

Н. Д. БАБИЧ

ОСНОВИ
КУЛЬТУРИ
МОВЛЕННЯ

Н. Д. Бабич

ОСНОВИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів університетів

ЛЬВІВ

ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»

1990

В посібни освещены теоретические основы культуры речи как учебной дисциплины и речевой практики, в том числе основы теории выразительного чтения как искусства, методического приема и метода, даны практические рекомендации и материал для их реализации, вдумчивое выполнение которых будет способствовать выработке навыков качественной речи (логической, точной, правильной, выразительной, богатой, чистой, образно-эмоциональной), необходимых для работы в школе и в любой сфере речевой практики.

Для преподавателей и студентов университетов, пединститутов, педучилищ, а также для учителей и учащихся средних школ и профтехучилищ, всех, кто пользуется словом.

Рецензенти: канд. філол. наук І. Й. Ощипко (Львів. ун-т),
канд. філол. наук. В. С. К а л а ш н и к (Харків ун-т)

Редакція історико-філологічної літератури

Редактор Д. С. К а р п и н

Бабич Н. Д.

Б12 Основи культури мовлення.— Львів: Світ, 1990.— 232 с.—
Бібліогр.: с. 222—223.

ISBN 5-11-000941-4 (в опр.): 70 к., 10000 прим.

«Слова — це кольорові камінці. Мало їх назбирати — треба ще навчитися з них узори викладати»,— радила І. Вільде. Мало вивчити правила шкільного курсу української мови — треба навчитися застосовувати їх на практиці, яка ставить людину в найрізноманітніші ситуації спілкування. Мови в школі, у тому числі вищій, навчимося, а мовлення вчитимося все життя. Допоможуть у цьому і навчальні посібники. Один з них — перед Вами.

Для викладачів і студентів університетів, пединститутів, педучилищ, а також для вчителів та учнів середніх шкіл та профтехучилищ, усіх, хто користується словом.

460200000—093

Б ————— БЗ—18—19—90

М225(04)—90.

ББК 81.2Ук

ISBN 5-11-000941-4

© Бабич Н. Д., 1990

Перебудовні процеси в нашому суспільстві торкнулися й проблеми функціонування мови — розширення сфери вживання української літературної мови як мови державної в УРСР гостро висунуло завдання навчитися вільно володіти всіма стильовими ресурсами мови, засвоїти її зображувальні, термінологічні, емоційно-експресивні та інші багатства, повернути українській мові роль творця духовного світу людини. Володіти мовою — означає знати і поважати її, а це спонукає постійно прагнути до високого рівня культури мовлення.

«Основи культури мовлення» — навчальна дисципліна, курс, який викладається на філологічних факультетах університетів. Прийнято вважати, що коло його проблематики ширше, аніж в практичній стилістиці, яка викладається сьогодні лише на деяких гуманітарних факультетах (напр., журналістики). «Основи культури мовлення» включають актуальні питання практичної (і загальної) стилістики.

Специфіка цього курсу полягає в тому, що він повинен активізувати засвоені в середній школі та у спеціальній філологічній вищій школі знання норм і всіх можливих варіантів літературної мови, навчити користуватися ними в різноманітних практичних мовленнєвих сферах (у функціональних і структурних стилях мовлення, для створення відповідного колориту мовлення і т. д.). Тобто цей курс спирається на основу, закладену іншими дисциплінами (курсом сучасної української літературної мови, історії літератури, логіки, етики й естетики) і покликаний звести на цій основі струнку і досконалу споруду мовленнєвої довершеності, викінченості, яка виявлятиметься в логічності, точності, чистоті, багатстві (різноманітності), виразності тощо.

Відповідно до цього завдання наш посібник включає такі розділи: 1. Мова і мовлення у житті людини. 2. Основні комунікативні ознаки культури мовлення (правильність, логічність, точність, різноманітність, чистота, доречність). 3. Виразність як ознака культури мовлення. До кожного висвітленого у розділі питання подаються вправи, виконання яких повинно закріпити на практиці засвоені теоретичні положення-рекомендації і навіть доповнити їх. У зв'язку з активізацією індивідуальної роботи студентів подаємо до кожного розділу список літератури, який допоможе в самостій-

ному поглибленому опрацюванні окремих проблем культури мовлення.

Оскільки вимоги до культури мовлення у наш час стосуються кожного мовця, то ми хотіли би бачити своїм читачем не тільки філолога, а й будь-якого спеціаліста. І тоді, коли мова відзначатиметься високим рівнем культури мовлення у всіх сферах сучасного суспільного життя, коли народ дбатиме про її розвиток і вдосконалення, вона продовжить свою місію явища космічного.

Слово — одне з наймогутніших комунікативних знарядь людини. Безсиле само по собі, воно стає могутнім і нездоланним, дієвим і привабливим, якщо сказане вміло, щиро і вчасно. А саме так — цілеспрямовано, своєчасно, щиро і вміло — повинна користуватися словом кожна людина у будь-якій сфері практичної діяльності. Недарма народна мудрість вчить: говори не так, щоб тебе могли зрозуміти, а говори так, щоб тебе не могли не зрозуміти. Це особливо важливо для тих ситуацій мовлення, які передбачають значний суспільний і естетичний вплив його на слухача, насамперед для мовлення учителя і пропагандиста.

В сучасних умовах від учителя, його ідейно-політичного загартування і переконаності, професійної майстерності, ерудиції, професійної і загальної культури значною мірою залежить виховання молоді й успішне розв'язання складних соціальних і суспільних завдань. А оскільки основним знаряддям праці вчителя є слово, то зрозуміло, які вимоги ставляться щодо вправності володіння цим знаряддям.

Глибоко помиляється той, хто вважає мистецтво володіти словом потрібним лише вчителю-словеснику на уроках літератури і мови. Через усі форми роботи вчитель доносить до учнів евристичний та ідейно-емоційний заряд Слова. Що ж зможе зробити для культури мовлення підрастаючого покоління вчитель-філолог, коли його колеги не володітимуть багатим інтонаційно і емоційно, образним і різноманітним за лексичним складом і структурою, бездоганим щодо нормативності мовленням. Адже несхибність авторитету вчителя формує тривкі навички усного мовлення, які — в разі їх недосконалості чи й помилковості — виправляти буває надзвичайно важко.

Основна вада навчального процесу в школі полягає в тому, що учнів навчають мови, та не навчають володіти нею, тобто застосовувати набуті знання в конкретній мовленнєвій ситуації. Слово — знаряддя праці. Праці, розрахованої на активізацію інтелектуальної й емоційної діяльності іншої людини. Значення, сила слова залежить від багатьох факторів — і мовних, і екстралінгвістичних. Мова здається нам чимсь звичним і дуже простим, а насправді цей дивний феномен людини як частки живої матерії надзвичайно складний. Саме тому люди нерідко забувають: знати

мову — ще не означає володіти нею; і, засвоївши шкільний курс мови (хай навіть на справжню п'ятірку), вважають, що на цьому навчання закінчується. Звичайно, для того, щоб «порозумітися» у будь-якій сфері діяльності, людині вистачить 3,5—5 тис. слів. Але ж мова народу має близько 200 тис. слів (у сучасних словниках зафіксовано понад 130 тис.). Отже, багатство загальнонародної мови повинно виховувати прагнення до багатства індивідуального мовлення.

А емоційно-експресивна палітра мови? Сьогодні дехто при потребі висловити захоплення, схвалення, не соромлячись, каже: «О, немає слів!». Слова є, але загубилися десь на сторінках класичної літератури, у словниках, у мовленні прекрасного вчителя, якого комусь, можливо, й не пощастило слухати. У наш час, як і колись, убогість мови означає убогість думки. То ж чи може допустити людина негуманітарної спеціальності, щоб мова її наукових праць, службових діалогів, виступів перед колективом була одноманітною, недостатньо грамотною, емоційно безбарвною? Сьогоднішній читач відкладе вбік газету, писану сухою, нещирою мовою, вимкне радіопередачу, ведену недбало, непереконливо, мляво, покине лекцію, читану заштампованою, канцелярською мовою. Перебудова мислення, гласність, демократизація преси сьогодні ще не залучили належний арсенал мовних засобів, який засвідчував би належну культуру полеміки, культуру мислення, а отже, і мовлення. На жаль, трапляються випадки, коли публіцистичну працю не відрізниш від офіційного документа, науково-популярний твір — від спеціально-наукового, художній — від публіцистичного тощо. Таке «зміщення» стилів і засобів їх самовираження намагається пояснити і впливом науково-технічної революції, яка начебто вимагає лаконізму, прямих значень, формалізації у мові; і тенденцією до вироблення в майбутньому єдиної загальнолюдської мови, яка не може враховувати психологічні особливості народів, отже, і мовні засоби, що їх передають; і втратою інтересу до гуманітарних дисциплін і, таким чином, до слова та створених ним естетичних цінностей; і, нарешті, модою то на професійну лексику, то на іншомовні синоніми до загальновідомих питомо слов'янських слів, то на жаргонізми, то на лінгвістичні (діалектні) раритети. Але мода у мові — річ не лише непотрібна, а й шкідлива: вона породжує снобізм, лінощі думки, убогість індивідуального словника, функціональну прямолінійність мови.

Повага до слова людству необхідна так само, як і повага до самої людини. Без цього не може бути розвитку, без цього неможливе удосконалення ні мови, ні мовця. «Коли перед тобою творіння справжнього майстра — зазначає К. Яковлев, — коли ти замислюєшся, чим же схвилював він, чим полонив уми і серця сучасників і багатьох поколінь наступних, чим хвилює, полонить і до сьогодні,

чому в пам'ять будь-якого читача міцно вкарбовується ледь не кожен рядок,— особливо повагою проймаєшся до слова, майстром знайденого, з тисяч відібраного і точно поставленого в рядок. І кожен раз дивуєшся: як точно передана в нехитрих з вигляду словах ціла епоха — і праця, і битва, і подробиці побуту, і люди в усій своєрідності й багатстві натур»¹.

І ніби продовжуючи цю розмову, О. Гончар наголошує: «Віками народ витворював собі цю мову, витворив її, одну з найбагатших мов серед слов'янства, триста тисяч пісень склала Україна цією мовою, в тім числі явивши пісенні шедеври незрівнянної краси, дала світові Україна геніальних поетів, зажило українське слово шани і визнання серед народів близьких і далеких»². Як можна всім цим знехтувати, до цього не прислухатись? І мимоволі замислимось — чи вміємо ми відібрати найточніше, найдоречніше слово, чи зуміємо ввести його у фразу так, щоб нас зрозуміли, щоб почали діяти відповідно до сприйнятого?!

У час, коли гуманітаризація всіх сфер життя стає провідною тенденцією при розв'язанні будь-якої проблеми, впливова сила слова повинна активізуватися. «Оскільки ж мова — основний генератор почуття самодостатності, то, природно,— підкреслював Б. Олійник на сесії Верховної Ради УРСР,— проблеми її життєздатності та життєдіяльності висунулися на покуття Перебудови»³. Розумне, правдиве і щире слово має величезну силу впливу. Воно стає набагато вагомішим, якщо поєднується з політичними, економічними і соціальними змінами, якщо заклики і гасла реалізуються в справах. Живе життя властиве і слову — такому мовленню, яке не тільки спирається на вивчені в школі мовні норми, а й постійно розвивається, збагачується за рахунок варіантів норм, які можна опанувати лише при наявності відчуття мови: такого рівня комунікації, при якому все, що почуте або прочитане, оцінюється за законами не тільки практичної доцільності (комунікативної ефективності), а й мовленнєвої етики акту спілкування.

Звичайно, «чуття» мови передбачає наявність природних, вроджених здібностей. Хоча «поетом народжуються», та добрим мовцем можна стати, якщо до цього прагнути, тобто багато читати (і не тільки сучасні бестселерні твори, а й класику, з історії літератури, твори різних жанрів, тексти різних стилів); уважно слухати живе слово (людей різних соціальних і професійних груп, майстрів художнього слова і сцени, партійних і культурних діячів); працювати зі словниками (загальномовними і спеціальними, одномовними і перекладними); стежити за змінами норм (лексичних і правописних, орфоепічних і текстологічних); не піддаватися впливам можливих «модних» тенденцій, які здебільшого зумовлені прагненням окремих мовців виділитись, похизуватися неординарністю «індивідуального» стилю; навчитися чути себе (навіть тоді,

коли висловлюєш думку в письмовій формі). Ось за таких умов можна досягти високого рівня культури мовлення.

Визначень лінгвістичного (стилістичного) поняття «культура мовлення» є чимало. Наприклад, Б. М. Головін пише, що поняття культура мовлення має два семантичних аспекти: 1) культура мовлення — це сукупність і система комунікативних якостей мовлення і 2) культура мовлення — це вчення про сукупність і систему комунікативних якостей мовлення⁴. М. І. Ілляш вважає: культура мовлення — це 1) володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, в усній та писемній формі мовлення, уміння користуватися мовностилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і цілей комунікації; 2) упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови і мету спілкування; 3) самостійна лінгвістична дисципліна⁵.

Отже, поняття культура мовлення має теоретичний (достатньо висвітлений у зазначених працях) і практичний аспект (який не може бути вичерпаний ніколи, бо виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно, не може передбачити всі можливі ситуації функціонування індивідуального мовлення).

Практична культура мовлення близька до стилістики мовлення, яка вивчає своєрідність складу та функціонування окремих конкретних форм мовлення, практичної мовленнєвої діяльності. Об'єктами вивчення стилістики є не лише специфічні засоби мови (слово, речення), а й позамовні, екстралінгвістичні засоби, без яких немає і не може бути мовлення: міміка, жести (рук, голови), рухи тіла, «мова» очей, реакція співбесідника, обстановка та ін. Стилїстика функціональна розкриває специфіку використання лексичних, морфологічних, синтаксичних та інших засобів у кожному стилі, а стилїстика мовних одиниць вивчає стилїстичні ресурси всіх мовних рівнів (лексики, фразеології, морфології, синтаксису), системні відношення експресивно забарвлених мовних засобів у зіставленні з нейтральними; стилїстика практична навчає живинанню виражальних і експресивних можливостей мовних одиниць.

Отже, культура мовлення оцінюється і з позиції функціонального стилю мовлення (його словника, синтаксичної організації, діапазону експресивності). Стилїзовий дисонанс різко знижує рівень мовленнєвої культури, тому змішування навіть функціонально близьких стилів недопустиме — кожен із стилів (розмовний, художній, офіційно-діловий, публіцистичний і науковий) має свої особливості культури мовлення. Окрім того, слід враховувати засоби реалізації усної чи писемної форми того чи іншого стилю, оскільки всі сучасні функціональні стилі літературної мови мають обидві форми вираження — усну і писемну.

Культура мовлення тісно пов'язана з курсом конкретної грама-

тики, адже граматики, як відомо, вчить писати і говорити правильно — відповідно до діючих у конкретний час правил, а стилістика (і культура мовлення) навчає писати і говорити добре — тобто точно, доступно, доречно, переконливо для кожної конкретної ситуації спілкування. До того ж про культуру мовлення можна говорити лише тоді, коли опануєш літературну мову, володітимеш нею (її нормами і варіантами норм). У граматиці оперуємо лише двома оцінками — «правильно» — «неправильно», а в культурі мовлення ці оцінки різноманітні: «добре» — «недобре», «точно» — «неточно», «доречно» — «недоречно», «виразно» — «невиразно», «різноманітно» — «одноманітно» та ін. Отже, основними ознаками культури мовлення є правильність, точність, чистота, багатство (різноманітність), виразність, доречність.

Зв'язок культури мовлення з психологією і логікою демонструє така ознака, як логічність мовлення, що здебільшого реалізується точністю мовлення (повніше про зміст цих ознак дивись у другому розділі посібника). Індивідуальне мовлення матиме ці ознаки, якщо мовець буде небайдужим до власної мови, естетики мовленого слова, етики спілкування.

Проте навіть оволодівши орфоепічними, лексичними, граматичними, стилістичними та іншими нормами сучасної літературної мови, людина не може бути цілком гарантована від окремих помилок, бо на її мовленнєву практику може вплинути фактор, що зумовить ту чи іншу помилку.

Основні причини недостатнього рівня культури мовлення такі:

1) Більшість сучасних учнів мало читає, у тому числі художніх текстів, зокрема рідною мовою; окремі мовці не володіють навичками швидкого і осмисленого читання, у них слабо розвинуті почуття естетичного задоволення від спілкування з книгою.

2) Вік технократії виробив у багатьох людей байдужість до гуманітарних дисциплін, зокрема до мови як предмета шкільної програми (література володіє більшим арсеналом засобів естетичного і виховного впливу), у зв'язку з чим подекуди втратились елементи творчості, усвідомлення практичної необхідності знання мови, потреби системності у засвоєнні нормативної граматики, а це продукує поверховість, фрагментарність знань тощо.

3) Практика білінгвізму спричинює у деяких мовців численні явища інтерференції, звільнитися від яких можна лише за умови глибокого знання систем обох мов. Дотримання цієї умови необхідне і при перекладах (для практичного застосування у конкретній сфері діяльності) спеціальної наукової чи технічної літератури з російської мови українською.

4) Відсутність в окремих людей навичок користування довідковою літературою (словниками, довідниками та ін.), а часом і недостатність таких видань зумовлюють консерватизм знань, посту-

пову тенденцію до їх зменшення і, зрештою, відставання від розвитку загальнонародної мови, адже норми літературної мови змінюються, удосконалюються, вимагаючи від її носіїв уваги до процесів цього вдосконалення.

5) Одним із найефективніших засобів формування загальнонародної мовленнєвої культури є добрий зразок. Це не тільки твір класика, сучасного майстра художнього слова, а й передусім мова батьків — у сім'ї, вихователя — у дитячому садку, вчителя — у школі. Та чи завжди їх мовлення зразкове?! І чи завжди такі еталони культури мовлення, як преса, радіо і телебачення, відповідають сучасним вимогам?! А чи завжди пам'ятає театр і кіномистецтво про свою функцію у вихованні етики, у тому числі мовленнєвої, глядача-мовця?!

6) Недопустимість «модних віянь» у мовленнєвій практиці суспільства ще не означає цілковитої відсутності таких віянь, отже, і можливості потрапити під їх вплив окремих мовців, що суперечитиме загальнонародності й чистоті їхнього мовлення.

Отже, щоб підвищувати рівень мовленнєвої культури, необхідно: 1) шанувати мову, якою спілкуєшся, і людей, з якими спілкуєшся; 2) багато читати — творів різних стилів, майстрів індивідуального художнього стилю, читати вдумливо, прагнучи до системності у підборі літератури; 3) намагатися, користуючись практично кількома мовами, добре оволодіти нормами кожної з них, осмислити їх специфіку, не допускати змішування мовних явищ, виправляти прояви інтерференції; 3) незалежно від сфери своєї діяльності стежити за змінами норм, які фіксуються у нових виданнях словників, правописних збірниках та ін.; 4) критично (і творчо) ставитися до написаного і промовленого слова, звіряючи його і з кодексами норм, і з практикою визнаного (і визначного) зразка (письменника, учителя, лектора і т. д.); 5) не йти за «модними» тенденціями, які виявляють себе в окремих виданнях, в окремих авторів або соціальних чи професійних груп людей (напр., у вживанні іншомовних слів, жаргонізмів, термінологізмів, „телеграфно“ стилю мовлення, нарочитої спрощеності тощо).

Таким чином, головними теоретичними засадами культури мовлення є осмислення мовної норми, знання про функціональні стилі літературного мовлення; усвідомлення взаємозв'язків системи мови, структури мовлення* і немовленнєвих (екстралінгвістичних) структур. Практичними засадами культури мовлення вважаємо систематичність знань, їх постійне поглиблення, інтерес, увагу до мови взагалі і до рівня власного мовлення зокрема, поліфункціональність мовленнєвої практики й переконаність у суспільній значимості високого рівня культури мовлення всього народу.

* Усе це ставить вимогу чіткого розуміння відмінності мови і мовлення.

МОВА І МОВЛЕННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Мова є однією з характерних ознак сучасної нації. Мову створили люди, вони її розвивають, удосконалюють. Основна функція мови — бути засобом спілкування, збереження і передачі знань, взаємного розуміння. Мова — слово багатозначне (див., напр., термінологічні словники). Сучасний тлумачний словник так пояснює основне значення його: «Мова — це сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок» (СУМ, т. 4, с. 768). Мова — єдина, цілісна складна знакова система, точніше система систем: фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, яка служить не лише засобом комунікації, обміну думками, закріплення думок, а й засобом їх формування — адже мислення здійснюється на мовній основі, а мова (нормативна) завжди осмислена. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали: «Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»¹. Мова як специфічно людський засіб спілкування належить одночасно суспільству й індивідуумові. В обох випадках вона є продуктом історичного розвитку суспільства, яке користується надбанням попередніх етапів життя мови. Мова *єдина* — загальнонаціональна чи міжнаціональна. Мова *спільна* для усіх представників нації. Але мова живе тільки у мовленні, без нього вона буде мертвою.

Мовлення — спілкування людей між собою за допомогою мови, мовна діяльність» (СУМ, т. 4, с. 770). Енциклопедичний словник пропонує таке визначення: «Мовлення — функціонування мови в процесах вираження й обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної діяльності» (УРЕ, т. 7, с. 57). Отже, мовлення — це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях і з наперед визначеною метою; це діяльність за допомогою мови, особлива психічна діяльність.

Мова — це: 1) універсальний засіб навчання і виховання людини; 2) енциклопедія людського досвіду; 3) першооснова нагромадження культурних цінностей, засіб вираження змісту культури, спосіб введення окремої людини в процес суспільного культурного розвитку; 4) один з компонентів духовної культури суспільства; 5) засіб координації усіх виробничих процесів; 6) функціонуюча система, нерозривно пов'язана з усіма галузями суспільного життя. Мовлення — це: 1) спосіб існування і вияву мови, «мова в дії», мовний процес у багатьох його видах і формах (говір, писання, слухання, читання), мовчазна розмова з самим собою, обдумування майбутнього свого чи сприйнятого від інших повідомлення»²; 2) вияв процесу формування (а не втілення) думки; 3) вияв одиниць мови усіх рівнів і правил їх поєднання; 4) засіб конкретизації спілкування (мовного спілкування).

Мова і мовлення поліфункціональні. Функції мови: 1) засіб спілкування і об'єктивації спілкування; 2) засіб пізнання і його об'єктивації; 3) засіб творення нових одиниць мовних підсистем і об'єктивації цього процесу; 4) засіб вираження емоцій, внутрішнього стану людини і волі; 5) засіб створення і об'єктивації словесних художніх образів. Функції мовлення: 1) здійснення, реалізація процесу спілкування (комунікативна функція); 2) здійснення процесів пізнання (пізнавальна функція); 3) здійснення процесів творення нових одиниць мовних підсистем; 4) здійснення, реалізація процесу вираження емоцій (емотивна функція); 5) здійснення, реалізація процесу творення художніх образів, творів (естетична функція)³. Отже, функціонально мова характеризується як засіб, а мовлення — як процес.

Мова для всіх її носіїв одна, але реалізація її в мовленні для кожного мовця має свої особливості (при збереженні соціальної природи мовлення). І. С. Торопцев виділяє такі форми існування мови: національна мова (літературна і діалектна — територіальні, професійні діалекти, сленг), індивідуальна мова; форми існування мовлення; зовнішнє мовлення (усне і писемне), внутрішнє мовлення⁴. Мовлення може бути індивідуалізованим, а мова завжди спільна для її носіїв. Відмінність між усною і писемною формами зовнішнього мовлення переважно функціональна: усне мовлення відбувається у вигляді сприйнятої органами слуху усної артикуляції мовних звуків і розраховане на передачу інформації іншим людям з метою впливу на їхню поведінку й діяльність, писемне ж мовлення відбувається у вигляді умовного відображення цих звуків на письмі і має таке ж призначення (УРЕ, т. 7, с. 57). Обидві форми мають свої переваги, що не дають можливості вважати жодну з них багатшою чи виразнішою. У писемному вияві мовлення більш організоване, відзначається ретельністю добору лексики, граматично оформляється складніше, чіткіше, різноманітніше, до-

тримання норм тут строгіше. В усному мовленні може безпосередньо застосовуватись інтонація, паузи, міміка і жести; так само може здійснюватися правка тексту (застосовується варіативність мовних елементів). Отже, усне мовлення твориться (і відтворюється) у кількох виявах: словесному, інтонаційному і візуальному (міміка, жести). Писемному мовленню два останні вияви не властиві. Усне мовлення вважається ситуативним, писемне — контекстуальним. Хоча «навіть у високоосвічених людей усне і писемне мовлення значно відрізняються своєю досконалістю. Людина може добре говорити, але посередньо, а то й погано писати»⁵.

Внутрішнє мовлення не реалізується ні у вигляді звуків, ні у вигляді знаків: воно служить для підготовки процесу спілкування, регулює поведінку, опрацьовує отриману інформацію. Внутрішнє мовлення відбувається значно швидше за зовнішнє, воно фрагментарніше, більш згорнуте (часом схематичне).

Мовлення завжди передбачає співбесідника (чи слухача) і у зв'язку з цим буває діалогічним та монологічним. Ці дві форми передбачають чимало екстралінгвістичних факторів: ситуація спілкування, очікуваний результат спілкування, мовні здібності мовця, слухача та ін., адже у мовленні можуть трапитись явища, яких немає у мові, які не засвідчені ніякими словниками і жодною граматикую). Щодо мовних здібностей індивіда, то вони (як продукт розвитку природних задатків у сприятливих умовах) забезпечують людині швидкий, вільний виклад думок, а також допомагають оволодіти новим різноманітним мовним матеріалом, успішно користуватися ним і в побутовій, і в науковій мовній діяльності. Таким людям властива легкість наслідування, тонке чуття мови, чудова словесна пам'ять, швидкість засвоєння і практичне використання мовного матеріалу⁶. Ці якості формуються в процесі активної мовленнєвої діяльності (зокрема в шкільному віці) при наявності добрих зразків та інтересу, поваги до предмета мовлення.

Сама ж реалізація значення слова у мовленні забезпечується такими факторами:

1) Самою мовою. Людина відрізняється від природи, реального світу своїм інтелектом, тобто здатністю мислити, а засобом вираження і передачі думок є мова. Вже сама наявність звукової мови передбачає реалізацію її змісту в акті мовлення. Мовленнєва діяльність залишиться діяльністю незалежно від того, якою мовою вона реалізується, бо з погляду психології не має значення, засобами якої мови буде виражено необхідний зміст.

2) Ступенем (рівнем) володіння мовою. Залежно від того, наскільки добре мовець володіє мовою, один і той же зміст він виражає більш або менш вдало (зрозуміло, виразно, гарно), більш або менш правильно (з помилками чи без них), у більш чи менш узви-

чаєному режимі (тобто в характерному для даної мови темпі мовлення).

3) Функціонально-стилістичною метою мовлення. Вона передбачає добір оптимальних мовних і мовленнєвих засобів із загальнонаціонального арсеналу мови відповідно до потреб висловлювання. Слід обрати форму мовлення (усну чи писемну, діалогічну чи монологічну), стиль мовлення (розмовний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній), його колорит (офіційний, інтимний, фамільярний, пестливий, нейтральний тощо).

4) Соціально-психологічними умовами взаємин мовця і співбесідника (напр., шанобливе ставлення мовця до співбесідника, зумовлене віком, соціальним становищем, вимогами норм ввічливості та ін.).

5) Афективним станом одного із співбесідників. Цей стан зумовлює вибір варіанта висловлювання відповідно до того експресивного навантаження, що покладається на дібраний мовний засіб у конкретній ситуації мовлення.

6) Індивідуальними відмінностями мовленнєвого досвіду. Чим цей досвід більший, різноманітніший, тим більша гарантія самобутності, оригінальності мовлення, відсутності в ньому штампів (стереотипів). У людини з багатою практикою спілкування звуковим мовленням (а особливо у людей з творчими задатками, які слід дбайливо розвивати) кожне висловлювання буде творчим, формованим ніби перед очима співбесідника, неповторним.

7) Мовленнєвим контекстом. Він повинен враховуватись і в малих, і у великих словесних масивах з метою недопущення невинуватих повторів власних одиниць або несвідомого (необгрунтованого) копіювання чужого мовлення. Контроль контексту мовлення забезпечить чистоту, різноманітність, інформаційну вичерпність⁷.

8) Мовленнєвою ситуацією (фактор екстралінгвістичний). Вона зумовлює не тільки зміст, обсяг, синтаксичну організацію, а й форму мовлення, зокрема його темп, висоту тону, паузи та ін.

9) Суспільними функціями мови. Фактичне (активне) і рівноцінне функціонування мови в усіх сферах суспільно-виробничої, наукової, культурно-освітньої та іншої діяльності людини (в усіх функціональних стилях, загальнонаціональній та діалектній формах).

Останній фактор особливо важливий для мов, які функціонують у багатомовному оточенні і при наявності мови міжнародного спілкування (наприклад, у республіках СРСР). Тому носії мови і держава повинні дбати про функціональну рівноправність національних мов у межах республік, про збереження і розвиток їх. Адже «...для фактичного життя мови виявляється надзвичайно істотним, як користується суспільство своєю мовою. Поряд із проблемою

мовної будови існує ще проблема мовного вживання; оскільки мова взагалі є тільки тоді, коли вживається, то в реальній дійсності будова мови виявляється тільки в тих чи інших формах її вживання.

Те, що тут названо вживанням, є сукупністю усталених у цьому суспільстві мовних навичок і норм, завдяки яким із наявного запасу одиниць мови здійснюється певний відбір засобів, необхідних для різних умов мовного спілкування»⁸. Відбір неоднаковий для різних стилів, колоритів (поетичного чи буденно-побутового, офіційного чи фамільярного, урочистого чи ділового), нетотожний щодо нормативності (правильне чи неправильне), різний щодо естетичних цінностей (добре — недобре, гарне — негарне, приємне — неприємне мовлення), інших якостей (швидке — повільне, жваве — мляве, коротке — довге, тихе — голосне, природне — штучне мовлення). Г. О. Винокур писав: «Мовлення усне й писемне, ораторське і розмовне, канцелярське і поетичне, мітингове і парламентське, доповідна записка й указ, бесіда з приятелем і дипломатичний обмін люб'язністю, мова в прозі й у віршах — усі ці мовні завдання, разом з іншими численними поділами, які можна продовжити в кожному з цих видів і підвидів, потребують своїх засобів виконання і своєї «техніки»: цих засобів та їх застосування і навчає практична стилістика»⁹.

Як мова неможлива без мовлення, так і стилістика мовлення невіддільна від стилістики мови. Цей взаємозв'язок В. С. Перебийніс пояснює так: *стили мови* — «це множинності мовних одиниць, об'єднаних за ознакою спільного емоційно-експресивного або стилістично-функціонального значення»¹⁰. Стیلістика мови встановлює систему стилістичних протиставлень і класифікує мовний матеріал, а стилістика мовлення вивчає інвентар мовних одиниць, мовних категорій у різновидах мовлення, у процесі «реалізації їх стилетворчої здатності» (порівн. «стилістика мовних засобів» і «стилістика функціональних стилів»)¹¹. На думку дослідника, стилістика мови «встановлює систему стилістичних протиставлень на кожному рівні мовної структури і класифікує мовний матеріал... відповідно до його стилістичного забарвлення»¹², а стилістика мовлення «має справу з вивченням функціональних та індивідуальних стилів і мовних засобів, які їх створюють»¹³. Отже, стилістика мови (або структурна стилістика) протиставляється стилістиці мовлення як загальне і часткове (конкретне), а оскільки пізнати ціле без складових частин його неможливо, то й засвоєння стилістики мови та стилістики мовлення здійснюється паралельно. «Стилістика мови, — зазначає Г. П. Іжакевич, — відображає закладену у внутрішній структурі національної мови потенційну здатність до варіювання і комбінування лексичних, граматичних і синтаксичних засобів у кожній окремій ситуації мовлення», а стилістика мовлен-

ня, «відображаючи безпосередньо процеси живої стихії мовлення, в свою чергу, є джерелом розвитку й удосконалення стилів мови, джерелом, яке збагачує стилістику мови новими елементами і спричинює певний перерозподіл окремих компонентів у системі її стилістичних засобів»¹⁴. Справді, мовлення конкретизує, розширює, збагачує мовні засоби, у мовленні виникають нові значення, нові емоційно-експресивні відтінки; мовлення є джерелом варіантів форм і структур, комбінаторних текстових видозмін. У ньому виявляється наполеглива робота і цілеспрямоване усвідомлення виражальних можливостей мови.

Володіння різними функціональними стилями, тобто здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення, і становить культуру мовлення. Сама мова не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною, асонансом чи дисонансом у якомусь стильовому вияві — ту чи іншу із названих ознак може мати мовлення, і насамперед індивідуальне. Тому слід говорити про культуру мовлення: мова (її система, усі її рівні), безперечно, володіє арсеналом засобів для досягнення ознак, які визначають високий рівень її розвитку, необхідний для виконання всіх суспільних функцій, але в мовленні цей арсенал може використовуватись неповно. «Висока культура розмовного і писемного мовлення, добрі знання і чуття рідної мови, уміння користуватися її виражальними засобами, її стилістичною багатоманітністю — найкраща опора, найбільш надійна підмога і найбільш надійна рекомендація для кожної людини в її суспільному житті і творчій діяльності», — підкреслював В. В. Виноградов¹⁵. Пам'ятаючи, що культура мовлення виховується культурою розумовою, культурою мислення, людина прагне досягти належного рівня мовленнєвої культури, тому на все життя зберігає здатність учитися мови. Знати мову — ще не означає володіти нею. «Мова — спільний здобуток, але ставлення до неї двояке: одні її не помічали і не помічають, прирівнюючи мовну діяльність до такого природного блага, яким вважається, наприклад, здоров'я, або до само по собі зрозумілої здатності бачити, чути, відчувати на дотик; інші, навпаки, не перестають з неї дивуватись, тонко відчувати її пульсування, болісно реагують на справжнє або уявне засмічення мови непотрібними словами, дивуються з її калейдоскопічно-барвистої строкатості, суворо судять архаїстів-граматиків або словників-новаторів»¹⁶.

Питання культури усного і писемного мовлення, її ролі як важливого чинника піднесення загальної культури, освіти людей завжди перебували в полі зору науковців і соціологів, працівників освіти й державних діячів. У Законі Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» записано: «Тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висо-

ка мовна культура є основою духовного взаєморозуміння та зміцнення дружби народів»¹⁷.

Історія має класичні приклади і висновки про характер взаємозв'язку мови і мислення, суспільної природи мови, розвитку мови у зв'язку з історією суспільства, характеру літературної мови. Методологічною основою національно-мовного будівництва в СРСР мали бути праці «Чи потрібна обов'язкова державна мова?», «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні» В. І. Леніна та ін. Теоретичними положеннями національно-мовного будівництва є: 1) жодного привілею жодній нації, жодного привілею жодній мові; 2) повне визнання прав рідної мови; 3) надання права на освіту рідною мовою; 4) відсутність обов'язкової державної мови; 5) розв'язання всіх державних питань волею більшості населення; 6) визнання мови знярядям освіти трудящих мас.

Нині програмним положенням для суспільства є забезпечення вільного розвитку і використання всіма громадянами СРСР рідних мов. Проте сьогодні незворотніми є тенденції, які висувають нові вимоги перед мовами: «Зростання і зближення національних культур, зміцнення їх взаємозв'язків роблять дедалі плодотворнішим взаємне збагачення, відкривають радянським людям найширші можливості для прилучення до всього цінного, що народжене талантом кожного з народів нашої країни»¹⁸.

Одна з вимог до носіїв мови — збереження екології культури і мови, недопущення споживацького чи космополітичного ставлення до них. Адже різноманітність культур і мов, особливостей національного досвіду — це наш спільний скарб, умова багатого, інтелектуально насиченого життя і нашої країни, і людства загалом.

Інтернаціоналізм по-ленінськи означає братерську дружбу народів у досягненні спільної мети при збереженні взаємної поваги, шанобливого ставлення до всього, що виробив, надбав кожен народ на своєму історичному шляху. Адже в низькій культурі міжнародних стосунків (у тому числі міжмовних) теж виявляється бездуховність. Сьогодні «суспільству потрібні не емоційні висловлювання, запальні заклики і суб'єктивні враження, інакше кажучи, «заперечувальна культура», а спільна дружна робота суспільствознавців, освітян, письменників, журналістів, митців і мистецтвознавців для злиття воедино культури думки, культури праці й культури мови — визначальних рис і духовного, і матеріального поступу»¹⁹, — підкреслює В. М. Русанівський. О. М. Горький наголошував, що малограмотність у галузі словесної творчості є не просто ознакою низької культури — вона тісно пов'язана з малограмотністю ідеологічною²⁰.

Рівень мовленнєвої культури людини залежить від її обізнаності з національним мистецтвом, з історією культури народу, історією його мови, його історичними взаємозв'язками з іншими народами та їх культурами. Культуру мовлення формує запас знань, любов до рідної мови, прагнення до самовдосконалення, бажання вбирати в себе те, що віками виробило людство, геній рідного народу. Не можна вбачати в культурі мовлення ознаку лише так званих інтелігентних професій — байдужа до власного мовлення людина (яку б посаду не займала) не може претендувати на повагу. Заперечення викликає й нігілістичне ставлення до рідної національної мови — хто не поважає своєї мови, той не може щиро поважати мови іншого народу, той не може глибоко вивчити і всебічно використовувати мову міжнаціонального спілкування. Тільки глибоке розуміння внутрішніх законів розвитку психології народуносія мови забезпечує участь мовця у безперервному процесі удосконалення мови.

Сьогодні рівень культури мовлення міг би бути високим: загальна середня освіта сприяє поширенню усного літературного мовлення на всі сфери суспільної і матеріальної діяльності людини, у нас найбільш читаюче суспільство, кожен третій його член здобуває середню спеціальну або вищу освіту, під впливом літературної мови стираються діалектні відмінності загальнонародної мови і т. д. Але, на жаль, високий рівень не став загальнонаціональним — ще надто багато людей користується українською мовою лише в побуті, без належної уваги до її правильності, чистоти, естетичності. А культура мовлення (як і індивідуальний стиль) не дається людині від народження — вона набувається в процесі спілкування. Тому людина повинна дбати про якість свого мовлення в будь-якій ситуації спілкування: в побуті чи на виробництві, у науковій чи освітньо-виховній діяльності, висловлюючись усно чи писемно, перед численною аудиторією чи одним співбесідником.

Культура побутового мовлення. Коли дитина вперше вимовляє слово «мама», для батьків це неабияка подія. Адже в стосунках з дітьми починається спілкування за допомогою мови. Ми уважно прислухаємося до інтонації, експресії, з якими мовлено кожне слово дитини, бо слова ті виражають і фізичний, і психічний стан, і біль, і радість малюка. Нерідко мовлення в ранньому віці ніби ілюструє риси характеру дитини — і ті, що треба розвинути, і ті, які слід вчасно викоринити.

Та ось дитячі слова в'яжуться у фрази... Фрази-докази, фрази-репліки, фрази-комунікації. Тут, погодьтеся, все рідше ми, дорослі, вслухаємося в тональність дитячих слів, менше стежимо за словесною культурою дітей, почати все необачніше поводимося в ролі зразка мовного етикету для дитини.

Мимоволі згадуються словесні чинники негативних емоцій, хо-

ча б такі знайомі нам усім щоденні словесні баталії дорослих у години «п'ік» у міському транспорті. Пробеуєте, скажімо, попросити, щоб сусід забрав свою руку з вашої голови чи плечей, а у відповідь чуєте грубість. Або ж іноді статечні тітоньки обмінюються такими «компліментами», що аж вуха в'януть...

І внаслідок кількох неприязних слів зіпсувався настрій, люди мимоволі пережили негативні емоції вже на початку робочого дня. Без сумніву, цей заряд нервозності виявиться в спілкуванні з колегами, в родині. Найприкріше те, що всі ці «коментарі»чують діти учасників сутичок і, стаючи здебільшого на бік близької їм людини, подумки «озброюються» її ж словесною зброєю. Пізніше ми дивуємося, звідки в деяких дітей такий брутальний лексикон, звідки вияви нестриманості. Але ж «без елементарної моралі не діють,— як зазначав академік Д. Лихачов, виступаючи на I з'їзді народних депутатів,— соціальні закони, не виконуються укази і не може існувати сучасна наука»²¹.

Виховується ввічливість і шанобливість передусім у сім'ї. Іноді в щоденному поспіхові, за службовими і домашніми клопатами ми не помічаємо, як виростають наші діти. І раптом знову дивуємося: донька чи син не дякують нам за обід або сніданок, прокидаючись, не бажають «доброго ранку», а лягаючи спати — «доброї ночі», звертаючись з проханням, рідко вживають або ж зовсім не кажуть «будь ласка». А все тому, що так не поводитись між собою батьки, що не були вони ввічливими до дітей. Тим часом наше завдання — змалечку і впродовж усього життя дитини особистим прикладом вчити її чемності. Школа ж, педагоги поглиблюватимуть науку ввічливості.

Дитина повинна вміти привітатися з дорослими: «Добрий день (ранок)!» або «Доброго дня (ранку)!», «Добрий вечір!» або «Доброго вечора!», «Здрастуйте!»; попрощатись: «До побачення!», «Надбраніч!», «Бувайте здорові!», «На все добре!» та ін. Слід пояснити дитині порушення норм мовного етикету, коли вона вітається чи прощається з однолітком так: «Привіт!», «Здоров!», «Драсте!», «Приветік!», «Пока!», «Покедова!», «Адьо», «Чао!» Це переважно розмовно-просторічні формули, окремі ж порушення межують з вульгаризацією форм привітання і свідчать не про невимушені стосунки, а швидше про мовну неохайність, що так само недопустима, як і неохайність в одязі.

Нелітературні формули можуть закріпитися в мовленні дитини, ставши надалі вже не безневинним юнацьким жаргоном, а виявом низької мовної культури. Крім цього, форма і тон привітання здатні не лише відтворювати, а й створювати настрій, від чого, погодьмося, залежить і наша поведінка.

Не завжди наші діти вміють відповідати на побутові запитання, наприклад, про життя, справи, чиесь здоров'я. Адже такі запитання

свідчать про ширю зацікавленість співрозмовника справами дитини (чи дорослого), тому відповідь повинна починатися словом «Дякую!» (за виявлену увагу) і доповнюватися конкретною відповіддю (наприклад, «Дякую! Все добре». Або «Дякую! Вже всі здорові»). А як часто мірою нашої вдячності іншій людині за певну послугу, допомогу тощо є вміння правильно подякувати. «Дякую!», «Щиро дякую!», «Спасибі!» — правильні формули. «Велике спасибі!», «Гарно дякую!», «Дуже дякую!» — просторічні. Рівень мовленнєвої культури в описаних ситуаціях свідчить про міру вихованості, чемність людини.

Природно, спілкуватися з вихованою людиною легко, стосунки з нею відзначаються щирістю й невимушеністю, емоційною врівноваженістю. А це дуже важливо для життєвого ритму. Одного разу довелося стати свідком такої сцени. Юнак, помітивши, що в жінки, яка йшла попереду, зайняті обидві руки, поспішив відчинити їй двері. Жінка подякувала за увагу і повагу до своєї особи, а хлопець широко здивувався. У того юнака, безперечно, чемність була не показною, а органічною, натуральною рисою характеру, що виховувались, без сумніву, змалечку. Виховувалася, очевидно, у кожній життєвій ситуації. Ми ж, дорослі, почасти нехтуємо окремими буденними ситуаціями, в яких може опинитися дитина. Дитина повинна давати повну відповідь на запитання «Де ти мешкаєш?» («Я живу в Чернівцях, на вулиці Першотравневій, номер 10, квартири 3»), «Як тебе звуть?» (слід називати своє повне або скорочене — але не фамільярне — ім'я, правильно називати прізвище, ім'я, по батькові), уміти звернутися з проханням (напр., «Скажіть, будь ласка, котра година?»), «Будьте ласкаві пояснити...»

Або такий приклад. Шестирічний хлопчик загубив тата, який не встиг увійти в цей автобус через задні двері. Коли хлопчика запитали, де він проживає, той знав лише, що їхати йому автобусом «до кінця». І хоч багато пасажирів їхало «до кінця», без міліції домівку малюка так і не відшукали б. Хлопчик пережив нервові потрясіння, запобігти якому могли б оті кілька потрібних у даній ситуації слів. Для дитини звичними повинні бути формули «Дозвольте запитати!», «Поясніть, будь ласка!», «Допоможіть, будь ласка!» та ін. Норма мовного етикету включає в себе і вміння просити вибачення: «Пробачте (вибачте), будь ласка!» (форма «Даруйте» — розмовна, а «Перепрошую» — діалектна), уміння вибачити: «Будь ласка», тобто «Вибачаю».

А як багато важить звичка називати старшу людину на ім'я та по батькові! Ім'я для кожної людини дороге, тому не можна дозволити собі помилятися, підмінювати ім'я чи ім'я по батькові, бо це свідчить про байдужість до чиеї особи і звучить образливо.

Мова є складовою поняття «етичне» й «естетичне». За «Словником української мови», *етика* — це не тільки «наука про мораль»,

а й «норми поведінки, сукупність моральних правил» (СУМ, т. 2, с. 491), а *естетика* — це «наука про мистецтво, про форми прекрасного в художній творчості» і взагалі — «краса, художність чогонебудь» (СУМ, т. 2, с. 488—489). Основне поняття етики — добро (добре), естетики — краса (художність). Ці поняття вважаємо визначальними і щодо якості мовлення: граMATика вчить говорити правильно, а стилістика вчить говорити добре і так, щоб «не можна було не слухати». Етичну цінність, безперечно, має об'єкт, «зміст якого відповідає «ідеалові» людської поведінки, що склався в даному соціальному колективі», а естетичну цінність має об'єкт, «форма якого розкривається безпосередньому переживанню соціально представленої особистості як реальне втілення її життєвого ідеалу»²². Отже, самі норми літературного мовлення і всі їхні конкретні функціонально-стильові й емоційно-експресивні можливості становлять етичну цінність для сучасного покоління мовців, а реалізація цих норм у конкретній ситуації мовлення з метою досягнення пізнавального, виховного, естетичного і навіть гедонічного (насолоджувального) ефекту становить естетичну цінність мови (чи мовлення). У цьому виявляється традиційна гармонія етичного й естетичного, сформульована як закон ще в античні часи, органічний зв'язок між змістом і формою — внутрішнім і зовнішнім виявом реальності.

Отже, етичне в мові — це конкретно-історична система мовних засобів (ресурсів) відповідно до форми моральної свідомості й поведінки людини, що передбачає ефект добра (чи покарання зла). Естетичне в мові — це форма мовленнєвої діяльності людини, спрямована на створення прекрасного (наприклад, твору як предмета художньої культури) або на оцінювання (емоційно-експресивне чи й нейтральне) наслідків творчої діяльності людини в усіх сферах її соціальної та індивідуальної практики. Тому єдність етичного й естетичного виявляється на рівнях загальнонародного та індивідуального, ситуаційного мовлення. Єдність і боротьба протилежностей зумовили наявність у реальному світі об'єктів естетичних і неестетичних. Звідси й потреба в мовних засобах реалізації їх оцінки; естетичне і неестетичне має мовні засоби вираження, у мовленні можливе етичне і неетичне. Недостатність знань мовної системи, погане володіння законами логічного мислення, неконтрольованість акту «мислення — мовлення» може призвести до суперечності навіть між моральністю й естетикою (це, наприклад, ситуації, які намагаються виправити фразами: «Я не те хотів сказати», «Ти не так мене зрозумів», «Не треба прискіпуватися до слова» та ін.).

Сучасні літературні мови відзначаються єдністю етичного й естетичного у складі та функціях. Тому порушення цієї єдності в індивідуальному мовленні — явище конкретно-суб'єктивне, адже вибір слова, вислову, формулювання поняття — сладний психолін-

гвістичний, мовний акт, до якого людина повинна бути підготовлена і школою, і дальшою освітою, і працею²³.

Естетика індивідуального мовлення, як і естетична свідомість особистості²⁴, має два рівні: раціональний і емоційно-вольовий. Коли на раціональному рівні буде досягнуто єдності знань (і переконань щодо їх достовірності) з практичними навичками застосування цих знань, а на емоційно-вольовому рівні буде узгоджено потребу (інтерес, мету) з етичною емоційно-експресивною її реалізацією, то можна сподіватися на високу ефективність етичного й естетичного в практичній діяльності мовця. «Розумне і правдиве слово має величезну силу впливу. Але його значення стократ примножується, якщо поєднується з політичними і соціальними кроками»²⁵. Сьогодні не можна нехтувати старогрецькою вимогою до оратора: промова повинна пояснити, збудити думку (зумовити діяльність), дати задоволення. Етично й естетично розвинена та людина, яка знає мову, володіє засобами, що творять етику й естетику нашого спілкування.

Етичні норми поведінки людини в колективі — категорії історичні, хоч і не зазнають частих змін (більшість норм нові покоління засвоюють від попередніх у формі етикетних знаків і у формі мовній). Мораль — поняття класове. Ввічливість, чемність, шанобливість, доброзичливість, стриманість виховуються на зразках оточення і настановами. І зразки, і настанови передаються переважно за допомогою мови.

Численні етикетні ситуації вимагають від мовця вміння привітатися і попрощатися, звернутися за допомогою і подякувати за неї, розмовляти з ровесником або звернутися до старшого, просити чи наказувати, розмовляти по телефону і спілкуватися безпосередньо. Ось кілька життєвих ситуацій, у яких мові (слову) належить провідна роль. На жаль, у нас немає науки спілкування — практично лише наші спостереження за старшими залишаються єдиною школою етики (й естетики) спілкування. А якщо ця школа не цілком відповідає своєму призначенню? Наприклад, дитячий садок. Постійні окрики, наказові форми, підвищені інтонації замість лагідного пестливого тону, коліскової пісні для ляльки, гри інтонацій при читанні казки. До того ж виховання повинне здійснюватися рідною мовою, яка сприяє розвитку мислення, його образності, гнучкості, динамізму. Приходимо до лікаря — і замість: «Слухаю Вас, Ольго Іванівно!» чуємо: «На що скаржитесь, хвора?» (і при тому очі не на вас дивляться, а в папери). А може, я ще не хвора — порадитись прийшла? Адже давньоруське *врачь* походить від *врати*, що означало *говорити*. А чи всі сьгоднішні лікарі вміють говорити так, щоб слово їхнє полегшувало страждання, знімало біль, виліковувало? Хто навчає лікарського етикету? Хай сучасні умови їхньої праці винні, але ж душевність мусить зберігатись

за будь-яких умов. Слово *рада*, яке сьогодні суспільно активізувалось, споріднене зі словом *радитись*, тобто *розмовляти*, слово *гласність* означає «казати вголос», тобто розраховане на порозуміння. А чи кожен сучасний функціонер, полеміст має достатньо засобів, щоб висловити думку логічно і переконливо, інтонаційно ненав'язливо, чи вміє вислухати протилежну точку зору, прислухатись до неї? Ми в школі навчаємось мови, але не вчимося мовити. І не тому, що врахувати всі життєві ситуації неможливо, а тому, що десь втрачилось усвідомлення слова як першооснови буття. Завжди треба пам'ятати: наше слово обов'язково відгукнеться в свідомості чи навіть вчинкові співбесідника (оточення). Тому сімейні діалоги, спілкування з підлітками, спілкування в громадських місцях (при зустрічі на вулиці, у тролейбусі) вимагає дотримання правил доброго тону і, в першу чергу, в мовленні. Ніхто спеціально не вчить доброго спілкування, тому зразок — мовлення дорослих людей — повинен бути бездоганим. І всі ці ситуації внаслідок різноманітності сфер нашої суспільної і психічної діяльності можуть мати колорити (урочистий, офіційний, фамільярний, грайливий і т. ін.), що потребують специфічних засобів для їх реалізації. Мало хто замислюється над тим, які складні нюанси тут виявляються, які різноманітні варіанти їх вираження можуть бути.

Етика спілкування висуває вимоги до вживання займенників *ти* і *ви*. «Пошанна» множина і «множина ввічливості» (вживання щодо однієї особи займенника *ви*) функціонують автоматично, є фактом мовленнєвим і психологічним. Поширені звертання на *ви* до осіб, віком старших від мовця, або малознайомих (адже *ти* — ближче, інтимніше, *ви* — ввічливе, шанобливе). Історично звернення до особи на *ти* — східнослов'янське, на *ви* — західноєвропейське, диференціація цих звертань почалася у XVII ст. і мала не лише етичний, а й соціальний зміст. Характерно, що сьогодні нормою звертання до батька чи матері є форма *ти*, проте в локальному мовленні здавна закріплена форма *ви*, і не варто цей факт заперечувати — мовній системі він не суперечить, мораль не відкидає. Це — вияв традиції локальної етики. *Ти* здебільшого виконує інтимізуючу функцію, але трапляється й у зниженому, фамільярному вживанні і принижує співбесідника. Отже, *ти* і *ви* — мовні засоби етики (як і стилістики), вживати їх потрібно для досягнення доброго тону і стилю. Важливо пам'ятати: «Вміння подивитися на себе самого очима співбесідника — одна з найважливіших ознак правильного спілкування. Без цього мистецтва не можна будувати здорові стосунки ні в шкільному класі, ні в студентській групі, ні в цеху, ні в сім'ї»²⁶.

«Мовлення, — вважає В. Є. Гольдин, — коливається в такт із людськими стосунками»²⁷. Які ж вони різноманітні — амплітуди

цього коливання! Адже етикетних ситуацій стільки, скільки точок дотику в людських контактах: крім названих, слід згадати ще дозвіл — заборону, згоду — відмову, вдячність, співчуття, пропозицію — пораду, привернення уваги. Варіантів звертання багато, але найбільш узвичаєними в нас є «Товаришу!» — офіційне, нейтральне, «Громадянин!» — офіційне, у побуті — дещо застаріле. Численні ситуаційні варіанти: у сім'ї — «Дружину!», «Чоловіче!» (дещо знижений колорит), «Дочко!», «Сину!», «Мамо!», «Тату!», («Батьку!», «Бабол!», «Діду!» (і всі можливі видозміни за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки з одиницями стилістично маркованими, експресивними); у лікарні — «Лікарю!», «Сестро!», «Професоре!», «Колего!»; до дітей — у молодших класах: «Діти!» («Учні!» — надто офіційне і «холодне»), у старших класах — «Товариші!»; в побуті — «Хлопче!», «Дівчино!» та ін. Етично вихована людина добиратиме форму звертання відповідно до характеру стосунків, ситуації і, володіючи добре мовою, не допустить, звичайно, грубої фамільярності чи «загравання» зі співбесідником. Щоправда, найкраще звертатися до людини на ім'я або ім'я та по батькові. Форма звертання в українській мові клична («Петре!» «Маріє Іванівно!», «Володимире Васильовичу!» але: «Олег Іванович!» «Любов Петрівна!» — бо іменник-ім'я в розмовному мовленні частіше має кличну форму, що збігається з називним відмінком (хоча словники власних імен рекомендують і «Олегу!» «Любов!»).

Отже, основна етична категорія «добро» (і добре мовлення) має в мові численні засоби вираження, які підпорядковані визначальним ознакам культури мовлення — правильності, точності, доречності. А це, в свою чергу, зумовлює мовну реалізацію етичної категорії «краса», тобто «досконалість», адже за відповідних умов можна реалізувати й естетичну функцію мови.

Як зазначає Р. О. Будагов, естетика мови належить до ресурсів і можливостей мови, а «естетика мовлення — до реалізації цих ресурсів і можливостей у тому або іншому тексті, у того або іншого письменника, ученого чи просто людини, яка пише...»²⁸.

Естетика мови (і мовлення) — категорія історична, її не слід зводити лише до естетики художньої літератури й публіцистики, не слід пов'язувати з «модою». М. Т. Рильський писав: «Не може бути нічого спільного між чесним і сміливим новаторством, що здебільшого йде наперекір моді, і банальністю та фальшивістю, що гучно рекламують себе і марно силкуються здаватись чимось нечуванним і невиданим»²⁹.

А «мода» все ж виявляє себе подеколи в сучасному мовленні, наприклад, у вигляді рафіновано-книжних або раритетних слів (*поінколи* замість *іноді*, *часом*; *з'ява* замість *поява*; *суголдський* замість *співзвучний*; *набутки* замість *досягнення*; *розвій* замість *розвиток*; *навчитель* замість *учитель*; *зазнайомитися* замість *познайо-*

митися; віднайти замість знайти; стосувати замість відносити; поціновувачі замість шанувальники; жодним чином не замість анітрохи, аніскільки та ін.); штампів і баластних слів, кальок (успіхи — визначні, внесок — вагомий, сили — надлюдські, мовчання — гнітюче, загроза — реальна, опір — рішучий; смертельно втомлений, неймовірно гарний, страшенно добрий, мати місце, носити характер, піддавати критиці, приступити до роботи над ..., закінчити проведення, говорити про питання тощо); іншомовних слів (слова круїз, хобі, презент відтіснили слова подорож, захоплення, подарунок; а в спорті закріпилися і наполегливо «пробиваються» в інші мовленнєві сфери форвард, голкіпер на місці нападаючий, воротар; власне українська (або східнослов'янська) наукова термінологія часто неправомірно замінюється іншомовними словами). Усе це — вияв мовної неохайності, що не сміє претендувати на новаторство, бо є замахом на чистоту мови як одну з визначальних її рис. «Панібратське», вульгарне поводження зі словом неестетичне заслуговує такого ж осуду, як і неетична поведінка в колективі.

Естетична річ викликає позитивні емоції, неестетична — негативні. Так само й природна краса мовлення є і творцем, і носієм емоційно-експресивної палітри його якості. Експресивність мовлення виявляється в конкретному, даному контексті, де мовні засоби емоційності (тобто засоби вираження почуттів, настроїв, суб'єктивної оцінки тощо) втрачають свою поліфункціональність, уточнюються екстралінгвістичними засобами (мімікою, жестом, ситуацією та ін.).

Отже, етичні й естетичні засоби мови функціонально взаємозв'язані, зумовлені пізнавальними і комунікативними завданнями мови. Проте розраховувати, що сама наявність цих засобів у мовній системі вже є гарантом високої моральності й естетичної діяльності, не слід — необхідна активізація цих засобів, яка найкраще виявляється за допомогою ідеалу. Ним для кожного, хто вчиться мови, має бути мовлення Вчителя (у всеохоплюючому значенні цього слова), тобто того, хто хоче бачити своїх нащадків носіями і творцями прекрасного у світі морально чистому.

Культура мовлення вчителя. Засвоєння норм літературної мови — тривалий процес, який починається з дитинства, а вивчення й застосування функціональних можливостей мови триває впродовж усього свідомого життя. Адже того, що засвоєно з уст матері, в житті замало. Коли дитя йде до школи, критерієм істини для нього в багатьох випадках стає слово вчителя. І не лише бездоганне знання свого предмета, це лише педагогічна майстерність, досконалість методичних прийомів, а й словесно-естетичний рівень подання знань формує юну особистість. Тому дуже прикро, коли цей рівень недосконалий, коли вчитель байдужий до свого мовлення і до мовлення учнів. З цього починаються «дивні», «несподівані»

помилки дикторів, редакторів, авторів посібників, творчих і керівних працівників, інженерів, виховательок дитячих садків, молодих матерів.

Виховання культури мовлення — справа не лише вчителя-словесника. Його правильний наголос, точно вжите слово, чітка побудова фрази будуть безслідно зруйновані, якщо фізик, математик, біолог чи історик це ж слово наголосять неправильно або невдало введуть у контекст. І даремні будуть намагання мовника — він не має академічного часу для загострення уваги на всіх можливих помилках акцентуації, слововжитку, вимови.

Кожен учитель повинен володіти здоровим, неупередженим відчуттям мови (без архаїзаторства, примітивізму, пуризму), постійно стежити за змінами, які відбуваються в нормах вимови, наголошування, слововживання у зв'язку з глибшим вивченням загальнонародної мови, тенденцією до взаємозбагачення національних мов, вирівнюванням діалектів. Треба вміти самому і навчити учнів уважно (інколи з олівцем) читати наукову, технічну, публіцистичну, художню літературу. Неможливо весь педагогічний шлях пройти тільки з багажем, набутим у стінах вузу.

Труднощі починаються з першої хвилини перебування в класі. Потрібно підготувати учнів до роботи. І як запитати: «хто черговий чи хто черговий?» (*черговий!*). «Яке було домашнє завдання чи завдання?» (*завдання!*) Або: «Що було дано, завдано чи задано додому?» (*задано!*) А як правильно сказати: «розкрийте, розгорніть чи відкрийте зошити (книжки)?» (*відкрийте*), покладіть, положіть чи поставте ручки?» (*положіть*, краще — *покладіть*); витріть, стеріть чи зітріть дошку, чи з дошки» (*витріть дошку*, але *зітріть з дошки!*); «підніміть, підійміть, здійміть чи піднесіть руку?» (*піднесіть!*); «слідкуйте чи стежте по тексту чи за текстом?» (*слідкуйте за текстом!*); «слухайте перше питання чи запитання?» (*запитання!*); «переверніть чи перегорніть сторінку?» (*перегорніть!*) і багато ін. Потрібно зробити зауваження — і чуємо: «не мішай!» (*не заважай!*); «не списуй у товариша» (*від товариша*); «у тебе нечітка уява про події» (*уявлення*); «відповідь невірна» (*неправильна*); «тихше!» (*тихо!*) «замовчте!» (*замовкніть!*) та ін. А ось підсумовують і дають домашнє завдання: «коротше кажучи» (*коротко кажучи*), «другим разом» (*іншим разом*), «це підготує хтось другий» (*інший*), «слідуючий урок» (*наступний*), «на домашнє читання» (*читання*) і т. д. Стереотипів у вчительській мовній практиці є чимало, але вони повинні бути точними, відповідати діючим нормам.

Трапляються труднощі не лише у застосуванні стереотипів, а й у використанні специфічної лексики, професіоналізмів, термінів (загальнонаукових і спеціальних). Адже багато слів змінило наголос за час, відколи їх засвоїли вчителі старшого покоління: ро-

довий відмінок, просте речення, дефіс, вчénня, гéнэзис, до́гмат, епіло́г, живо́пис, знахі́дка, зубо́жлий, буржуа́зія, е́кскю́рс, ката́лог, інду́стрія, компро́міс, металу́ргія, повста́ння, по́значка, поміщи́ця, раку́рс, сегме́нт, це́нтнер, цеме́нт, адре́сний (від адре́с) і адре́сний (від адре́са), безпредме́тний, ерети́к, вигна́нець, експе́рт і т. д. Близькозвучні слова (напр., профе́сійний і профе́сійна́льний, дифере́нційний і дифере́нціа́льний, пропоро́ційний і пропоро́ціо́нальний, гармо́нійний і гармо́нічний, декора́ційний і декора́тивний, ситуа́ційний і ситуа́тивний) можуть бути термінами різних галузей знань, і «довільність» їх використання недопустима, а можуть бути тотожними за семантикою, але відмінними за активністю функціонування (порівн.: офі́ціальний, емо́ціо́нальний, дифере́нціо́нальний, прин́ципа́льний, але частіше — офі́ційний, емо́ційний, дифере́нційний, прин́циповий та ін.).

Мовний режим повинен бути єдиним для всіх шкільних підручників, усіх педагогів (і адміністраторів), мовним етикетом повинні володіти учні й учителі.

Не можна допускати помилок інтерферентного характеру, якот: *відповідати по бажанню, у відміну від тебе, по проханню старости, в доказ привести слова, по домовленості з паралельним класом, по дорученню вожатого, по ініціативі старшокласників, по програмі, по плану, по наказу, згідно наказу, години по фізиці замість: за бажанням, на відміну, на прохання, на доказ, навести слова, за домовленістю, за дорученням, з ініціативи (за ініціативою), за програмою, за планом, за наказом, згідно з наказом, години з фізики тощо.*

У наш час говорять не лише про мовний етикет, а й про мовний стиль учителя. Його визначальними рисами є відповідність діючим мовним нормам, бездоганне володіння позамовними засобами (мімікою, жестом, правилами членування мовного потоку, темпом мовлення, тембром звука), «секретами» виразного читання. Важливо, щоб у вчительському колективі панувала атмосфера доброзичливої уваги і до мовлення колег, і до мовлення учнів. Треба боротися зі шкільним юнацьким жаргоном, викорінювати слова типу *законно, сила, залізно, цвайка, зрізатись, зарізати* та ін. (порівн. учительські жаргонізми: *запаритись (втомитись), зірватись (втратити контроль над собою), врізати двійку, туберкульозна трійка, деша (директор школи)* тощо; студентські жаргонізми: *хвіст (двійка), общага (гуртожиток), стипуха (стипендія), класно (прекрасно), зредукувати (втекти)* і т. д. Учнів потрібно навчати долати труднощі, які виникають у процесі мовного спілкування, а не уникати їх.

У школі готується майбутній громадянин — творець матеріальних і культурних цінностей, людина активної позиції; грамотна, логічна, точна мова, уміння вибрати темп, тон мовлення, інтонацію

бесіди, здатність не лише словом, а й його змістом, естетикою вплинути на слухача повинні бути внутрішньою потребою нашого сучасника.

Така потреба сформується, якщо протягом десяти шкільних років перед нашими очима буде один з найавторитетніших прикладів — учитель з високим рівнем культури мовлення.

Таким же авторитетом учитель повинен бути і для батьків своїх учнів. Не слід зводити батьківські збори лише до аналізу успішності і поведінки конкретного учня, констатації його позитивних чи негативних якостей. Варто б давати батькам уроки вікової психології, елементарні знання сімейної педагогіки. Сьогодні виникла потреба виховати і в деяких батьків любов до рідного слова, повернути їх в лоно рідної мови, навчити шанувати старших, поважати школу і вчителів. Стриманість, коректність, внутрішнє переконання будуть супроводжуватись фразами «Слухаю»; «Мені здається, що краще...»; «Чи не спробувати б нам...»; «Ви краще знаєте, але...»; «Ви, очевидно, маєте рацію, та лише в тому, що...»; «Дякую за інформацію, але нам спільно...»; «Дякую, що допомагаєте нам робити спільну справу».

Учитель — особлива професія. І який би настрій не був у нього після розмови з адміністратором чи з нетактовним батьком, у клас він мусить увійти вільним від цих вражень, зі світлим і доброзичливим поглядом, стриманим і настроєним на клас, на тему уроку. Ні загравання з учнями, ні менторського тону! Творча, ділова, емоційно динамічна (відповідно до характеру завдань, мети) обстановка в класі потребуватиме різноманітного, чистого, емоційно-експресивного (нейтральність теж входить в це поняття) мовлення. Тут треба остерегатися слів-паразитів і лексичних покручів (напр.: *ну, ну от (ну), так от, так би мовити, так сказати, як це, даліше, ребята*; мовних штампів на зразок: *червоною ниткою, у душі часу, син свого часу, має велике (важливе) значення, посів належне місце, гострий конфлікт* та ін.). Багатство й різноманітність мовлення учителя — джерело збагачення мови учня, чистота й досконалість, образність мови учителя — запорука поваги учня до естетичних цінностей, створених засобами мови. Мовлення учителя повинно відзначатися такими ознаками: 1) виразність — змістова, інтонаційна (й експресивна), візуальна; 2) правильність — орфоепічна, граматична, орфографічна, пунктуаційна; 3) чистота — що не допускає ультрапуризму (словникового, стильового чи колоритного), штучності, фальшивого професіоналізму; 4) лаконізм — при збереженні змістової вичерпності, різноманітності засобів для висвітлення теми. Учитель не сміє помилятися, бо виправити враження про фаховий рівень знань, про загальну ерудицію важко (краще утриматись від експромтів у відповідях на запитання, якщо є хоч найменший сумнів щодо їх точності).

Культура ділового мовлення. Діловий стиль асоціюється у першу чергу з діловими паперами, оформляти які навчають у школі: заява, доручення, розписка, акт, протокол, доповідна записка, автобіографія, характеристика, звіт, оголошення. Хай не кожному доведеться писати резолюції, розпорядження, постанови, інструкції, накази, зате читати (і виконувати) їх доведеться всім. На практиці мовці повинні застосовувати знання про те, що офіційно-діловий стиль розпадається на окремі стильові різновиди: адміністративно-канцелярський (включає планово-звітну, розпорядну, директивну, облікову документацію і ділове листування), законодавчий і дипломатичний. Ділові папери виконуються за певним трафаретом (кліше, стереотипом). Ось основні реквізити, які розміщуються на формулярах документа (За А. П. Коваль) ³⁰:

Зображення герба СРСР або союзної республіки; емблема організації чи підприємства; зображення урядових нагород; коди; найменування міністерства чи відомства; найменування установи, організації або підприємства; назви структурного підрозділу; адресат; резолюція; гриф затвердження; індекс підприємства зв'язку, поштова й телеграфна адреси, номер телетайпа (абонентського телеграфу), номер телефону, номер рахунку в банку; назва виду документа; дата; індекс; посилання на ідекс і дату вхідного документа; місце складання або видання; відмітка про контроль; заголовок тексту; текст; відмітка про наявність додатків; підпис; гриф погодження; відмітка про завірення копії; візи; відмітка про виконання документа й відсилання його в справу * та ін.

У кожному конкретному випадку ділові папери потребують індивідуального набору мовних одиниць. Та все ж можна сформулювати основні вимоги, що ставляться до мовних засобів у діловому стилі:

1) Чітке дотримання прийнятих у суспільстві й у відповідній ситуації ділового спілкування форм ділових паперів: їх структури, набору реквізитів, які відповідають типові документа (недопущення індивідуально-стильових відхилень), правильне використання ключових слів «наказую», «рекомендуємо», «гарантуємо», «надсилаємо», «постановляємо», «ухвалили», «доповідаю», «прошу» та ін.

2) Дотримання норм сучасної літературної мови, недопущення калькування, змішування мов; вживання загальновідомих, зрозумілих усім носіям мови слів, найдоцільніших, найпереконливіших у даній ситуації суспільного ділового спілкування.

3) Відповідність мовних засобів їх стильовому призначенню (недопущення розмовних, просторічних, емоційно-експресивних та інших засобів, що творять стильовий дисонанс).

* Характер (обсяг) реквізитів залежить від типу документа (зразки документів див. у праці: Коваль А. П. Культура ділового мовлення).

4) Логічна довершеність формування думки, чіткість висловлювань, послідовність і точність викладу, несуперечність частин у тексті. Для цього необхідні тісний зв'язок усіх компонентів документа, чітко виявлені причиново-наслідкові зв'язки між повідомлюваними фактами; виявлення й логічне підкреслення черговості, мети, результативності; конкретизація якогось місця в документі; чітке членування тексту документа на окремі пункти (нумерація, буквені позначення, абзаци); застосування протиставлень, зіставлень³¹. Щодо несуперечності, то вона досягається і смисловою вичерпністю й переконливістю, і відповідністю змісту синтаксичній формі його вираження (прохання не слід викладати як наказ; протокол не можна писати як реєстр усних виступів, доповідну — як приватний лист).

5) Лаконізм мовного вираження думки (при збереженні повноти інформації, ясності викладу, точності опису). Строга відповідність слова його смислового навантаженню, недопущення двозначності, вичерпність аргументацій, їх відповідність реальному стану справ, конкретність і неупередженість оцінки можуть бути досягнуті за умови компетентності, високого рівня логічної й мовної грамотності виконавця документа. Точно підібране слово, правильно вжитий термін, відсутність вузьковживаних професіоналізмів, наявність достовірних цифр — ось чинники, які зумовляють об'єктивність і дієвість документа.

Стандартизація — ознака лише офіційно-ділового функціонального стилю літературної мови. Подаємо стандарти написання заяви (так звана проста і складна заява):

Директорові Білоцерківської середньої школи № 5 Іваненку Г. П.

директора Білоцерківського профтехучилища № 1 Вовчука С. С.

З а я в а

Прошу дозволити нам раз на тиждень проводити тренування з волейболу в спортивному залі вашої школи,

10.08.90

С. С. Вовчук

Ректорові Тернопільського педінституту доцентіві Українцю В. І.

Санченко Ірини Федорівни, яка проживає в м. Сторожинці Чернівецької області по вул. Миру, № 5, кв. 4.

З а я в а

Після закінчення Сторожинецької СШ № 2 я два роки працювала в районній друкарні м. Сторожинця.

Прошу допустити мене до співбесіди для вступу на підготовче відділення Тернопільського педінституту.

До заяви додаю:

1. Атестат про середню освіту.
2. Довідку про стаж роботи.
3. Довідку про стан здоров'я (форма № 286).
4. Характеристику-рекомендацію.
5. Автобіографію.
6. Чотири фотокартки.

10.09.90.

Підпис.

Лише в офіційно-діловому стилі допустимі мовні кліше, стереотипні конструкції, як-от: *з метою; у зв'язку з тим, що (через те, що); з огляду на те, що; зважаючи на те, що; зважаючи на викладене вище; відповідно до; в порядку...; згідно з; по лінії; оскільки... то; або* усталені словосполучення: *прошу дозволити; взяти до уваги; довести до відома; взяти за основу; взяти зобов'язання; таким чином; ми, що нижче підписались*, та ін. У цьому стилі небажана багатоманітність виражальних засобів — універсалізація форм висловлення думки полегшує сприйняття змісту документа, концентрує увагу на кожному його положенні, спрощує процес складання окремих видів ділових паперів. Тут недопустиме вживання емоційно-експресивної, діалектної, просторічної та іншої стилістично-маркованої лексики, розмовних конструкцій, адже тон ділового мовлення — нейтральний, колорит — офіційний. Зате абрєвіатури трапляються часто (назви установ, організацій, служб, приладів, обладнань, систем), і вони повинні бути загальноприйнятими, а не вузьковідомчими.

Неправильно називати офіційно-діловий стиль «сухим», «казенним», «канцелярсько-бюрократичним» — це не вади, а визначальні риси стилю, його характерні параметри (інша справа, якою є людина, що виконує документ, у живому спілкуванні; «канцелярський» стиль усного спілкування повинен розчинятися в розмовному). Щоправда, в окремих видах ділових паперів можуть траплятися слова з суфіксами суб'єктивної оцінки, навіть окремі частки, вигуки (напр. в акті, протоколі, доповідній), але загалом фраза з такими мовними засобами мусить виражати нейтральне ставлення до повідомлюваного (порівн.: *величезні зусилля, бездоганне вирішення; хай перші, але вже успіхи; взяти б і зробити; але ж не продумали*).

У діловому стилі вживаються пасивні конструкції (напр.: *обговорюється питання, доводиться план, визначаються розміри,*

встановлюються терміни, задовольняються вимоги, перерозподіляється прибуток та ін.), віддієслівні іменники застосовуються частіше, аніж дієслова (*виконання, вирішення, укладання, утворення, збереження, забезпечення, вивчення, удосконалення, викорінення, подолання, встановлення, закінчення, одержання, повідомлення, розв'язання, затвердження*), хоча в розпорядчій документації переважають, звичайно, інфінітивні форми (*затвердити, зобов'язати, вказати, попередити, організувати, доповісти*).

Традиціями закріплені у цих текстах (як і в наукових) прямий порядок слів: підмет перед присудком, узгоджене означення перед означуваним словом, неузгоджене — одразу після означуваного слова, додаток — після керуючого слова, обставинні слова — ближче до слова, яке вони пояснюють, вставні слова — на початку речення. Специфічні в діловому (і в науковому) мовленні й підсумковій конструкції: *коротко кажучи* (а не *коротше кажучи*); *одне слово* (а не *одним словом*); *як зазначалося вище*; *у зв'язку з тим, що*; *у зв'язку з цим* і т. д. Загалом переважають складні речення, «ланцюжки» речень, текст чітко членується на абзаци, у межах яких речення тісно пов'язуються за смыслом і граматично. Неправильне виділення абзацив свідчить про нелогічність мислення, отже, вчитися абзацив, членування думки на логічні частини треба з науки мислити.

Рубрикація, переліки — відмітні риси багатьох документів. Читкість, сприйнятність тексту залежать і від грамотності в рубрикаціях, яка підтримується відповідною системою розділових знаків. Основні пунктуаційні правила перелічувальних конструкцій такі:

1. Після рубрик переліку, якщо вони не складні за будовою, ставимо кому, якщо ж ускладнені однорідними членами речення, вставними конструкціями, зворотами, ставимо крапку з комою. Напр.:

У х в а л и л и: Обрати тов. Петренка В. С. на посаду доцента кафедри економіки, зобов'язавши його:

а) завершити до 1 лютого 1991 року і подати до захисту докторську дисертацію;

б) підготувати до друку три наукові статті, два методичні посібники для студентів (1990—1995 рр.);

в) розробити новий спецкурс для студентів III курсу;

г) щороку читати по 10 лекцій для населення міста й області.

або:

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» ввести в дію з 1 січня 1990 року.

2. Для поступового впровадження в усі сфери суспільного життя окремих положень Закону встановити такі строки:

протягом трьох—п'яти років з моменту надання Закону чинності вводяться в дію стаття 6 частини друга і третя статті 10, частина перша статті 15, частини перша, третя і четверта статті 18, частини перша і третя статті 19, статті 20, 21, 22, 31, 36 і частина 4 статті 38;

протягом п'яти—десяти років з моменту надання Закону чинності вводяться в дію частина перша статті 13, статті 25, 26, 27, 28 і 29.

II. У кінці рубрик переліку, коли вони досить поширені і кожна з них становить закінчене речення, ставиться крапка. Якщо окремі рубрики тексту, що починаються з абзаців (і нумерованих цифрами чи буквами, і не нумерованих), закінчуються крапкою, то перше слово після двокрапки пишеться з великої літери.

В а р і а н т 1.

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про вибори народних депутатів Української РСР.

Стаття 50. Встановлення результатів виборів по виборчому округу.

На підставі протоколів дільничних виборчих комісій окружна виборча комісія визначає: загальну кількість виборців по округу, кількість виборців, які одержали виборчі бюлетені, кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, кількість голосів, поданих за, і кількість голосів, поданих проти кожного кандидата в депутати, кількість бюлетенів, визнаних недійсними.

Обраним вважається кандидат у народні депутати Української РСР, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Окружна виборча комісія може визнати вибори недійсними через допущені в ході виборів чи при підрахунку голосів порушення цього Закону.

В а р і а н т 2.

Без будь-яких умов і обмежень до педагогічного стажу всіх педагогічних працівників зараховується:

1. Час роботи за наймом за кордоном (у тому числі на територіях, які пізніше увійшли до складу СРСР) вчителем, викладачем і вихователем вищих навчальних закладів і дитячих дошкільних установ, що відповідають закладам і дитячим установам, які передбачені в додатку № 5.

2. Час роботи в школах малописьменних і пунктах ліквідації неписьменності, якщо ця робота тривала протягом навчального року.

3. Час звільненої партійної і комсомольської роботи в партійних і комсомольських органах.

III. Перед словами *a same, як-от, як* та інших, що стоять у реченні з однорідними членами після узагальнюючих слів, ставиться

двокрапка (напр.: «При обстеженні місця події було виявлено ряд речових доказів, а саме: коробку з-під цигарок, гудзик від чоловічої сорочки, пляму мазути на кореневищі старого клена»).

Перед узагальнюючим словом, що стоїть після однорідних членів речення, ставиться тире (у такій позиції може стояти також кома з тире). (Напр.: «Застій просто недопустимий у такій живій, динамічній, багатогранній справі, як інформація, пропаганда, художня творчість і художня самодіяльність, робота клубів і театрів, бібліотек і музеїв — усій сфері ідейно-політичного і трудового, морального й атеїстичного виховання»).

IV. Позначення (нумерація) рубрик переліку може бути буквеним, цифровим і словесним: а), б), в); 1), 2), 3), по-перше, по-друге, по-третє. Після цих позначень може ставитись крапка, тоді речення починаємо з великої літери, а фразу закінчуємо крапкою. Але здебільшого буквени позначення подаються без крапки і після них перше слово переліку починається з малої літери, а цифрові позначки мають крапки після цифр без дужок. Словесна нумерація передбачає здебільшого завершене речення, крапку в його кінці, кому після вставного слова *по-перше, по-друге* і т. д.

В а р і а н т 1. Інвентаризації підлягають:

а) склади, б) бібліотеки, в) кабінети.

В а р і а н т 2. На кафедрі повинні бути такі документи:

1) протоколи засідань,

2) плани роботи (навчальної, наукової, виховної),

3) індивідуальні робочі плани викладачів,

4) тематика і програми спецкурсів.

В а р і а н т 3. Ухвалили: 1. Класним керівникам провести батьківські збори, на яких проаналізувати результати третьої чверті і виробити спільно з батьками план виховної роботи на четверту чверть (20—25 січня 19.. р.).

2. Голові методоб'єднання підготувати проект плану роботи «Клубу батьків» (до 25 січня ц. р.).

В а р і а н т 4. Вважати, що з метою подолання виявлених недоліків необхідно провести реорганізацію клубів за інтересами, для чого: по-перше, провести опитування думки студентської молоді про цю форму роботи: по-друге, вивчити досвід Київського педінституту в справі організації дозвілля студентів.

Звичайно, характер рубрикації, кількість рубрик залежать від типу документа і його конкретного змісту.

Особливу форму ділового (і побутового) мовлення становить телефонна розмова, яка може бути офіційною і неофіційною. Тепер рідше пишуть листи — частіше шлють телеграми, а ще частіше — дзвонять по телефону: ведуть переговори, дають консультації, домовляються про ділові зустрічі, а характер приватних телефонних розмов і визначити важко. Телефонну розмову не можна «пере-

глянути» і стилістично виправити, відшліфувати, у ній «не працюють» міміка, жести, але вона надзвичайно економна в одержанні й передачі інформації, для чого ефективно використовується лексичне й інтонаційне багатство мови. Основні вимоги до мовця, що говорить по телефону, такі: 1) чіткість, чистота артикуляції, правильність дикції; 2) середній за силою голос мовлення; 3) лаконізм висловлювання (лексичний і синтаксичний), чіткість, виразність побудови фрази; 4) темп мовлення — середній; 5) тон мовлення — спокійний, ввічливий.

Телефонна розмова передбачає: встановлення зв'язку, виклад справи, закінчення розмови. Службова телефонна розмова після встановлення зв'язку (Алло! — *Я слухаю.*) вимагає від ініціатора розмови привітатись, назвати себе (прізвище, ім'я і по батькові) або лише прізвище чи лише ім'я і по батькові), повідомити, від чийого імені говорить, а від абонента — відповіді на привітання, назватись. Викладати справу треба чітко, лаконічно, без широких описів, зайвих подробиць. Тому слід уважно продумати головні і другорядні питання розмови, фрази будувати короткі, не ускладнювати їх зворотами, чітко вимовляти прізвища, дати, час, адреси і т. ін.

Паузи повинні бути логічно виправданими, що дасть змогу співбесідникові підтвердити розуміння суті розмови, висловити своє ставлення до неї, осмислити почуту частину розмови. Закінчує розмову звичайно той, хто подзвонив, але якщо співбесідник значно старший за віком (чи службовим становищем), то чемність вимагає дати можливість закінчити розмову йому. Якщо викликаний співрозмовник жінка, то треба дати їй змогу закінчити розмову. Повагу до співрозмовника можна виразити тоном розмови — не треба тільки штучності, зайвих слів, на зразок «вас турбує...»

Приватні ж розмови мають особливі загальномовні та етичні норми, застосування яких залежить і від знання етикетних правил, і від мовленневої вправності. Слід вдало вибрати час для дзвінка, зокрема ввечері; подзвонивши, представитись, особливо тоді, коли трубку взяла не та людина, до якої ви дзвоните; не зловживати часом співбесідника (адже ми не знаємо, чим він у цей момент був зайнятий), не бути багатослівним; не звертатись по телефону з особистим делікатним проханням, не дякувати по телефону за послугу (принаймні при зустрічі повторити подяку), не лементувати й не шепотіти, «вихлюпуючи» відповідні емоції, тощо. Телефон — зручний засіб зв'язку, який, проте, не замінить живого особистісного спілкування або інформації в писемній формі.

Проаналізовані ситуації практичного мовлення становлять інтерес для кожної людини. Щодо інших складних випадків у науковому, публіцистичному, художньому стилях, то вони знайдуть принагідне висвітлення в наступних розділах посібника.

Деякі складні випадки усного і писемного мовлення. Чимало труднощів у практичному мовленні виникає при вживанні географічних назв, імен і прізвищ, поєднанні числівників з іменниками і в застосуванні логічних, пунктуаційних і технічних правил у писемному тексті.

Географічні назви. Географічні назви поділяються на власні і невласні. Невласні назви — це географічна номенклатура: місто, село, селище, хутір, гора, пагорб, хребет, долина, яр, річка, струмок, море, озеро, ставок. Власні географічні назви позначають єдині, індивідуалізовані реальні об'єкти: Київ, Одеса, Чернівці; Дніпро, Псьол, Прут; Саяни, Карпати, Альпи; Балхаш, Байкал. Чимало географічних назв передається словосполученням, порівн.: Нова Ушиця, Старі Бросківці, Великий Кучурів, Великий Токмак, Західна Європа, Північний Урал, Мінеральні Води, Сухий Яр, Великі Луки, Біла Церква; Біле море, Ладозьке озеро, мис Дежнева, мис Доброї Надії. Географічні назви здебільшого не перекладаються (бо повинні виділяти один конкретний предмет з групи подібних). Вони транслітеруються (напр.: Рим (італ. Roma), Неаполь (по-укр. мало б бути Наполі), Алма-Ата, (казах. Яблуневе), Аюдаг (Ведмідь-гора), Вадул-Сірет та ін. Перекладаються тільки: а) номенклатурні слова (родові назви): гора, коса, затока, море, океан, півострів* (напр.: Балканський *півострів*, Тихий *океан*, Аравійське *море*, *протока* Гудзон); б) слова на позначення сторін світу, що входять до складу власних назв: *Західний Сибір*, *Південний Буг*, *Південна Кароліна*, *Північна Буковина*, *Північна Двина*.

Основні правила написання географічних назв такі: **р а з о м** пишуться: 1) назви, у складі яких є сполучний звук (або флексії у ролі сполучного звука): Білозерськ, Верхньодніпровськ, Довгопілля, Кам'яногірка, Новодністровськ, Красноводськ, Старокостянтинів, Первомайськ, Червоногірка, Печиводи; 2) назви, які починаються компонентом східно-, західно-, північно-, південно-: Північно-донецький район, Західноказахстанська область, Північногорськ, Південнокримське шосе**; **о к р е м о** пишуться: 1) назви, утворені поєднанням іменника з узгоджуваним препозитивним прикметником: Біла Церква, Нова Ушиця, Великі Луки, Малий Кучурів, Малі Вали, Зелений Клин; 2) назви, до складу яких входять числівники: Перше Садове, Залісся Перше; 3) назви, що складаються з імені і прізвища: селище Лев Толстой, село Івана Франка; **ч е р е з д е ф і с** пишуться: 1) назви з інверсованим прикметником: Кам'янець-Подільський, Рава-Руська, Могилів-Подільський, Хар-

* Докладніше про особливості перекладу географічних назв, транскрипцію і транслітерацію див.: Складні питання сучасного українського правопису (відп. ред. В. М. Русанівський. К., 1980. С. 74—87)

** В «Українському правописі» (1960) — Західно-Казахстанська обл., Північно-Осетинська обл., Східно-Китайське море, але західноєвропейський.

ків-Товарний, Одеса-Товарна, Гожув-Великопольський, Переяслав-Хмельницький; 2) назви, що складаються з двох іменників або прикметників, поєднаних без сполучного звука: Глинськ-Загора, Дубівчик-Маківка, Ельзас-Лотарингія, Мекленбург-Шверін; 3) усі неслов'янські власні назви, які складаються з двох або кількох слів (незалежно від того, до якої частини мови вони належать): Монте-Карло, Сату-Маре, Улан-Батор, Віла-Реал; 4) назви, які починаються словами: Сан-, Сант-, Санкт-, Санта-, Сен-, Сент-, Нью-, Іст-, Вест-: Сан-Маріно, Сан-Паулу, Сант-Яго, Сен-Анн, Нью-Йорк, Вест-Індія, Іст-Лондон, Санкт-Пельтен, Сан-Франціско; 5) назви, які закінчуються словами — *сіті* (місто), *рівер* (річка), *фіорд*, *стріт* (вулиця), *сквер* (бульвар) та ін.: Оклахом-сіті, Фолл-рівер, Грін-рівер, Уолл-стріт, Сахо-сквер, Бонна-фіорд; 6) назви, утворені від імені й прізвища або від двох імен: Івано-Франківськ, Михайло-Коцюбинське, Дмитро-Варварівка; 7) складні географічні назви без сполучного звука: Пологи-Вергуни, Пуща-Водиця, Піски-Бершадь; 8) назви (слов'янські та іншомовні), утворені за типом прийменникових і сполучникових поєднань, у тому числі з іншомовними службовими словами: Ростов-на-Дону, Новосілки-на-Дніпрі, Комсомольськ-на-Амурі, Яр-під-Зайчиком, Камінь-на-Обі, Слов'янськ-на-Кубані, Під-Дубом, Під-Гаєм; Ла-Манш, Ель-Мансура, Ріо-де-Жанейро, Бург-ель-Араб.

Щодо відмінювання, то всі географічні назви відмінюються, але не всі змінюються. Не змінюються іншомовні назви на *-е*, *-є*, *-о*, *-і*, *-ї*, *-у*, *-ю*, *-а* (окремі); Лідіце, Фрунзе, Туапсе, Улан-Уде, Рамбуїе, Порт-Луї, Нікарагуа, Семуа, Папуа, Сан-Франціско, Хельсінкі, Капрі, Тбілісі. Прийменникові конструкції-назви відмінюються в першій частині (з Комсомольськом-на-Амурі, у Франкфурті-на-Майні, Новосілкам-на-Дніпрі). Назви з початковими компонентами Спас-, Усть-, Соль-, відприкметниковими іменниками на *-ово*, *-ево* (*-єво*), *-іно* (*-їно*), побудовані як прикладки, утворені від імені та прізвища або двох імен, змінюються в другій частині (Усть-Абакана, Спас-Клепікам, Соль-Ілецьку, Івано-Франківську, Михайло-Коцюбинським, Орехово-Зуева, Ільмень-озером, Сапун-горі, але Московью-рікою, Амуром-рікою). Інші назви-сполучення змінюються в обох частинах (Кам'янець-Подільського, Петропавловську-Камчатському, Білою Церквою, Новою Ушицею).

Іншомовні назви із закінченням на приголосний змінюються в другій частині (Улан-Батора, Буенос-Айресі, Іст-Лондону (*-ові*), Лос-Анжелесом³²).

Усі географічні назви ставляться в тому відмінку, якого вимагає контекст. Географічні назви, вжиті без номенклатурного слова, обов'язково змінюються, а вжиті з номенклатурною назвою (що практикується частіше), яка виражає синтаксичні зв'язки в реченні, географічні назви здебільшого змінюються, але часом подаю-

ться і в початковій (Н. в.) формі *. У літературі з проблем культури мовлення рекомендується змінювати географічні назви відповідно до вимог контексту незалежно від того, вжита вона з номенклатурною назвою чи без неї. У незмінній (вихідній, номінативній) формі географічна назва залишається в спеціальній воєнній (військовій) літературі (наказах і зведеннях), у спеціальній географічній (геологічній, топографічній і т. д.) літературі й тоді, коли це назва залізничної станції, порту чи астрономічна назва. Порівн.: Ворошиловградом, Бугом, у Сумах, Альпах, міста Києва, річки Дніпра, містом Чернівцями, селом Мезином, на горах Карпатах, але: (на) станції Чернівці-Північна, (на) станції Ромодан, (на) станції Лугова, в порту Одеса, планетою Марс. Правило відмінюваності тісно пов'язане з нормами відмінювання (напр.: Н. в.: Пушкіно, Тушино, Шувалово, Сватово, Молодове, Васильково, Кірово, Борисово; Р. в.: Пушкіна, Тушина, Шувалова, Сватова, Молодова, Василькова, Кірова, Борисова; але: Василькове, Сватове, Борисове, Молоде — Василькового, Сватового, Борисового, Молодого; Васильків, Сватів, Борисів — Василькова, Сватова, Борисова; О. в.: Сватів — Сватовим, Борисів — Борисовим, Васильків — Васильковим, Сватово — Сватовом, Васильково — Васильковом, Борисово — Борисовом). Якщо географічна назва маловідома, то її слід зживати з номенклатурною назвою й у вихідній формі (в подальшому контексті номенклатурне слово випускається, а назва відмінюється).

Напр.: «У Сухому Яру сосни не ростуть» (невдало). «У селі Сухий Яр сосни не ростуть». Якщо номенклатурне слово (*республіка, провінція, колонія, штати, область, пустиня* і т. д.) не входить до складу власної назви, то власна назва відмінюється тільки в тому разі, коли вона складається з одного слова, яке має той самий рід, що й номенклатурне слово: *республіка Франція — у республіці Франції, штат Техас — у штаті Техасі, пустиня Сахара — у пустині Сахарі*³³. Порівн.: *республіка Ірак — у республіці Ірак, штат Вірджинія — у штаті Вірджинія*. Якщо перед словами *республіка, королівство, князівство, штат* є ще означення, то назва відмінюється в усіх її частинах: *Корейської Народної-демократичної Республіки*, але в нових назвах: *Народної Республіки Мозамбік, Народну Республіку Ангола*.

* Однослівні географічні назви відмінюються як іменники відповідних відмін: Одеси, Полтави (I в), Ужгорода, Харкова, Орла (II в), Умані, Керчі, Обі (III в), Сум, Карпат, Чернівців (як множинні), див. закінчення -а, -я в назвах міст, сіл та ін. населених пунктів, -у, -ю, у назвах гір, озер, річок, країв, країн — іменників чоловічого роду II відміни) або як прикметники (Горького, Лозової, Борового), а назви-словосполучення відмінюються відповідно до їх структури (порівн.: Красного Лиману, Сіверського Дінця, Зеленого Гаю, Кривого Рога, Єлїсейських Полів та ін.).

У ділових паперах спостерігається неправомірна тенденція не відмінювати географічні назви начебто з метою вказати вихідну форму офіційної назви географічного пункту, не допустити двозначності. Таке вживання навіть в текстах офіційного характеру граматично не виправдане — граматичні правила обов'язкові для всіх стилів.

Не відмінюються в документах ті географічні назви, які складаються з прикметника та іменника³⁴ (порівн.: у містечку Кам'янка-Струмилова, селом Малий Кучурів); назви гір, островів та ін. теж не змінюються (поблизу гори Пік Перемоги, на півострові Камчатка, під мисом Надія)*.

Прізвища. Сучасне діловодство, як і взагалі всі сфери суспільного життя, потребує чіткого врегулювання вимови, відмінювання і написання прізвищ. Правила повинні бути загальноприйнятими, відповідати законам української літературної мови. Тут є чимало труднощів, бо українські прізвища, або ті, що передаються українською мовою, різні за походженням (іменникового і прикметникового типу), мають різну структуру (морфологічну будову), належать до різних типів відмінювання, хоча за своїм значенням ці родові назви людей є іменниками.

Прізвища відмінюються за двома типами — іменниковим і прикметниковим.

1) Усі прізвища (і чоловічі, і жіночі) іменникового типу із закінченням *-а, -я* ** відмінюються як іменники I відміни твердої, м'якої або мішаної групи: Сорока — Сороки, Гуца — Гуці, Груша — Груші, Підкуймуха — Підкуймухи, Квітка — Квітки, Перебендя — Перебенді, порівн. прізвища жінок: Галини Сороки, Марією Гущею, Олені Квітці, Софією Перебендею.

2) Прізвища іменникового типу з кінцевим приголосним (твердим чи м'яким, на *-й, -о*, з твердою чи м'якою основою) відмінюються як іменники відповідної групи II відміни: Токар — Токаря, Буряк — Буряка, Гончар — Гончара, Розкоша — Розкоша, Бажан — Бажана, Бажай — Бажая, Гайдай — Гайдаю, Борщ — Борща, Вітер — Вітра, Майдан — Майдана. Чоловічі прізвища обов'язково змінюються при відмінюванні, причому в Р. в. мають закінчення *-а, -я* (на відміну від *-у, -ю* в загальних назвах, від яких прізвище походить) ***, а в кличному відмінку форма здебільшого збігається з формою Н. в. (порівн. усе ж: Морозенку, Гайдаю, Молочаю). Жі-

* У сумнівних випадках орфографії слід звертатися до відповідних довідників.

** Тут і далі маються на увазі графічні закінчення.

*** Порівн.: Швець — Швеця (шевця), Жнець — Жнеця (женця), Лев — Льва (лева), які навряд чи варто визнавати закономірними — такий спосіб розмежування власної і загальної назви штучний, хоч спеціальні способи розмежування все ж існують. (Порівн.: Зубеня — зубеня, Гайдученя — гайдученя).

ночі ж прізвища на *приголосьний, -о, -ко, -енко* при відмінюванні не змінюються (зберігають початкову, вихідну форму). Напр.: Василя Сокирка — Ніни Сокирко, Віктора Поліщука — Ольги Поліщук, Миколи Іваненка — Зої Іваненко, Назара Борща — Надії Борщ, Володимира Нечуйвітра — Катерини Нечуйвітер.

В офіційних документах прізвища іменникового типу завжди однакові для чоловіків і жінок: Петро Ластівка — Ганна Ластівка, Микола Борщ — Гафія Борщ, Олег Дуган — Ольга Дуган (форми типу Горобчиха (від Горобець), Бовкова (від Вовк), Деркачева (від Деркач), Лимарева, Лимарівна (від Лимар), Кривинюкова, Кривинюківна (від Кривинюк) — просторічні, вузьколокальні).

Прізвища можуть вживатися й у формі множини — така форма вказує на близьку родинність (вживається щодо членів сім'ї) або близькість на підставі інших ознак (напр., роду занять): Коцюбинський — Коцюбинські, Петрій — Петрії, Довбущук — Довбущуки, Іваненко — Іваненки (але сестри Іваненко), Братченко — Братченки (але сестри Братченко), Сокирко — Сокирки (але сестри Сокирко), Крупенний — Крупенні, Завізний — Завізні.

3) Прізвища прикметникового типу надзвичайно різноманітні за морфологічною будовою, що утруднює їх відмінювання. Прізвища, що походять від членних форм якісних і відносних прикметників (Великий, Пшеничний, Михальський, Левицький) та членних форм діеприкетників (Мальований, Погорілий, Перебитий, Піднесений, Стиснутий), повністю зберегли прикметникові форми відмінювання, причому форми чоловічих прізвищ відмінні від форм жіночих прізвищ (порівн.: Піддубний — Піддубного, Піддубна — Піддубної), Зимній — Зимнього, Зимня — Зимньої, Гострий — Гострого, Гостра — Гострої). Прізвища, утворені від нечленних форм якісних і відносних прикметників (Білокур, Досух, Безрук, Молод, Добр), нечленних форм діеприкетників (Продан, Придан, Товчен, Припхан), від присвійних прикметників з суфіксами *-ов, -ев, (-ев), -ів, -ин (-їн), -ишин (-їшин)* (Петров, Гайцев, Каверзнев, Сидорів, Андріішин, Гоїн, Ільїн, Івасишин, Ільчишин, Квашин, Ковалишин), відмінюються як іменники. Усі чоловічі прізвища цієї структурно-морфологічної підгрупи офіційно відмінюються як іменники II відміни (хіба що в деяких говорах прізвища на *-ов, -ев(-ев)* — характерні для східних областей України, *-ів, -ин(-їн)* — більш характерні для західних областей України, зберігають прикметникові форми: Ткачишин — Ткачишина — неправильно Ткачишиного; Бобров — Боброва, діал. Бобрового; Іванців — Іванцева, діал. Іванцевого) *. Зауважимо, що в прізвищах з колишнім суфік-

* Увага: у формі О. в. — зак. *-им*, у формі М. в. — частіше *-у(-ї)*, або рідше *-ові, еві*: Ковалишиним, Іванцевим; Ковалишину, Іванцеву (але й на Ковалишинову, на Ковалишині).

сом присвійності *-ів* при відмінюванні за фонетичними законами сучасної літературної мови *і* переходить в *о* або *е* (збереження *і* в усіх відмінкових формах — порушення фонетичних норм), отжс: Петрів — Петрова, Михайлів — Михайлова, Степанів — Степанова, Паньків — Панькова, Лесів — Лесева, Гринів — Гринева, Лукашів — Лукашева, Івашів — Івашева, Олексіїв — Олексієва, Онуфріїв — Онуфрієва.

Оформляючи атестати про середню освіту, посвідчення, довідки, не слід задовольняти безпідставні й некваліфіковані прохання зберегти форму Н. в., якщо прізвище за законами мови повинно змінюватись, чи зберегти без чергування прізвище на *-ів* (Лукашів, Іванців, Петрів — форми, недопустимі ні в офіційному, ні в розмовному стилях). Жіночі прізвища прикметникового типу з кінцевим приголосним при відмінюванні не змінюються (Оленою Придан, Вірі Безвух, Оксані Глух, Марією Товчен, Світлані Михайлів, Зінаїдою Гринів). Порівн. різні жіночі прізвища: Глух — Глуха, Товчен — Товчена, Гринів — Гринева, Михайлів — Михайлова, друге з яких буде відмінюватись і змінюватись як прикметник, але утворювати від прізвища Гринів для жінки прізвище Гринева недопустимо. Спільні для української і російської мов прізвища на *-ов*, *-ин* (рос. *-ін*), *-иш* (рос. *-иш*) відмінюються в обох мовах практично однаково. Хоч два останні суфікси в цих мовах вимовляються по-різному, але графічної різниці в передачі на письмі цих суфіксів немає (порівн.: Іванов — Иванов, Петров, Іванишин — Иванишин, укр. і рос. Гаршин, Настин, Васютин, Березин, Микитин та ін.).

Вимова прізвищ визначається орфоепічними нормами української літературної мови, які перебувають у тісному зв'язку з нормами орфографічними, що ґрунтуються на провідному для української мови правописному принципі — фонетичному, точніше фонетико-морфологічному (порівн. рекомендацію «Русалки Дністрової»; «Пиши, як чуеш, а читай, як бачиш», яка проводилась в офіційному записі прізвищ до Великого Жовтня), з урахуванням історичного та інших принципів. Вимова (і написання) прізвищ нерідко регулюється традицією, яка може навіть суперечити діючим нормам. Порівн.: Березинський, Ільницький, але Недільський, Білецький, Белінський (*і* — *ѣ*); Романівський і Романовський, Кожухівський і Кожуховський, Лукасевич, Тобілевич, Данилевич.

Особливі труднощі пов'язані з наголошуванням прізвищ, правила якого переважно закріплюються традицією³⁵;

1) Прізвища, що походять від загальних назв, наголошуються так, як і ті назви, від яких прізвище утворене: Коваль, Співак, Люшня, Гончар, Гонтар, Кравець (відступи з метою відокремити власну назву від загальної необґрунтовані, снобістичні).

2) На останньому складі наголошуються прізвища на *-ак* (*-як*),

-ук(-юк), -чук, -ун(-юн), -унь(-юнь), -ай, -ей, -ій, -ух(-юх), -ань, -ар(-яр), -ат(-ят), -ах, -ац, -им, -ок (хоча можливі й винятки в кожній групі): Грабчак, Вовчук, Братунь, Баклаї, Микитей, Гончар, Дідух, Зубань, Балущок, Гудім (але Озімок, Почінок).

3) На передостанньому складі мають наголос прізвища на -аба, -ава, -авко, -ага, -айко(-айка), -айло, -ака, -ала, -анко, -ара, -ас(-ась), -ашко, -еба, -евка, -ела, -ема, -еня, -енька, -енько, -епа, -ера, -ета, -еха, -ига, -ида, -ик, -ика, -ийло, -ило, -исько, -иха, -иця, -ич, -ичка, -ота, -оха, -очко, -уга(-юга), -ука(-юка), -ула(-юла), -уйко, -уник, -унька(-унько), -ура(-юра), -ус, -уська, -усько, -ута(-юта), -уха(-юха), -уш, -уша, -ушка, -ушко; усі прізвища прикметникового типу на -ський, -цький. Напр.: Куляба, Мулява, Задріайко, Петрушанко, Дубас, Дробаха, Петрашко, Герасевич, Чорнега, Зубеня, Приходенько, Мелешко, Васілик, Колісник (і Колісник), Ганущик (але Гапатін), Романиця, Гавриш, Івасішин, Павлович, Іваночко, Загоруйко, Клімус, Матюха, Іванушка, Павлушко, Березівський, Дідичський.

4) Прізвища на -ало (-к+ало) наголошуються на першому складі: Пугало, Бухало, Гоцало (і Помікало, Накопало); Бекало, Нійкало.

5) На флексії мають наголос прізвища на -ко та утворені від дієслівних основ із значенням діючої особи: Головко, Гречко. Релько, Капко, Чуйко. Але: Бойко, Костко і Костко.

6) Прізвища на -енко наголошуються на суфіксі (здебільшого це прізвища, утворені від слів, які мали наголос на флексії або (рідше) на передсуфіксній частині, це переважно прізвища, утворені від слів, у яких постійний наголос зберігався на корені). Проте відхилень від цього правила в практиці вимови дуже багато, і викликані вони здебільшого традицією вживання. Порівн.: Дорошенко, Іваненко, Шевченко, Сизоненко, Кузьменко, Коваленко, Петренко; Зубченко, Зірченко, Панченко, Глущенко, Борисенко, Денисенко; але: Лісенко і Лисенко, Грінченко і Гринченко, Мироненко і Мироненко, Тимченко і Тимченко, Губенко і Губенко, Ільченко і Ільченко (тут наголос залежить і від того, від якого слова прізвище утворене, і від традиції наголошування, порівн.: Лимаренко (хоч Лимар), Осипенко (хоч Осип), Кучеренко (хоч кучер), Бондаренко (хоч бондар).

7) Складні прізвища здебільшого мають наголос на другій основі, точніше, у таких прізвищах є два наголоси — основний і побічний, причому в прізвищах, до складу яких входить форма наказового способу дієслова, сильніший наголос на цій формі, хоч і тут є винятки. Порівн.: Тврдохліб, Рябоштан, Красножон; Тягирядно, Непійвода, Майборода, але Гуляйвітер, Морікінь та ін.

Складним є наголошування прізвищ із суфіксами -ень, -ець, бо в них можливі численні варіанти: Кривень, але Викопень; Васи-

лєць, Мартинєць, Романєць, але Атаманєць, Павлишинєць, Миголїнєць.

Не змінюються в українській мові прізвища, які за характером кінцевого звука випадають з відмінкової системи іменників чоловічого й жіночого роду (Леле, Півторадні та ін.), псевдоніми (Вільде, Ле, Трублаїні та ін.), а також прізвища іншомовного походження з нетиповим для українських лексем закінченням (Кодряну, Куїнджі, Іоніді, Гарані)³⁶. Уваги вимагають і подвійні прізвища, перша частина яких в офіційно-діловій практиці може бути незмінною (Бонч-Бруевич, Яр-Кравченка, Дольд-Михайликом, Кара-Караєва, Миклухо-Макля, Кос-Анатольському, але: Квітки-Основа-Яненко, Гулака-Артемовського, Нечуя-Левицького, Карпенка-Корого, Римського-Корсакова, Білецького-Носенка, порівн. жіночі прізвища: Клименко-Жукової, Лихогляд-Перепелиці, Кніппер-Чехової, Воробчук-Коновалової).

Певні труднощі виникають і з уживанням імен по батькові. Імена по батькові чоловічі творяться суфіксом *-ович* (Васильович, Миколайович, Петрович, Денисович, Несторович, Іванович, Анатолійович, Микитович, але запам'ятаймо: Савич (і Савович), Лукич, Ілліч, Хомич, Кузьмич (і Кузьмович), Якович (і Яковлевич), а жіночі — суфіксом *-івна* (на письмі також *-ївна*): Василівна, Миколаївна, Денисівна, Несторівна, Іванівна, Анатоліївна, Петрівна, Савівна, Микитівна, Луківна, Іллівна, Хомівна, Кузьмівна, Яківна. У родовому відмінку жіночі імена по батькові мають лише закінчення *-івни* (*-ївни*): Василівни, Пилипівни, Миколаївни, Олексіївни, Іллівни (увага: Д. відм.: Василівні, Пилипівні, Миколаївні, Олексіївні, Іллівні).

Прізвища, зживані у невеликому колективі і мало відомі загальної мовці, «зберігають» в офіційному вжитку вплив особливостей місцевих говірок, розмовної мови, традицій називання, що склалися в тому чи іншому колективі»³⁷. Численні варіанти прізвищ (у їх початковій формі), індивідуальне призначення прізвищ, потреба передавати іншомовні прізвища українською мовою вимагають від сучасного мовця доброго знання правописних норм³⁸. Унормування правопису прізвищ — необхідна умова піднесення культури мовлення. Хоч у написанні прізвищ є цілий ряд відхилень від правопису загальних назв, це не дає права поводитися з ними довільно — правопис прізвищ регулюється діючими нормами сучасної української літературної мови, правильність у написанні власних назв теж є ознакою культури писемного мовлення, зокрема ділового, яке потребує точності, конкретності, лаконізму, доступності широким масам.

П о е д н а н н я числівників з іменниками. Труднощі введення числівників у текст пов'язані, в першу чергу, з незнанням системи відмінювання числівників (парадигми відмінювання), у тому числі

незнанням варіантів відмінкових форм. Засвоїти їх — означає забезпечити граматичну й логічну правильність індивідуального мовлення. Окрім того, слід користуватися такими правилами:

1) Складені числівники, що закінчуються одиницею (21, 101, 341, 2051), поєднуються з іменником в однині. Напр.: п'ятдесят один учень, план виконано на сто один процент, пік висотою три тисячі чотириста один метр. (Увага! Наголос: оди́н — одно́го, одно́му, (на) одно́му, оди́н до одно́го).

2) Числівники *сорок, дев'яносто, сто* мають лише дві форми: *дев'яносто, сто, сорок* — у Н. і Зн. відм., *дев'яноста, ста, сорока* — у Р., Д., О., М. відмінках. Тому: сорока учнів, дев'яноста процентів, ста підручниками і т. д.

3) У числівниках *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* у непрямих відмінках, на відміну від російської мови, основа не змінюється: Р. в. п'ятдесяти, шістдесяти, сімдесяти, вісімдесяти і т. д. Але порівн.: двісті — двохст (двомстам, двомастами, (на) двохстах), триста — трьохсот, чотириста — чотирьохсот, п'ятсот — п'ятисот, шістсот — шестисот, сімсот — семисот, вісімсот — восьмисот, дев'ятсот — дев'ятисот. Числівник з іменником у множині узгоджується у відмінку за вимогою контексту.

4) Числівники, що виражають десяткові дробі (8, 7; 105, 2), поєднуються з іменником у Р. в. однині: вісім і сім десятих процента, два і п'ять сотих сантиметра, сто п'ять і дві десятих кілограда, десять і сім десятих градуса. Порівн. назву цілого числа зі словом «половина»: дві з половиною хлібини, два з половиною кілограми, три з половиною яблука, чотири з половиною чашки і п'ять (десять) з половиною процентів, дев'яносто п'ять з половиною гектарів, п'ять з половиною разів, але два і п'ять десятих раза.

5) Числівник, вжитий у сполученні з *більше на...* або *менше на...*, має форму Зн. відмінка, яка залежить від семантики іменника: у назвах істот — Зн. в. = Р. чи Зн. в. = Н., у назвах неістот — Зн. в. = Н., напр.: більше на трьох слухачів і більше на три слухачі, але більше на три тарілки.

6) Слово «половина» не може вживатися з означенням *більша — менша* (половина не може бути більшою чи меншою), тому не можна вживати *більша половина студентів*. Правильно: *більше половини студентів, більшість студентів, більша частина студентів*).

7) Числівник *півтора* поєднується з іменниками чоловічого і середнього роду в Р. в. одн., а числівник *півтори* — з іменниками жіночого роду в Р. в. одн. (ці слова, як і *півторасти*, не відмінюються). Напр.: півтора кавуна, півтора відра, півтори тарілки, півтори груші).

8) Числівники *двоє, троє, четверо* вживаються з іменниками середнього роду (двоє відер, троє яблук, четверо слів), а з іменниками чоловічого роду їх вживати не слід: не *двоє зошитів, а два*

зошити, не двоє генералів, а два генерали, чотири професори та ін. Порівн. у фольклорі: дев'ять братів і десята сестриця Галя.

9) У датах, що передаються словами, порядковий числівник може стояти в Н. або Р. відм.: п'яте січня і п'ятого січня, двадцять третє березня і двадцять третього березня, сьоме лютого і сьомого лютого (обидва варіанти можна використовувати в школі для запису дати). У першому варіанті пропущене зайве тут слово *число*, а другий варіант реалізує усталену в мовній практиці частину речення «Дія відбувається... такого-то числа». Порівн. випадки, коли після дати, яка подається у формі називного речення, наводиться опис подій: Перше вересня, День знань. Його в нашій школі розпочинають... Порівн. ще: «Котра година?» — «Восьма (десята, двадцять перша)», але: «Говорить Київ. Десять годин. В ефірі — «Молода гвардія».

10) У складених числівниках відмінюються всі складові частини. З такими числівниками у Н. в. іменники мають форму, що залежить від структури числівників: від останнього слова — назви одиниць першого десятка. Порівн.: сто сорок один день, сто сорок два (три, чотири) дні, сто сорок п'ять (шість... дев'ять) днів. Напр.: Н. двісті сорок шість сторінок

Р. двохсот сорока шістьох (шести) сторінок

Д. двомстам сорока шістьом (шести) сторінкам

З. двісті сорок шість сторінок

О. двомастами сорока шістьома (шістьма) сторінками

М. (на) двохстах сорока шістьох (шести) сторінках.

Безсумнівно, практичне мовлення не вичерпується наведеними випадками. Хоча відмінювання, введення числівників у текст становить неабиякі труднощі, користування словами з числовим значенням повинно бути доведене до автоматизму.

Культура мовлення і письмо. Безсумнівно, культура письма визначається і загальною культурою суспільства, і культурою кожного його члена зокрема. Вона є відзеркаленням культури розумової і культури усного мовлення. Тому все, що було сказано про культуру мовленнєвого спілкування в різних сферах життєдіяльності людини, мало проєкцію й на писемну форму мовлення. Та писемні форми мовлення специфічні ознаки усе ж мають.

Пишучи, слід завжди пам'ятати про майбутнього читача. Тому виразність письма, чіткість літер, акуратність (охайність) тексту, незважаючи на те, що каліграфії нас, на жаль, давно не навчають, мусять бути законом. І не варто виправдовуватись «таким» почерком, поспішністю, тим, що, мовляв, це «чирнетка», — неохайність написаного свідчить про погану звичку і про неповагу до того, хто читатиме текст.

Писати завжди слід з полями (зліва чи справа, а в документах — тільки зліва) — цього вимагають і технічні умови, напр.,

підшивання ділових паперів, і традиція зберігати поле для заміток, правок, доповнень, і навіть естетика форматів. Розташовувати текст на форматі (стандартний аркуш паперу) слід з урахуванням пропорції, естетики співвідношення формату й обсягу тексту. Не варто «втискувати» в рядок частину фрази — вона вільно може бути перенесена в наступний рядок.

Щодо технічних правил переносу, то нагадаємо: 1) не можна в одному рядку залишати ініціали, а в наступний переносити прізвища; 2) не слід відкривати при переносі назви посад, звань від прізвища (*тов., т., проф., доц., д-р філол. наук*); 3) не дозволяється розривати буквосполучення *йо, ьо*; сполучення букв *дж, дз* — якщо вони передають на письмі злиті звуки (африкати); односкладові префікси (*воз-, під-, об-*), і частку-префікс *най-*, ініціальні аббревіатури (АН УРСР НТП, НОП, КПЗУ), комбіновані аббревіатури (БелАЗ, КамАЗ); 4) не розриваються умовні графічні скорочення типу вид-во, т-во, і т. д., і т. ін., та ін.; 5) не розриваються числа, знак номера і число (12540,1 млн 400 тис., № 453); граматичні закінчення, зв'язані з цифрами через дефіс (8-й, 1-му, 10-им); 6) не переносяться в наступний рядок знак переносу, дефіс, розділові знаки.

У ділових паперах рекомендують уникати переносів, але це не звільняє від обов'язку дотримуватись естетики словорозташування. У пресі нерідко порушення технічних правил переносу пояснюють особливими поліграфічними, технічними причинами — вважаємо, що не може бути ніяких виправдань, якщо нехтують діючими нормами (є чимало способів уникнути порушення). Оскільки пресу читає і той, хто вчиться мови, опановує норми, то друковані органи не сміють перекреслювати пропоноване школою.

З метою економії часу і текстової площі у тексті слова можна записувати скорочено, але скорочення повинно здійснюватись так, щоб не допустити двозначності чи непорозуміння: скорочення проводяться або за прийнятими традицією правилами, або усікається така частина слова, без якої слово не перестане бути зрозумілим кожному, хто читатиме текст.

Ось загальноприйняті скорочення:

кг — кілограм,
г — грам,
т — тонна,
м — метр,
см — сантиметр,
дм — дециметр,
мм — міліметр,
га — гектар,

р-н — район
(пишемо після географічної
назви),
Тов. — товариш (на початку ре-
чення),
т. — товариш (в середині ре-
чення)
тт. — товариші,

ц — центнер,
год. — година,
хв. — хвилина,
сек. — секунда,
(одиниці виміру скорочуються
тільки після числових назв),
рр. — роки
ц.р. — цього року,
с. — село,
м. — місто,
смт. — селище міського типу,
ст. — станція
(записуємо перед географічною
назвою),
обл. — область,
тт. — товариші,
акад. — академік,
проф. — професор,
(усі інші міста — місця видання книги — пишуться в бібліографії ** повністю).

Скорочення імен і по батькові — ініціальне, тому написання типу Ів., Андр., Ант., Олекс. (Олександр чи Олексій) і подібні неправильні. Якщо перед прізвищем є назва вченого ступеня, звання, посади, професії, то після цієї назви пишемо прізвище, а потім ініціали (проф. Савченко О. Н), без таких назв ініціали записуються перед прізвищем (І. І. Сидоренко). Цього вимагає й етика. Так само в публіцистичних матеріалах не бажано ім'я писати після прізвища — в усному мовленні наголох падатиме на ім'я, а це нелогічно, неправильно — не ім'я, а прізвище виділяє з групи подібних (отже, Василь Петренко, а не Петренко Василь), звичайно, у списках (журнали, учнівські зошити), де діє алфавітний принцип, на першому місці пишуть прізвище.

Поштові відправлення (листи, бандеролі) можна підписувати у двох варіантах: село, район, область, вулиця, прізвище, ім'я, по батькові (у Д. в.) і: область, район, село і т. д., у зв'язку з чим звертаємо увагу на розділові знаки.

Чернівецька обл.,
Кіцманський р-н,
с. Валява,
вул. Південна, № 3, кв. 1,
Іванову
Петрові Сидоровичу

доц. — доцент,
чл.-кор. — член-кореспондент,
в. о. — виконуючий обов'язки,
пом. — помічник,
заст. — заступник,
зав. — завідуючий,
інж. — інженер,
с. — сторінка,
гл. — глава,
ч. — частина,
ін. — інші,
і т. ін. — і таке інше,
див. — дивись,
і т. д. — і так далі *,
М. — Москва,
Л. — Ленінград,
К. — Київ,
Х. — Харків

с. Валява
Кіцманського р-ну
Чернівецької обл.,
вул. Південна, № 3, кв. 1,
Іванову
Петру Сидоровичу.

* І т. п. — калька, в українській мові не вживається.

** Щодо правил оформлення бібліографії (описової), то їх треба вивчати за діючим стандартом (ГОСТом), який мають усі бібліотеки.

Щоб уникнути одноманітності, чоловічі прізвища або імена, що відмінюються за II відміною, варто подавати з паралельними закінченнями: Жовтобрюху Михайлові Андрійовичу чи Карпенкові Юрію Олександровичу, Ващенкові Василю Семеновичу.

Дотримання специфічних правил вимагають епіграфи і цитати. Як відомо, чужі слова в тексті беруться в лапки. Лапки — знак, що служить для виділення чужих слів з-поміж авторських. Але таку ж функцію можуть виконувати й інші знаки. Написання епіграфа справа на листку (тобто зміщення його відносно тексту) уже виділяє його, тому епіграфи не беруться в лапки. Якщо вказівка на автора слів наведеного епіграфа подається відразу після останнього слова, то ініціали (або один ініціал — для письменників) і прізвище записуються в дужках, а після них ставиться крапка. Якщо фраза епіграфа закінчувалась знаком питання або знаком оклику, то вони пишуться після останнього слова, автор зазначається в дужках, а після дужки все ж ставимо крапку. Якщо ж вказівка на автора подається з нового рядка — як підпис (а так краще, особливо для епіграфа у віршованій формі), то ініціали і прізвище в дужки не беруться, а після прізвища ставимо крапку. Напр.:

Не поет, хто забуває про
тяжкі народні рани (*Леся Українка*).

Цитати можуть бути у віршованій і в прозовій формі. Віршовані (обсягом в строфу або півстрофи) рекомендуємо виносити на новий рядок, записувати без лапок, розташувавши пропорційно на аркуші (це позбавляє неточностей у написанні кожного рядка строфи з великої чи з малої літери, що при записуванні суцільним текстом («у втяжку») слід враховувати. Цитати ж із прозових текстів (або окремі слова іншого автора) записуємо як пряму мову, тобто беремо їх в лапки. Щоправда, великі за обсягом тексту цитати теж можна виносити в наступний рядок, але записувати весь текст треба, змістивши його вправо відносно основного тексту*. У цитатах слід зберігати всі особливості авторського написання, не можна змінювати жодного слова, на місці пропущених слів ставимо три крапки; коли якесь слово потребує пояснення, то вказуємо, що це пояснення наше (напр.: «Він (поет.— *Н. Б.*) не йде на компроміс із совістю»). Якщо в цитаті підкреслюємо слово чи частину фрази, то після цитати в дужках вказуємо: (підкреслення наше.— *Н. Б.*); якщо слово виділяємо в друкованому тексті курсивом чи півжирним (або прописним) шрифтом, зазначаємо:

* Уникнути помилок у писемному мовленні (напр., у написанні планів, підписуванні зошитів) допоможуть і досконалі знання «єдиного орфографічного режиму», якого навчають у школі.

(виділено нами.— Н. Б.). Цитату слід подавати у властивому їй колориті, у точному її значенні, без найменшої видозміни.

Цитування можна застосовувати у писемній і в усній формі мовлення. Вправність у цих випадках залежить від знання предмета мовлення, досвіду людства у цій галузі та від почуття міри в посиленнях на чужі здобутки.

Отже, щоб від знання мови перейти до майстерності в користуванні нею, потрібні добрі навички, які будуть різноманітні, коли увага до власного мовлення збережеться на все життя. Кожна людина має свій стиль мовлення, але для вироблення доброго стилю потрібен час і неабиякі зусилля. Обсяг цих зусиль «залежить частково від здатності відчувати стилістичні відтінки мови, рівня загальної освіти, але більшою і, очевидно, вирішальною мірою — від професії, тобто від того, чи є у людини потреба в постійній роботі над писемним вираженням своїх думок... Якщо ж такої необхідності немає, то людина залишається з тими навичками, яких набула в школі. З часом значна частина засвоєних у молодості навичок письмового вираження своїх думок може втратитись»³⁹ — людина в усному їх вираженні не править, не шліфує мову і не відчуває потреби в її збагаченні, удосконаленні. Отже, читання і писання повинні супроводжувати людину все життя.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати текст, застосовуючи необхідні екстралінгвістичні засоби, визначити логічні частини монолога, його емоційно-експресивні відтінки, мовні засоби їх творення. Схарактеризувати уявного співбесідника.

І. Ой квітко листопада!
Живу, неначе згадую
Забутий вже сюжет:
злітаю, потім падаю
і рухаюся вперед.
Проте назад обернена
душа моя давно,
і вишилося тернами
дороги полотно.
І на весь голос подумки
кричу, аж горло рву;
рахаю дні, як сходняки,
і падаю, мов звук:
безодню чую спиною,
очима — глибину.
До тебе, любя, лину я,
хоч знаю, розминусь...
Бо широко в минулому
і невидуючо нам,
де погуки зозуліні
зринають тут і там...
Наосліп серця кинувся
із листопаду в сніг...

Тебе я, може, вимислив?
Але забудь не зміг.
Чи ти по той бік відстані,
що розділила нас,
проткнувши губи вістрями
тернин, фарбуєш час?
Червоними прожилками
переткано весь сніг,
і біль, мов поклик, глибоко
відлунує в мені.
Чи кровоносні судини
полопалися скрізь:
червоною полудою
та пеленою сліз
все затяглось — ні щілини...
Перед очима — скло.
А світ червоно-білими
снігами замело.
І ушільнився простір
як снігу повсть товста,
і вже тернини гострій
й мені вп'ялись в уста
(П. Мовчан).

II. От перейду дорогу, от перейду три броди,
От перейду четвертий, там я знайду палац...
Може, і не палац то — просто звичайна хата,
З щедрою ласкою сонця, з духом зелених м'ят.

Може, воно й не хата — просто курінчик літній,
А все-таки сад довкола — райський, іконний сад.
Може, не зовсім райський, може, й не яблуневий,
Все-таки дика груша при курені росте.

Може, її зрубали, адже орали поле,
Адже вона, гілляста, в полі була сама...
От перейду дорогу, от перейду три броди,
От перейду четвертий... Може, ще перейду (*А. М'ястківський*).

III. ...А чому б і не почати? Чому б не спробувати? Теоретизувати може всякий, а полетить в небо лише птах! Якщо в моєму естві присутня здатність нового вияву — успіх буде, прийде! Якщо така здатність відсутня — вона повинна зачатися, запліднитися від мого палкого бажання, воління. Інакше воля нічого не варта! Вона — фікція. І тоді людина — лише раб природи, її жалюгідна маріонетка, прив'язана до пуповини кривавого насичення. Безкомпромісно — чи не так? Але правда була для мене понад усе. І ще... я відчував у собі, помимо власної волі, клекотіння тисяч інших воль, інших життів. Вони вимагали, штовхали, сподівалися... (*О. Бердник*).

IV. Не думали ми там про вічність, але відчуття її носили в собі. Все довколишнє здавалося неминущим, не піддатним ніякій руїні, і серед людей для нас не було смертних, все нас оточували немирущі! Роман — степовий, скажімо, був для нас вічним, неперебутним, він не міг зникнути так само, як його садок, і музикою наповнені вулики, і все на світі з'явилося лише для того, щоб бути й бути, ніщо не зруйнується і ніхто не зникне, — з таким ми жили відчуттям.

Може, оце й було закодовано в тих літах? А гени совісті? А відчуття справедливості, що раз у раз пробивалося? Певно, мало ж і воно якийсь свій генетичний код? (*О. Гончар*).

Завдання 2. Виразно прочитати тексти, визначити структуру і колорити діалогів, мовні засоби їх творення, пояснити особливості інтонуювання і темп реплік. З'ясувати роль авторського тексту, що супроводжує діалог.

I. ...Ось тоді за гуцульським Косовом
Вже кінчається косовиця...
З полонини худоба вертається,
Мов яйце-райце розбивається,
Чорногора зимою вкривається,
И на сватання жених збирається.
— Дужий, легіню?

— Добре, як ви?!
— Вищий за бука,
Нижчий трави.
— Як ся маєш?
— Добре! Миром!
Заходьте в хату
З добром (С. Пушик).

II. Великий Гоголю,

Наш отче і колего!

Колего?.. А чом би й ні: в однім, вважай, коші

І за природою душі, і за... папером.

Що ж до ручки, то в мене навіть краща,

Ніж Ваше гусяче перо, колего.

Одне лише зосталось нам вчинить,

Щоб зовсім порівнятися:

Спалить, як Ви колись, усе, що не збулося,

(Ах, як воно у Вас горіло, отче:

Той племінь виден і сьогодні нам

Во дні і ночі!..)

...Зібрав ялось усе своє (найкраще, зауважте),

Черкнув сірник — і хай воно горить

На славу нам, онукам — у науку!

І що б ви думали, колего: не горить!

Чи, мо', папір од знаків водяних

Одсирів? Так чистий же спалахує, мов порох!

...Послухайте, колего: а що як помінять чорнило? (Б. Олійник)

III.— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко.— Ти і в темницю приніс мені утіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці і не загине вона на Україні! Попрощаймося ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупивсь:

— Так ти справді хочеш зостатися у сій різниці?

— Я вже сказав,— одвітує Сомко,— що чужою смертю не куплю собі волі,— а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на нього (П. Куліш).

IV. Був він смаглявий, сутулуватий, мав темне волосся. Міцно стиснуті руки часто тримав за спиною. Голос у нього був величезної сили.

— Хто нас не захоче послухати,— закінчив свою промову старий гетьман,— хай іде, куди хоче!

І тисячі голосів відповіли гетьманові:

— Волимо під царя російського!..

Тоді переяславський полковник Тетера почав обходити площу, питаючи:

— Чи всі так соізволюєте!

— Усі! — кричав народ.— Усі, до одного!

— Хай буде так! — промовив Хмельницький.— Хай утвердить нас бог і укріпить, щоб навіки ми всі були разом!..

— Утверди, боже! Навіки й непорушно! — відповіли козаки (О. Довженко).

Завдання 3. Побудувати діалоги (не менше 20 фраз): а) матері й дитини на прогулянці в лісі (чи в зоопарку); б) хлопчика і бабусі-сусідки, яка розпитує про свою приятельку — бабусю цього хлопчика; в) учителя з учнем, який постійно запізнюється на уроки.

Завдання 4. Дати відповідь (усі можливі варіанти) на запитання:

Котра година? Як тебе (Вас) звати? Де ти (Ви) мешкаєш (живеш)? Як Ви вітаєтесь вранці? Вдень? Увечері? Як Ви прощаєтесь залежно від стосунків з особою, з якою прощаєтесь? Залежно від частини доби, коли прощаєтесь? Як можна попросити вибачення? Як можна подякувати? У якій формі, як можна зробити зауваження: дитині, добре знайомому одноліткові, старшому за віком? Як привітати людину з якоюсь перемогою, успіхом?

Завдання 5. Прочитати виразно, невимушено текст, пояснити, якими мовними і екстралінгвістичними засобами автор передав єдність і боротьбу протилежностей у людському житті.

І. Нині радість на серці,
А завтра — біль!
Нині мир на душі,
А завтра — бій!
Хвиля щастя п'яного,
А рік шукань.
Поле поступів, відступів
Мук і чекань.
Тут легиш!
Там упав!
Нині — «ох»!
Завтра — «ах»!
Закрадається в душу
То сумнів,

То страх,
І шепоче «Скорися»!
Та ні! Я встаю.
І на недругів підлих,
Хабарних плюю!
І щасливим стаю,
Як при мамі маля!
За незламність,
За гідність
Шанує земля!
Легко справи творити.
Великі й малі,
Коли чуєш тяжіння
Й опору Землі (С. Пушук).

ІІ. Сад не від цвіту — від вапна біліє..
Саджаємо картоплю —
мати, я..
— Ну що, спочинем, матінко Маріє?
— Ні, поспішим, хай втішиться земля..
Промінні злитки на обличчя падають.
Хмарки поволі
Плинуть в далину.
А з хати крізь вікно гукає радіо,
Що область вже кінчає посівну..

Дивлюся, мати гарно молодіє,
зсуває мрійно
хустку на чоло...

— Ну що, спочинем, матінко Маріє?

— Ні, поспішим, щоб і у нас росло... (Р. Качурівський)

III. Сімнадцять робіт посідали на лаві,

Були невеликі, були чималі.

— Берися за нас — будуть руки смагляві,

А може, й пругкі, як снага, мозолі...

Сімнадцять робіт. Вісімнадцята далі

Лише виникала з майбутніх хвилин.

— Не матимеш, — кажуть, — ти премій, медалей,

Лиш небо високе і свято калин.

Чекали роботи гнучкі і негнучі,

Ошатні, шляхетні, марудні, нудні.

— Ти втішишся нами, хоча і намучишся,

Бо ти нас шануєш, бо ти нам зрідні.

Вони говорили про спеку, про зливи,

Про те, як хурделить у полі зима...

Приходять роботи — я з ними щасливий,

Коли не прийдуть — то мене вже нема

(А. М'ястківський).

Завдання 6. Написати листи: а) матері; б) молодшому братові; в) колишньому класному керівникові; г) шкільний подрузі (другові).

Завдання 7. Прочитати листи, проаналізувати мовностилістичні особливості епістолярної форми розмовного мовлення, ознаки його самобутності, індивідуальності стилю.

І. Т. Г. Шевченко — до М. К. Чалого

Любий мій і щирий земляче!

Спасибі Вам за письмо Ваше. І велике спасибі за «Кобзаря» мого, що ви його так щиро привітали. А тепер ось що! Або самі, або скажіть І. М. Сошенку, щоб він дізнався, де там у Києві живе мадам Соар? Як дознається, то щоб пішов до неї та подивився, як там живуть мої небоги Прися і Ганнуся. Та, будьте ласкаві, і напишіть мені.

Ще ось що! Напишіть мені швиденько, чи можна буде послати вам 100 екземплярів «Кобзаря» для передачі на комісію київським книгопродавцям. І, во ім'я божіє, напишіть мені, що робиться в ваших воскресних школах.

Ще ось що! Скажіть Івану Максимовичу, щоб він вам щиро сказав, чи здорова його жінка і його чорнява Ганнуся. Він мені сам не напише, ледащо. Та ще й старе ледащо!

Оставайтесь здорові, нехай вам бог помагає на все добре!

Искренний ваш Т. Шевченко.

Передайте мое искреннее почтение вашей супруге.

II. М. Шашкевич — до дружини

У пресвітеріумі в понеділок увечері по молитвах. після 10 години, 1838.

Дорога любочко! Юлюньцю моя!

Хотів би тобі багато розповісти, але чи зумію те написати, сумніваюсь, бо є це, власне, слова — дрібниці для інших, котрі лише у плавній, щирій, відвертій, добродушній, веселій розмові розлученого подружжя щедро можуть приходити на думку.

Чимало ти б на мені змін помітила, якби побачила мене в цю хвилину, коли оце пишу. Уяви собі твого чоловіка, що сидить тепер за великим столом, накритим великими аркушами товстого, подібного до промокального, паперу; сидить напроти одного колеги, який пише лист своїй дружині, хоч був колись недругом жінок і завжди зарікався женитись... Став споважнілим, але ліпше сказати понурим, завжди задуманий, завжди чимось зайнятий, дуже маломовний, ходить не підстрибуючи, а повільно, постійно з тремником під пахвою, що аж йому вже боки повиїдав, який міряє щоденно сто і кільканадцять сходів згори і догори, — такий твій Маркіян тепер, але, здається, тільки у Львові, в мурах, котрі на мене завжди якийсь неприємний вплив справляють, і т. д., і т. д....

Цілую тебе, дорога Юлю, ти знаєш, як щиро. Кохай мене, як я тебе кохаю, — і буду я щасливим, і ти будеш щаслива, бо я тим щасливий, що тебе кохаю.

Твій Маркіян.

Брата добродія, і братову, і другого брата, і маленьку свість поцілуй від мене.

III. О. Довженко — до П. П. Довженко і М. П. Довженка.

Здрастуй, сестро, здоров, брате!

...Напишіть мені, рідні мої, і прийміть від мене обоє мій теплий братський привіт і найсвітліші побажання. Хлопчиків вітайте. Любіть їх обоє, товаришуйте з ними, щоб і вони любили Вас весь вік. Життя таке коротке. Поспішайте творити добро. Я тут в Каховці один з найстаріших людей. Мені сумно часом, а більше радісно. Круг мене всі, куди не глянеш, молоді. І я так всіх і все тут полюбив, що не покинув би їх, доки й живу, і не розлучивсь би ні з ними, ні з веселими трудами будови комунізму, ні з берегом Дніпра, з великою рікою мого народу. Щось дорогоцінне приносить мені життя на низовім березі Дніпра. Багато думаю і почуваю, записую і годен вже вповні писати не тільки що сценарій, а велику книгу. І, проїнявшись любов'ю до молодого народу, багатію душевно й розумово і добрим роблюся таким, що скоро, здається, птиці сідатимуть мені на голову.

Коли прийде час мені повертатись додому, я все зроблю, аби заїхати до Вас.

Будьте щасливі.

Адрес: Нова Каховка, Херсонської обл. Почтамт. До востребовання.

Ваш Саша.

Завдання 8. Виконати в особах телефонну розмову: а) двох однокурсників, один з яких пропустив тиждень занять через хворобу, б) матері (батька) з дочкою (сином), що навчається в іншому місті, в) квартиронаймача з начальником житлово-експлуатаційного управління з приводу протікання покрівлі, г) керівника установи із завідуючим відділом, якому доручається відповідальне завдання.

Завдання 9. Провести в студентській аудиторії урок мови (один студент виконує роль учителя, другий уважно записує мовні кліше, які застосовуються на кожному уроці). Колективно з'ясувати правильність, доречність цих кліше, виправити допущені помилки і домогтись їх використання.

Завдання 10. Підготувати до уроку в V класі дошку (записати дату, форму роботи, тему).

Завдання 11. Підписати зошити для різних видів роботи з української мови.

Завдання 12. Написати плани до творів (на будь-яку обрану самостійно тему): простий, складний, цитатний. Прокоментувати розділові знаки в планах.

Завдання 13. Написати психолого-педагогічну характеристику: а) учня, б) класу.

Завдання 14. Запам'ятати і зробити своїм дороговказом такі поради ⁴⁰ В. О. Сухомлинського.

1) Якщо ви хочете, щоб навчилися мислити ваші «тугодуми», приведіть їх до такого джерела мислення, яке відкрило б ланцюг явищ, щоб наслідок одного ставав причиною другого. Справа в тому, що в ланцюзі явищ одне за одним ідуть відкриття...

Чим більше знань, здобутих власними зусиллями, напруженнями волі, чим глибше зачепило логічне пізнання емоційну сферу учня, тим міцніша пам'ять, тим у чіткішому порядку, стрункіше укладаються нові знання в свідомості.

3) Той, хто не вміє швидко й свідомо читати, не може успішно оволодіти знаннями. Усе, що ви читаете, — це інтелектуальний фон вашого навчання. Чим багатший цей фон, тим легше вчитися... Напівавтоматизм процесу письма — надзвичайно важлива умова грамотності й свідомого засвоєння знань.

4) Прагніть до того, щоб думка й слово одухотворялися ділом, працею. Щоб за звучанням слова стояла брила справи... Недарма стародавня українська мудрість говорить: правдиве слово в того

на язиці, в кого на долонях мозолі... Той, хто пізнав труднощі, дожить словом і нетерпимо ставиться до марнослів'я.

5) Уникайте трафарету і шаблону. Не шкодуйте часу на те, щоб глибоко осмислити суть фактів, явищ, закономірностей, з якими ви маєте справу. Чим глибше ви вдумаетесь, тим міцніше відкладеться в пам'яті. Умійте не перечитувати, а лише переглядати те, що добре вам відомо. Остерігайтесь поверхового переглядання того, що ще не осмислене.

Завдання 15. Скласти план Вашої можливої бесіди з батьками про роль мови в інтелектуальному, моральному, естетичному і трудовому вихованні дитини.

Завдання 16. Пояснити зміст понять (і навести конкретні приклади на доказ своїх пояснень): побутовий мовленнєвий етикет, педагогічний етикет, службовий етикет (у тому числі й етикет ділових паперів). З'ясувати основні риси цих мовленнєвих етикетів.

Завдання 17. Написати такі ділові папери: заяву, автобіографію, пояснювальну записку, доручення, протокол.

Завдання 18. Відтворити (імітувати) збори, обговорення спектаклю, п'ятихвилинку перед від'їздом на сільськогосподарські (чи інші) роботи. Встановити, які постійні фрази (трафарети) будуть вживатися у мовленні ведучого і які вимоги ставляться до мовлення у вказаних ситуаціях.

Завдання 19. Виявити, ведучи спостереження за усним мовленням колег протягом семестру, слова-паразити, проаналізувати їх частотність і ситуаційну зумовленість, виробити поради щодо їх викорінення.

Завдання 20. Провідміняти наведені слова і сполучення слів (подаючи, де можливо, паралельні форми). Відхилення від правил пояснити.

1. Перепелиця. Соколов. Панченко. Максимова. Підгірський. Ільїн. Кос-Анатольський. Сулейман-Стальський. Кравчук-Степова. Лідія Хмілько. Павло Хмілько. Наталя Бурун. Василь Бурун. Ніна Біксей. Іван Біксей. Павло Тичина. Марко Вовчок. Юрій Дольд-Михайлик. Галина Лісова-Стебняк. Іван Ле. Дарина Хекало. Юхим Хекало. Дмитро Черняк. Сільва Черняк. Кравчина. Щирень. Лідія Петрівна. Ольга Миколаївна. Віра Іллівна. Жанна Іванівна. Вікторія Орестівна. Анатолій Миколайович. Ярослав Григорович. Олександр Юхимович. Віктор Львович. Іван Ілліч. Сава Хомич. Борис Савич. Арнольд Олегович.

II. Москва. Волга. Дін. Дінець. Дніпро. Прут. Сороки. Теревовля. Русів. Бурдеї. Лужани. Новосілка. Нові Бросківці. Червоний Гай. Кара-Калпакія. Волго-Донський. Южно-Сахалінський. Раваруська. Вадул-Сірет. Гура-Гумора, Новобугівка. Новодністровськ. Одеса-Сортувальна. Одеса-Роздільна. Чернівці-Південна.

III. Станція Київ. Порт Очаків. Планета Венера. Село Молодія. Місто Вижниця. Місто Косів. Селище Сокиряни. Селище Вашківці. Ріка Єнісей. Річка Совиця. Озеро Балатон. Озеро Ріца. Острів

Гавайї. Півострів Флоріда. Острів Сахалін. Острови Богемські. Курільські острови. Острів Колгуев. Ботанічна затока. Аральське море. Море Лаптевих. Південнокарпатські схили.

Завдання 21. Провідміняти, наводячи всі можливі паралельні відмінкові форми, пояснюючи особливість наголошування, такі числівники: один, п'ять, сім, вісім, одинадцять, чотирнадцять, двадцять, тридцять п'ять, сорок, вісімдесят, дев'яносто, сто, тисяча, мільйон, сто сорок сім, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший.

Завдання 22. Пояснити, як правильно передати словами: $1/2$, $1/3$, $1/4$, $2/7$, 0,5, 10,5, 107,2 %, 5,5 кг, 102,5 т, 25,3 м, 541 га, 1265 км.

Завдання 23. Правильно поєднати слова, навести, де можливо, конструкції зі збірними числівниками: два+місяць, три+син, шість+донька, десять+учень, сім+плита, одинадцять+лисень, шістнадцять+машина, двадцять+жінка, тридцять+теля, п'ятдесят+варіант.

Завдання 24. Навести 10 прикладів фразеологізмів, у яких вживаються числівники, пояснити способи їх поєднання з іменниками.

Завдання 25. Дати визначення художнього та індивідуального стилів, встановити, які ознаки їх об'єднують, а які відрізняють. Прочитати тексти і пояснити, які мовні засоби зумовлюють неповторність творчої манери авторів.

I. Віддай усе, що взяв, і освятись.
Ще більше, ніж узяв, зумій віддати...
Стоїть на видноколі світла мати —
У неї вчись.

Вона тебе у всесвіт віддала.
О, як боліло їй — аж кров біліла,
Коли вона себе в тобі родила!
Нічого не залишила собі.

Свою красу, непогрішимо світлу,
Передала тобою в лоно світу.
І увійшла в космічний коLOBіг.
Тепер тобі платити час настав.

Зумій-но надароване віддати:
Себе пізнати. Народити матір.
Углиб розбудувати отчу хату.
В космічний коLOBіг синів послати...
А ти гадав — безсмертя — річ проста? (Б. Олійник)

II. — Чого це Ви, бабо, корову узули?
— А що радіація, Ви, мабуть, не чули?! —
В синових чоботах взута корова —
Нехай же пасеться і буде здорова,
І бабі ще дасть до відра молока,
Та замашна і молочна така.
— Чого це Ви, бабо, уся в целофані?
— Хіба ж я газет не читаю, чи як?
Корову видною на світанні,
Взую, одягну й веду за рівчак...
— Чого це Ви, бабо, з людьми не поїхали?
Коли виселяли із зони село?
— А я серед тої проклятої віхоли
Взяла й зосталася — сином на зло! (І. Драч)

III. Прихід Яворницького в село щороку сприймався як свято, ми, хлопчачки, ходили за ним юрмиськом, нам подобалось під час археологічних розкопок виконувати які-небудь доручення професора, бігати на пошту, обнишпорювати довколишні скіфські кургани, знов і знов обстежувати дніпровські кручі, сподіваючись знайти біля берега викинуті хвилюю кістки мамонта чи ще щось таке... що й самі не знаєм яке! В літні теплі вечори біля степових вогнищ із розповідей Яворницького дізнавалися ми про античні міста, які торгували зі скіфами, про Січ Запорізьку, що безстрашно боронила від татарських набігів наш край, і про те, як колись цариця Катерина подорожувала тут по Дніпру, добуваючись до свого світлейшого брехуна Потьомкіна в гості... Хитрющою бабою виявилася цариця, хитрішою за всіх тогочасних дипломатів та королів! Скількох мужів учених та дрюкованих довкруг пальця вміла обвести, самому Вольтереві нагнала у вічі такого ліберального туману, що вчаділий од лестошів вільнодумець часом втрачав здатність розрізняти, де правда, а де брехня...

Коли Яворницький розповідав про це, його очі загорялись гнівом, суворими ставали слова, ніби його вустами сам час тут виносив остаточні вирокі, продиктовані найвищою справедливістю (*О. Гончар*).

IV. Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. З обох боків дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатертиною. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалось з місця. Вітер дужчав. Насунулись снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коней, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько в'їхав у ліс (*М. Коцюбинський*).

З а в д а н н я 26. Прочитати спогади про стиль мовлення В. І. Леніна. Скласти за ними перелік рекомендацій для промовця.

І. О. М. Горький: «Гарно, пристрасно і різко говорила Р. Люксембург, бездоганно володіючи зброєю іронії. Та ось, поспішаючи, зійшов на кафедру Володимир Ілліч, картаво промовив «товарищи». Мені здалося, що він погано говорить, але вже через хвилину, я, як і всі, був «заполонений» його промовою. Вперше я чув, що про найскладніші питання політики можна говорити так просто. Цей не намагався будувати красиві фрази, а подавав кожне слово на долоні, неймовірно легко розкриваючи його точний смисл. Дуже важко передати незвичайне враження, яке він справляв.

Його рука, спрямована вперед і трохи піднята вгору, долоня,

якою він наче зважував кожне слово, відсіюючи фрази противників, замінюючи їх вагомими положеннями, доказами права і обов'язку робітничого класу йти своїм шляхом, а не позаду і навіть не поряд з ліберальною буржуазією,— все це було надзвичайним і говорилося ним, Леніним, ніби не від себе, а справді волею історії. Злитість, завершеність, прямота і сила його промови, весь він на кафедрі,— наче витвір класичного мистецтва: все є й нічого зайвого, ніяких прикрас, а якщо вони й були — їх не видно, вони так же природно необхідні, як двоє очей на обличчі, п'ять пальців на руці.

За часом він говорив менше, ніж оратори, які виступали до нього, а за враженням — значно більше; не лише я відчував це, позад мене захоплено шепотіли: «Густо говорить...»⁴¹.

ІІ. *Н. К. Крупська*: «Слова і фрази підбирав вільно, не відчуваючи труднощів. Щоправда, він завжди старанно готувався до виступів, але, готуючись, він готував не фрази, а план промови, обдумував зміст, думки обмірковував.

Говорив завжди захоплено — чи був то виступ, чи бесіда [...].

Пристрасність захоплюючої промови, вона відчувалася навіть тоді, коли говорив зовні спокійно.

Перед кожним виступом дуже хвилювався: зосереджений, неговіркий, унікав розмов на інші теми, з обличчя видно, що хвилюється, продумує. Обов'язково писав план промови»⁴².

ІІІ. *А. В. Луначарський*: «Я зрозумів, що ця людина повинна справляти, як трибун, сильне і незабутнє враження. А я вже знав, який сильний Ленін як публіцист своїм надзвичайно ясним стилем, своїм умінням представляти всяку думку, навіть складну, на диво просто і варіювати її так, щоб вона відбилася, нарешті, навіть у найбільш сирому і мало призвичаєному до політичного мислення розумі»⁴³.

ІV. *А. Андреев*: «Промова його була цілісна, як глиба, як злиток. Він ставив основне завдання, і всі інші питання, які він зачіпав, перебували в зчепленні, в прямому зв'язку з головною темою виступу, одне положення — в тісному, нерозривному зв'язку з другим.

Виступав він звичайно або зовсім без запису, або маючи в руках лише невеличкий папірець з начерком плану промови, із замітками і питаннями, про які він хотів сказати. (...) Володіючи колосальною пам'яттю, величезним запасом знань, будучи прекрасним діалектиком, він вражав невимушеністю і залізною логікою своїх виступів, надзвичайною здатністю охопити події і бачити далеко їх розвиток.

Стиль його виступів не тезисний. Промова дуже жвава, гостра, влучна і завжди глибоко принципова. Теоретичні положення звичайно пересипані прикладами, міркуваннями і доказами. Його про-

мова звичайно пересипана порівняннями, але не цифрами. Підтверджуючи свої докази, він часто вживає влучні слівця, широко відомі народні приказки (...).

Він міг під час виступу не дивитись на свої записи, але не міг забути свій годинник, який звичайно тримав у руці, часто поглядаючи, чи не затримався з промовою»⁴⁴.

Завдання 27. Прочитати вірші про мову, два з них вивчити напам'ять. Пояснити, на які функції мови звернули нашу увагу автори наведених рядків.

I. Якби я втратив очі, Україно,
То зміг би жить, не бачачи ланів,
Поліських плес, подільських ясенів,
Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно.
У глибині моїх темнот і снів
Твоя б лунала мова солов'їно;
Той світ, що ти дала мені у віно,
Від сяйва слова знову б заяснів.
Я глухоти не зможу перенести,
Бо не вкладе ніхто в печальні жести
Шум Черемоша, співи солов'я.
Дивитися на радощі обнови,
Та материнської не чути мови —
Ото була б загибель — смерть моя (Д. Павличко).

II. Все в тобі з'єдналося, злилося, —
Як і помістилося в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.
Ти даєш поету дужі крила,
Що підносить правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.
І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа (В. Симоненко).

III. Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, Це натхнення, це людина.
Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля,
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад,
І не лінуйтеся доглядать свій сад (М. Рильський).

IV. Синів і дочок багатьох народів
я зустрічав, які перетинали
гірські й морські кордони і на подив
багато бачили, багато знали.
Я їх питав із щирою душею:
— Яку ви любите найбільше мову?
І всі відповідали: — Ту, що нею
Співала рідна мати колискову (*Д. Білоус*).

V. Мово рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має (*С. Воробкевич*).

VI. Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова ей немила?
Чом ся не встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?.. (*М. Шашкевич*)

ЛІТЕРАТУРА

- Головин Б. Н.* Основи культури речі. М., 1980.
Дегтярева Т. А. Культура письменної речі. М., 1968.
Єрмоленко С. Я. Культура української мови // Мова, людина, суспільство. К., 1977.
Ільяш М. И. Основи культури речі. Київ—Одеса, 1984.
Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Вид. 3-тє. К., 1982.
Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К., 1987.
Культура української мови: Довідник. К., 1990.
Мова і процеси суспільного розвитку / За ред. Русанівського В. М. К., 1980.
Озерова Н. Г. Побутове мовлення і шкільне виховання // Мова, людина, суспільство. К., 1977.
Основи культури речі. Хрестоматія / Сост. Л. И. Скворцов. М., 1984.
Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. К., 1968.
Русанівський В. М. Складова інтернаціонального виховання // Укр. мова і літ. в шк. 1987. № 11. С. 33—37.
Синиця І. О. Психологія усного мовлення. К., 1974.
Словник труднощів української мови / За ред. Єрмоленко С. Я. К., 1989.
Складні питання сучасного українського правопису / Відп. ред. В. М. Русанівський. К., 1980.
Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За ред. Білодіда І. К. К., 1973.
Торопцев И. С. Язык и речь. Воронеж, 1980.
Томаш Іржі. Мистецтво говорити / Перекл. з чеської. Вид. 2-ге. К., 1989.
Український правопис. К., 1960.
Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. Вид. 2-ге. К., 1984.
Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. К., 1962.

ОСНОВНІ КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Мова безмежна за своїми ресурсами. «Словник української мови» (тлумачний), найбагатший із виданих на сьогодні, вміщує 137 тис. слів.¹ Це велике, прекрасне море слів із всенародного океанського безбережжя, справжнього живого народного мовлення. І хай не все у цьому словнику задовольняє потреби досконалого мовлення, не всі положення достатньо науково обгрунтовані,— він є арсеналом для мовця. Жива мова безперервно розвивається, і поки живе народ, що розмовляє цією мовою, не може бути зупинки у цьому розвитку. Мову можна знати добре, володіти нею можна добре, але тільки самовпевнена людина стверджуватиме, що говорить бездоганно, володіє мовою досконало. Розвиваючись, мова висуває перед своїм носієм завдання стежити за змінами, які в ній відбуваються: змінюються, удосконалюючись, норми, старіють і з'являються нові слова (відтінки значень, самі значення), контактування мов накладає відбиток на систему конкретної національної мови, характер професії, службові та особисті контакти змінюють співвідношення активного і пасивного словника тощо. Тільки людина, котра постійно прагнутиме добре володіти мовою, поважає мову і якій не байдуже, яке враження від її мовлення має слухач, досягне високого рівня культури мовлення.

Мова — активно функціонуюча система, що тісно пов'язана з усіма сферами суспільного життя. Гуманітаризація різних галузей знань, суспільних стосунків висуває нові вимоги до функціональних ресурсів мови: сьогодні треба вчитися демократії — вчитися вести діалог, полемізувати, керувати не народом, а людьми, конкретно людиною. Ради народних депутатів повинні стати і керівним, і виконавчим органом народовладдя, а *рада* означає *радитися*, тобто вміти вислуховувати індивідуальну думку, щоб спільно виробити колегіальну. Мораль гуманістична «звеличує людину праці, прийнята глибокою повагою до неї, нетерпима до посягань на її гідність. Вона утверджує справді людські відносини між людьми — відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги, доброзичливість, чесність, простоту й скромність в особистому та

громадському житті»¹. За допомогою мови реалізуються ці стосунки між людьми, у мові віддзеркалює особистість людини. Варто послухати, як людина говорить, щоб зрозуміти, як вона думає, отже, передбачити, як вона може вчинити. Мовленнева поведінка — складова і невід'ємна частина загальної поведінки людей. «Яка людина, таке в неї і мовлення», — вчить латинська приказка.

Звичайно, ідеалізувати роль звукового мовлення не варто. Пригадаймо: мова — засіб мислення, засіб інтелектуальної діяльності взагалі, засіб спілкування, засіб оволодіння суспільно-історичним досвідом людства, набутим працею людини, засіб пізнання взагалі. Функції мови можуть дублюватися письмом (графічною передачею мови), мнемічними (мнемонічними) засобами (тобто такими, що поліпшують, зміцнюють пам'ять, допомагають завчати і пам'ятати багато: ритм, паузи, образ, смислові відношення і т. д.), засобами лічби (ЕОМ, комп'ютери тощо), планами, картами, схемами, кресленнями та ін. Мовлення має номінативну, експресивну, естетичну функцію, а в трудовій діяльності — ще й діакритичну: функцію вичерпного визначення характеру діяльності, трудового процесу². Ці функції звукового мовлення доповнюються мімікою й жестами (а естетична функція увиразнюється ще й шрифтом тексту, малюнком, його кольоровим виконанням та ін.), і хоч вони — явища паралінгвістичні, застосування їх теж вимагає вправності, практичних навичок. Крім цього, на всі випадки життя навчитися правильного і виразного мовлення неможливо: знання дає саме життя — нескінченно різноманітне з його едністю і боротьбою протилежностей. Має цілковиту рацію Т. О. Дегтярьова, коли зауважує: «Темп, лаконізм чи ускладненість формулювань, суха скупість або яскрава багатослівність висловлювання думки і т. ін. безпосередньо пов'язані з характером людини й тому виявляються зі значною самостійністю»³ і «між індивідуальним актом мовлення і тим загальним, що називається мовою, насправді немає ніякого розмежування — мова і мовлення становлять діалектичну єдність загального та індивідуального»⁴. Чим повніше (повноцінніше) мовлення виражає працюючи думку, живі і щирі почуття, чим виразніше в ньому виявляється небайдужість людини до власного мовлення, яке усвідомлюється як індивідуальний вияв загальнонародного, загальнонаціонального мовлення, тим більше гарантій, що в такої людини знання мови, високий рівень культури спілкування переросте в майстерне володіння мовою.

Так може сформуватися мовна особистість. Звичайно, на рівні побутового мовлення (запитань — відповідей) мовна особистість постати не зможе — навики, у цій ситуації вона може зруйнуватися. Її формування починається тоді, коли за роботу беруться інтелектуальні сили, коли з їх допомогою встановлюються причино-наслідкові, умовно-наслідкові, протиставно-зіставлювальні від-

ношення, розвиток смислу і вартісних ознак, тобто діакронія буття. Формування мовної особистості можливе за умов доброго знання оточуючого світу (в тому числі його історії) і доброго знання виробленої попередніми поколіннями носіїв системи даної мови (її історії, стилістики, у тому числі емоційно-експресивних засобів), і при наявності мотивів і цілей, які зумовлюють використання мовцем усієї цієї сукупності знань. Окрім того, «природа людини завжди буде характеризуватися універсальністю. Тому й людська мова універсальна за своєю природою і безмежна у своїх реальних і потенційних можливостях»⁵. Ось чому незліченні мотиви людського спілкування і забезпечують розвиток мовної особистості, керують її поведінкою, зумовлюють відбір нею засобів для досягнення передбачуваних результатів спілкування.

Своєрідність мовної особистості формується мовою, в першу чергу, мовою рідною, за допомогою якої людина здобувала перші знання про навколишній світ і про закони, що керують його розвитком. Тобто, мовець стане мовною особистістю тоді, коли він знатиме психологію, культуру й етнографію народу, мовою якого він говорить, і коли знання ці будуть органічно пов'язані з його життєвою і розумовою діяльністю, оскільки поряд із спільністю мови народ (націю) визначає спільність культурних цінностей і традицій. «У мові національні особливості і відмінності відбиваються так виразно, що незнання мови може великою мірою утруднити доступ до здобутків відповідної національної культури»⁶, тому «іноземець, якщо він навіть добре вивчив мову, не зможе адекватно включитися в акт комунікації, якщо він не ознайомиться з особливостями психічного складу відповідної нації, а також із зовнішніми проявами психічних станів, емоційних реакцій тощо»⁷. Отже, національну мовну індивідуальність визначає національна культура, білінгвістичну мовну індивідуальність — дві (обидві) національні культури: без знання психології, культури (та історії) народу, мовою якого можеш говорити, особистістю щодо цієї мови стати неможливо.

Чи не тому сьогодні ми взялися рятувати національні мови — спочатку розширити їх ординарні комунікативні функції, а потім повернути їм функцію чинника національних культур, які збагачуватимуть культуру радянську і культуру загальнолюдську. Демократизація мови може бути здійснена через народну мову, і якщо та чи інша мова не функціонує як загальнонародна, вона не стане показником високого рівня духовної культури суспільства. Скільки б ми не писали художніх творів, не укладали словників і довідників, скільки б не закликали зберігати мову, вона не буде активно розвиватися, якщо не функціонуватиме в живій мовленевій діяльності кожного її носія, якщо не буде для кожного знаряддям мислення і оформлення думки, не протікатиме в процесах

звуквої мови і розуміння, якщо функціонуватиме поза психологією і культурною спадщиною (традиціями) народу. Звичайно, зближення, взаємозбагачення мов — об'єктивний і прогресивний процес, але злиття мов, нейтралізація мовних національних особливостей було б невиправною помилкою і призвело б до таких збитків у загальнолюдській культурі, які відшкодувати не вдалося б ніколи.

Щоб мова жила і розвивалася, вона повинна бути потрібна людям і як засіб спілкування в усіх сферах суспільної діяльності, і як засіб духовного розвитку, формування духовної культури. В обох функціях сучасні мови мають необхідні ресурси для того, щоб задовольняти потреби сучасної людини. Кожна мова добра для того роду, який нею розмовляє; чим більше носіїв тієї чи іншої мови, тим вона багатша (адже творцем мови є народ), різноманітніша. Чим ближчі до живого загальнонародного мовлення її норми, тим вони універсальніші, досконаліші, доступніші для застосування в усному чи писемному мовленні. Чим міцніші традиції (і норми) комунікативних якостей мовлення, чим вищий рівень духовної культури конкретного народу, тим вищий рівень культури мовлення, адже культура мовлення свідчить про його комунікативну досконалість, стилістичну довершеність. Слід пам'ятати: мова функціонує не тому, що вона система, а становить систему для того, щоб функціонувати, задовольняти комунікативні потреби суспільства на даному етапі і в історичному розвитку (адже оцінити мову без урахування усіх етапів, які вона пройшла, щоб стати тим, чим є сьогодні, неможливо). Тому мовець повинен прагнути опанувати всю систему мови, ресурси усіх рівнів цієї системи: фонетичного, морфемного, лексичного, граматичного, стилістичного. Лише за цієї умови можна сподіватися на правильність мовлення у кожній можливій ситуації спілкування незалежно від функціонального стилю, форми (усної чи писемної) мовлення, його емоційно-експресивного забарвлення.

У своїй комунікативній функції мова регулює стосунки між людьми, а в естетичній функції впливає і на почуттєву сферу людини, коригує її поведінку, психічний стан. Мовлення ж встановлює і підтримує контакт (емотивна функція мовлення), уточнює і доповнює ту чи іншу ситуацію спілкування. У цих випадках недостатньо оволодіти системою мови — треба засвоїти, довести до автоматизму механізм позамовних виражальних засобів (міміки, жести, темпу, висоти тону та ін.), які можуть бути і загальнолюдськими, і національними, навіть локальними (властивими для певного соціального середовища).

! Культура мовлення формується: багатством словника, досконалим володінням способами поєднання слів у речення, умінням розрізняти нейтральні і стилістично марковані мовні одиниці, не-

допущенням стильового і експресивного дисонансу, фонетико-інтонаційною виразністю (в тому числі володінням темпом, ритмом, силою голосу), знанням психологічних особливостей народу, якому належить дана мова. Мова не просто інформатор про набуті знання і перспективу збагачення, доповнення, уточнення цих знань — вона і барометр людських стосунків: апелюючи не тільки до мозку, а й до серця (емоційної сфери психіки) людини (можливо, спочатку до почуттів, а через них — до інтелекту), мова через акт мовлення спонукає адресата до відповідної реакції на волю відправника інформації. «Мовна глухота» є свідченням глухоти духовної. Отже, добре мовлення — це не просто лад слів, а й лад думок та почуттів (навіть коли мовлення афективне, у ньому повинен бути хай особливий, та все ж лад).

Тому, визначаючи якісні ознаки культури мовлення (а саме, поняття «культура мовлення» вже передбачає якісну характеристику), враховуємо як суто мовні його особливості (ступінь оволодіння діючими в конкретну епоху нормами), так і позамовні (знання законів мислення, практичний досвід мовця — життєвий, віковий і мовленнєвий, психічний стан мовця, мету, націленість спілкування тощо). З огляду на це основними комунікативними ознаками культури мовлення є: правильність, точність, логічність, багатство (різноманітність), чистота, доречність, достатність (поняття кількості мовлення), ясність, виразність, емоційність. Звичайно, всі ці ознаки підпорядковуються одній глобальній — правильності, бо залежать від того, порушені чи не порушені у мовленні (не в загальнонародному, а в індивідуальному) правила: організації мовної системи, логіки чи психології, естетики чи етики. Отже, культура мовлення — це культура мислення і культура суспільних (соціальних) і духовних стосунків людини.

Правильність мовлення. Правильність — одна з визначальних ознак культури мовлення. В. І. Даль пояснює: «Правильный, согласный съ правилами, на них основанный, имъ отвѣчающий, или по правиламъ сдѣданный»⁸. За тлумаченням сучасних словників, правильний: 1) який відповідає дійності; 2) який відповідає встановленим правилам, нормам; 3) безпомилковий (СУМ, т. 7, с. 503). Критерій правильності — мовна дійсність конкретної епохи, а її еталон — строга відповідність діючим правилам, за допомогою яких сформульовано норми. «Працюючими» термінами у цьому випадку є правило і норма.

Норма (мовна) визначає літературну мову. (Мовні норми — це прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови, граматичні та інші мовні засоби, правила слововживання)⁹, орфографічні правила для писемного мовлення. Отже, норми — категорія історична, змінна. Вони тісно пов'язані з системою конкретної мови, історично і соціально зумовлені. Діючи в

конкретний час як стабільні, вони все ж динамічні і можуть зазнавати змін. Якщо в орфоєпії, граматиці норми орієнтуються на зразок, модель, еталон, то в лексиці вияв, реалізація норми підпорядковуються ще й змістові, залежать в кожному конкретному випадку від контексту, адже тільки в ньому правильно можна використати синоніми, пароніми, фразеологізми. Стилістичні ж норми регулюють «застосування стилістично та експресивно обарвлених або нейтральних мовних засобів відповідно до змісту й мети мовлення, умов спілкування, вимог жанру і т. ін.»¹⁰. *Правила* — це «положення, які виражають певну закономірність, постійне співвідношення мовних явищ або які пропонують як нормативний конкретний спосіб використання мовних засобів у писемному і усному мовленні»¹¹.

Отже, це теж категорія історична — зміна в словнику чи в граматичній системі мови призводить до зміни правил, бо вони повинні теж відтворювати розвиток мови. *Правила граматичні* регулюють застосування форм слів залежно від словозміни (і словотвору), синтаксичних конструкцій (у тому числі різних типів зв'язку між словами, напр., при узгодженні, керуванні, в різних типах складнопідрядних речень, відокремлених зворотів і т. д.); *орфографічні* — стосуються (визначають) написання слів та їх форм; *пунктуаційні* — корегують постановку розділових знаків відповідно до змісту і форми реалізованої засобами мови думки, урахування мети висловлювання.

І Норма і правило взаємопов'язані: вони корегують мовну систему і одночасно визначають рівень культури мовлення. Порозумітися відправник інформації і адресат можуть насамперед тому, що обом відомі однакові зв'язки між знаком (звуком, словом, конструкцією) і позначуваним цим знаком, тобто обидва керуються діючими сьогодні правилами (щоб порозумітися з історично віддаленим адресатом, необхідно досягнути його епохи і мовні правила, що функціонували в ту епоху; це ж стосується і пізнання за допомогою чужої мови). Таким чином, *норма мовлення* — це прояв у мовленні «норми мови»¹², тобто норма — категорія мови. Норма — це не сукупність правил: правила, або регламентації, кодифікації, відбивають у нашій свідомості реальні мовні норми.] «Мовці, які вільно володіють тією чи іншою мовою,— слухно зауважує М. М. Пилинський,— «впорядковують» своє мовлення не за правилами, а за реальною нормою як зразком (що й лежить в основі так званого чуття мови, властивого всім мовцям без винятку)»¹³. [Правила можуть і не відбивати літературних норм, нерідко навіть суперечити їм (напр., правила правопису і орфоєпічні норми). Правила не можуть охопити всі норми — доказом цього є численні винятки з правил, які подають словники, правопис. Правила змінюються частіше, ніж норми — закономірне прагнення зробити правило ближчим до

реальної мовної дійсності, врахувати її різноманітність, варіантність (паралельність)].

Норми, властиві літературній мові, обслуговують певне людське суспільство з усіма сферами його суспільної (виробничої, законодавчої, освітньої, духовної діяльності). У межах норм літературної мови (літературна мова — це сукупність норм) можуть виділятися: хронологічні, регіональні, стилістичні норми (є норми й у кожному діалекті національної мови). Літературна норма — одне з основних понять культури мовлення і стилістики. Головними її ознаками є: відповідність системі мови, стабільність, обов'язковість (норм вимови, лексичних, словотворчих, відмінювання, дієвідмінювання, синтаксичних норм). Засвоєння норм, які не порушують систему певної мови, утруднюється сьогодні вживанням двох, а часом і більше мов у практиці спілкування: небезпеку появи інтерферентних явищ, «суржику» повинні враховувати всі, хто причетний до вироблення навичок літературно-нормативного мовлення. Звичайно, літературна норма — це певна штучність (на відміну від норм розмовно-просторічних, діалектичних, що відзначаються невимушеною входженням в мовну свідомість людини), яка хоч і постає як результат систематизації певного явища, засвідчуваного всіма системами національної мови, проте стосовно деяких із цих систем є суперечливою. Тому засвоєння норм літературної мови буде полегшуватись за умови поступового розмивання, нівеляції територіальних чи й соціальних діалектів внаслідок поширення літературного мовлення, насамперед усної його норми. Але тоді втрачатиметься ґрунт для варіантів норми, отже, і для різноманітності мовлення як однієї із ознак його культури.

√ Таким чином, норми бувають єдино можливими або мають варіанти. Якщо варіант норми передає додаткові відтінки значення або емоційності, то він стане нормою літературної мови: позиційною, контекстуальною або функціонально-стилістичною¹⁴. Норма — це зразок, яким необхідно користуватись. Зразок виявляється у певних варіантах територіального чи індивідуального (авторського) мовлення, які зумовлені рухливістю мови, динамізмом її розвитку. Стосовно мовної системи мовна норма характеризується статістю, певною «консервативністю», а стосовно стилістики вона є й категорією змінною — рухливість зумовлюється у першу чергу варіантністю. Основні тенденції змін норми, за визначенням М. М. Пилинського, такі: 1) норми переходять з одного функціонального стилю до іншого у зв'язку з суспільними причинами (незважаючи на їх розподіленість за основними стилями) — розширюється спільний фонд норм у зв'язку з розширенням суспільних функцій літературної мови; 2) відбувається зближення норм усної і писемної мови (і мовлення), зокрема в галузі слововживання, вимови, словозміни тощо; 3) норми сучасної літературної мови дедалі більше орієнту-

ються на книжні стилі: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, а не лише на художній, як це спостерігалось в час формування нової української літературної мови на народній основі; 4) триває все ж вузька стилістична спеціалізація варіантів норм, особливо варіантів регіонального або діалектного походження (див. у словниках позначки *діалектне, застаріле, вузьковживане, рідко* та ін.)¹⁵. Отже, відповідно до поняття «культура мови» (і мовлення) норма літературної мови — «це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі, нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування»¹⁶.

Таким чином, нормативним є мовлення: 1) що відповідає системі мови, не суперечить її законам; 2) в якому варіант норми володіє новими семантико-стилістичними можливостями, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову і вичерпну інформацію; 3) в якому не допущено стилістичного (і стильового) дисонансу; 4) в якому доречно обгрунтовані застосовані норми з іншого стилю; 5) в якому не допущене зміщення норм різних мов під впливом білінгвальної мовленнєвої практики.

Норма — явище суспільне, тому на неї можуть впливати зміни в суспільному розвитку (у першу чергу, на лексичні норми), пов'язані з ними зміни в психології народу-носія мови, і фактори суб'єктивні: якість критеріїв норми літературної мови, тобто мова яких письменників є авторитетним зразком, які саме їх твори беруться за визнаний зразок, що із мовної традиції визначається як норма, переконливість (безпомилковість, об'єктивність) статистичного критерію, відсутність суб'єктивності в естетичному критеріїві та ін. Чимало важить і те, кому доручено систематизувати норми і реалізувати більшість із них у кодексах, збірниках правил — який рівень його філологічного обдарування, обізнаності з національним критерієм норм (у першу чергу, з системою мови), оволодіння формально-логічним критерієм тощо. Це повинна бути, як наголошував Р. О. Будагов, людина, котра любить і тонко відчуває, саме відчуває, сутність окремих мов, уміє глибоко і всебічно аналізувати¹⁷.

Отже, щоб говорити правильно, треба в першу чергу добре знати структуру мови, бо саме нею зумовлюються діючі норми. Але говорити правильно ще не означає говорити добре — для доброго мовлення необхідне й уміння відібрати в конкретній ситуації спілкування найбільш доречний, стилістично і експресивно виправданий варіант (якщо він існує) літературної норми. Норма хоч і обов'язкова вимога, та якби вона не відзначалася рухливістю, то перетворила б людську мову на щось подібне до роботи.

Норма — це загальноприйнятий звичай вимовляти, змінювати, записувати слово, а для варіантів існують такі характеристики: *правильно — неправильно (літературне — нелітературне), по-українськи — не по-українськи, можна — не можна, доречно — недоречно* тощо. Саме вміння вибрати із співіснуючих, можливих варіантів літературної норми найбільш точний, стилістично доречний, найбільш виразний, естетичний для даної ситуації мовлення варіант і становить мовну майстерність. А звідси й характерні оцінні параметри такого мовлення: *добре — погано, точно — ще точніше, виразно — ще виразніше, доречно — найбільш доречно*. Фундаментом мовної майстерності є, звичайно, літературна мова, адже в ній синтезуються і культурні надбання народу, і здобутки майстрів художнього слова, і традиції та нові явища різних функціональних стилів. Проте не слід ігнорувати діалектне мовлення, соціально-діалектні його особливості, де може виникнути підстава для перегляду діючих правил, норм та їх функціонально-стильових варіантів.

Б. М. Головін пропонує розрізняти такі структурно-мовні типи норм:

1) норми вимови — регулюють вибір акустичних варіантів фонеми або фонем, які чергуються (напр., можна (лекц'і́йа) — не можна (л'екц'і́йа), можна (час) — не можна (ч'ас);

2) норми наголошування — регулюють вибір варіантів розташування і переміщення наголошеного складу серед ненаголошених (напр., можна *а́дже* і *адже́*, *за́вжди* і *завжди́*; не можна довільно *а́тлас* і *атла́с*, бо перше означає «зібрання карт», а друге — назва тканини); треба *кіломе́тр*, *нові́й*, *ста́рий*, *украї́нський*);

3) норми словотворення — регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова (напр., можна *ма́терин*, *материнський*, але не можна *матеряний*, можна *спостерігач* — не можна *спостерігальник*, *спостережувач*; можна *прозовий* — не можна (заст.) *прозаїчний*);

4) норми морфологічні регулюють вибір варіантів морфологічної форми слова і варіантів її поєднання з іншими словами (напр., можна *матері́в*, не можна *доповіді́в* (треба *доповідей*), можна *по-украї́нськи* і *по-украї́нському*, не можна *по-нашинськи* (треба *по-нашому*); можна *повен колос*, не можна *повна колоса* (тільки *повного*), можна *браті́в*, не можна *сестрі́в*, можна *зелен*, *дрібе́н*, не можна *стар*, *молод*);

5) синтаксичні норми регулюють вибір варіантів побудови простих і складних речень (напр., можна «Коли читаєш Шевченка, серце сповнюється болем за долю кріпака» — не можна «Читаючи Шевченка, серце...»; не можна «Іхтіандр врятував дівчину від акули, з якою потім познайомився», можна «Іхтіандр врятував від акули дівчину, з якою потім познайомився»);

6) норми лексичні регулюють вибір слова відповідно до змісту

і мети висловлювання (напр., можна *декораційний* і не можна *декоративний*, якщо йдеться про лаштунки на сцені; можна *рятувальник* і не можна *рятівник*, якщо мовиться про посаду; не *друк*, а *преса*, якщо йдеться про сукупність періодичних видань, бо *друк* — це процес виготовлення друкованого твору і т. д.);

7) норми стилістичні регулюють вибір слова або синтаксичної конструкції відповідно до умов спілкування і стилю викладу (напр., *розрізняти*, а не *диференціювати* — в розмовному стилі; *море дуже глибоке*, а не *глибоченне море* — в науковому стилі; *у зв'язку з тим, що...*, а не *бо...* — в офіційно-діловому стилі)¹⁸.

Норми лексичні й стилістичні діють не так автоматично, отже, і не так категорично — їх варіанти значною мірою залежать від волі мовця і підпорядковуються ним поставленій меті (тому оцінюються як доречні чи не доречні).

Кожен із названих структурно-мовних типів норм більшою або меншою мірою знайшов відображення у правилах слововживання, орфоєпії (вимови), наголошування (зафіксовані у словниках), орфографії та пунктуації (зафіксовані в правописних кодексах літературної мови, орфографічних словниках тощо). Звичайно, правила літературної мови вужчі за її норми, тому для опанування норм замало вивчених у школі граматичних і правописних правил — необхідна постійна робота з різноманітними за стилями (стильовими різновидами) текстами, живе мовне спілкування в різноманітних (щодо психологічного, інтелектуального, загально-освітнього, фахового та інших рівнів мовця і співбесідника) ситуаціях, потрібна постійна увага до змін, які відбуваються в напрямі удосконалення норм і правил сучасної літературної мови. Сподіваємось, виконання поданих нижче практичних завдань допоможе закріпити в індивідуальному мовленні навички користування нормами і застосування відповідних правил літературної мови.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ *

Завдання 1. Пам'ятаючи, що в основі сучасної української літературної мови лежать середньонаддніпрянські говірки, якими користувались у той чи інший спосіб зачинателі нової літературної мови І. П. Котляревський та її основоположник Т. Г. Шевченко, встановити, які саме структурно-мовні типи норм (див. класифікацію Б. М. Головіна) можна прокоментувати за допомогою наведених текстів, як можна сформулювати застосовані в них правила та як вони співвідносяться з сучасними нормами і їх варіантами, з діючими правилами.

* Завдання першого розділу передбачають перевірку рівня загальноосвітніх знань з метою їх застосування в конкретній ситуації мовлення, тому подані в кінці розділу. А завдання другого і третього розділів передбачають поглиблення знань, їх стилістичну систематизацію, вироблення навичок застосування цих знань для досягнення запрограмованої якості мовлення, тому подаватимуться після кожного підрозділу.

I. «Розумно, Низ, ти розсуджаєш,
А о повинності мовчаш,
Которую сам добре знаєш,
Мені ж зовсім другу твердиш;
Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять»
(I. Котляревський).

III. От я, так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох;
Без нені, без отця дитина,
Еней — отець, а неня — бог
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль нікому, хоть ізслизну,
А пам'ять вічну заслужу.
Тебе ж до життя рідна в'яже,
Уб'ють тебе, вона в гріб ляже,
Живи для неї, я прошу
(I. Котляревський).

V. *Петро*. Но серце мое замирає, начувається для себе великого горя... Братіку Миколо, ти говорив мені, що ти їх родич, чи не можна тобі довідатися о сватанні Наталки? Нехай буду знати свою долю.

Микола. Чому ж не можна? Коли хочеш, я зараз піду і все розвідаю. Та ти скажи мені, чи говорити Наталці, що ти тут?

Петро. Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то лучче не говори. Нехай один буду я горювати і сохнути з печалі. Нащо їй вспоминати об тім, якого так легко забула! (I. Котляревський).

VI. Ворскло-річка
Невеличка,
Тече здавна,
Дуже славна
Не водою, а войною,
Де швед поліг головою.
Ворскло зріло

II. Та враг бери вас, — що хотіте,
Про мене, те собі робіть,
Мене на лід не посадіте,
Пожар лиш тільки погасіть;
Завередуйте по-своєму
І, будьте ласкаві, моєму
Зробіть лихові кінець
(I. Котляревський).

IV. Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи.
І на огні пеклись, горіли,
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!
(I. Котляревський).

Славне діло,
Як цар білий,
Мудрий, смілий,
Побив шведську вражу силу
І насипав їм могилу
(I. Котляревський).

VII. Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені невесело було
Ї на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу
Та люте панство проклинав.
І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа... (Т. Шевченко)

Завдання 2. Навести приклади імперативних (тобто обов'язкових) норм: норм відмінювання, дієвідмінювання, приналежності до роду, проаналізувати випадки їх порушення; приклади диспозитивних (не строго обов'язкових) норм,

які допускають варіанти (стилістично марковані або нейтральні); (орфоепічні, лексичні, стилістичні норми).

Завдання 3. Дати визначення й навести приклади-ілюстрації: а) граматичних правил, напр., узгодження прикметника з іменником, керування дієслів іменниками, утворення видів дієслова, парадигми відмінювання імен, кореляції підмета і присудка (у зв'язку зі структурою неоднослівних підметів); б) орфографічних правил (напр., написання наголошених — ненаголошених [e], [и], -и, -ни у прикметниках і дієприкметниках, написання слів разом, через дефіс, окремо, написання апострофа та ін.).

Завдання 4. Сформулювати (і навести приклади-ілюстрації) позитивні (які стверджують) правила, що зобов'язують чинити тільки так, а не інакше, і негативні, що забороняють чинити так чи інакше (напр., позитивне правило: «дієприкметникові звороти, які стоять в середині речення після означуваного слова, з обох боків виділяються комами»; негативні* «підмет і присудок не можна розділяти комами», «кома не ставиться перед як у виразах як слід, як треба, як годиться і под.»).

Завдання 5. Пояснити значення наведених слів, кожне слово ввести в контекст, який найбільш виразно підтвердить дані пояснення.

Об'ява — оголошення, виключно — винятково, **адрес** — адреса, **адресат** — адресант, **докоряти** — дорікати, **ефектний** — ефективний, **заважати** — мішати, **дружний** — дружній, **уява** — уявлення, **сподіватися** — надіятися, **настирливий** — настійливий, **переводити** — переказувати, **подовжений** — продовжений, **показник** — показчик, **письменний** — грамотний.

Завдання 6. Пояснити, в чому полягає семантична і функціональна відмінність слів і словосполучень у наведених парах.

Протягом — на протязі, **притаманний** — властивий, **появлятися** — з'являтися, **посвідка** — посвідчення, **поводити себе** — поводитись, **нервувати** — нервуватись, **піклуватися** — турбуватися, **пам'ятка** — пам'ятник, **відносно** — щодо, **докоряти** — дорікати, **йдеться** — мова йде, **попадати** — потрапляти.

Завдання 7. Пояснити значення і вживання (стилістичні параметри) наведених слів і словосполучень, звернувшись, де необхідно, до тлумачних словників. Виділені слова ввести в контекст.

Потім — тоді — згодом — *відтак*. **Отже** — тому — так — *відтак*. **Здатний** — спроможний — ладен — годен. **Може** — *здужає* — має сили — годен. **Тепер** — сьогодні — *нині*. **Теперішній** — *сьогоднішній* — нинішній. **Незламний** — несхибний — непорушний — нерушимий. Крім того — окрім того — до того ж — та й. **Протягом** — на протязі — в протязу. **На днях** — цими днями — днями. **Дуже** — багато — значно — значною мірою. **Мова йде** — мовиться — *йдеться* — *йдеться мова*. **Виняток** — *виключення*. **Занятий** — зайнятий.

* Див.: Русский язык. Энциклопедия. С. 222.

Зміст — **смісл** — **суть** — **значення**. **Смісл** — *рація* — **сенс**. **Суттєвий** — **важливий** — **доречний** — **по суті**. **Шар** — **верства** — **пласт**. **Думка** — **гадка** — **мисль**. **По змозі** — **по можливості** — **якщо зможете** — **що зможете**. **Виймати** — **вибирати** — **витягати**. **Власний** — **особистий** — **особовий**. **Вид** — **вигляд** — **вираз**. **Вогонь** — **ватра** — **вогнище** — **багаття** — **костер**. **Вода** — **джерело** — **нора** — **ручай**. **Оскільки** — **тому що** — **через те, що** — *позаяк*. **Тим часом** — **між тим** — **тоді ж**. **Загрожувати** — **погрожувати** — **шантажувати**. **І так далі** (і т. д.) — **і таке інше** (і т. ін.) — **та інше** (та ін.) — **і подібне** (і под.) — **і тому подібне** (і т. п.). **Слідом** — **вслід** — **по сліду**. **Насамперед** — **у першу чергу** — **першочергово**. **Першочерговий** — **першорядний** — **перший**. **Тепер** — **зараз** — **сьогодні** — **нині** — **ось-но**. **Притаманний** — *властивий* — **характерний**. **Щастити** — **везти** — **таланити**. **Відносно** — **щодо** — **стосовно** — **по відношенню** — **у відношенні**. **Появлятися** — **з'являтися**. *Будь-який* — **який-небудь** — **якийсь** — **любий**.

Завдання 8. Написати твір-мініатюру, застосувавши в ньому наведені слова.

Сподіватися — **надіятися**. **Висвітлювати** — **освітлювати**. **Відноситися** — **ставитися**. **Чоловік** — **муж**. **Власник** — **володар**. **Жінка** — **дружина** — **жона**. **Загальноприйнятий** — **загальноприйнятний**. **Питання** — **запитання**. **Любимий** — **улюблений**. **Ефективний** — **ефектний**. **Поступати** — **чинити**.

Завдання 9. Пояснити, які стилістичні норми регулюють функціонування наведених слів (пояснення ілюструвати прикладами вживання слів у відповідних контекстах).

Суперник — **супротивник** — **противник**. **Об'ява** — **оголошення**. **Личити** — **до лица** — **пасувати** — **йти до лица**. **Мета** — **ціль**. **Старий** — **давній** — **древній**. **Славний** — **відомий** — **славетний** — **славнозвісний**. **Кращий** — **ліпший**. **Добріший** — **кращий** — **більш добрий**. **Жити** — **мешкати**. **Вибачте** — **пробачте** — **даруйте**. **Прощу** **пробачення** — **перепрошую** — **вибачаюсь**.

Завдання 10. Виписати з тлумачного словника української мови і запам'ятати всі можливі значення наведених слів. З'ясувати стилеві характеристики в межах семантичних полів слів.

Учити. **Знати**. **Брати**. **Виходити**. **Викидати**. **Високий**. **Важкий**. **Вилітати**. **Ходити**. **Добрий**. **Бити**. **Йти**. **Просипатися**. **Переказувати**. **Переводити**. **Класти**. **Ставити**. **Випливати**. **Витікати**. **Боліти**. **Висвітлювати**. **Річище**. **Голосувати**. **Рада**.

Завдання 11. З'ясувати за допомогою тлумачного словника, які значення можуть виражатися конструкціями з прийменниками *з, від, на, над, біля*, займенниками *наш, сам, себе, ви, він*, сполучниками *що, як, та*, прислівниками *де, коли*.

Завдання 12. З одинадцятитомного глумачного «Словника української мови» виписати по 20 слів, які раніше вам не зустрічались. Запам'ятати ці слова, їх значення і функціонально-стилістичні характеристики.

Завдання 13. Пояснити значення та функціонування наведених іншомовних слів, обгрутовуючи доречність того чи іншого слова, ввести його у семантично виразний контекст. Проставити наголоси у цих словах.

Ректор. Кафедра. Лекція. Аудитор. Аудієнція. Колоквіум. Рефері. Брифінг. Прес-конференція. Ленч. Презент. Кемпінг. Бестселлер. Пресінг. Альтернатива. Сервіс. ОТЕЛЬ — мотель — готель. Форвард. Фарватер. Менеджер. Шеф. Імідж. Симпозіум. Офіс. Уїк-енд. Рікет. Діаспора. Конверсія. Пантеон. Консенсус. Рейтинг.

Завдання 14. Запам'ятати функціонально-семантичні характеристики наведених пар слів у типових для них ситуаціях мовлення.

Заступник (друга особа після керівника, постійна посада) — замісник (той, хто тимчасово виконує обов'язки керівника); заважати (в якійсь справі) — мішати (перемішувати щось); вступати (ставати членом) — поступати (чинити); письменний (уміє писати) — грамотний (володіє правилами); громадський (суспільний) — громадянський (власний громаді); екземпляр (рідкісний) — примірник (один з тиражу); дрібний (тема) — мілкий (посуд); здатний (на подвиг) — здібний (до навчання); зумовлювати (бути причиною) — обумовлювати (обмежувати якоюсь умовою, застереженням); сподіватися (чекати когось, чогось) — надіятися (покладатися на когось, щось); передплата (газет, багатотомного видання) — підписка (про невіїзд, нерозголошення); дільниця (виборча) — ділянка (земельна); позбавитись (попередити якусь лихо) — позбутись (врятуватись, уникнути неприємностей); показник (успіхів) — показчик (словопоказчик); привласнювати (чужу річ) — присвоювати (почесне звання, ім'я); робочий (день) — робітничий (характер, завзяття); тактовний (етичний, чемний); тактичний (спланований, розрахований); тепер (у наш час, останнім часом) — зараз (цієї ж миті, вже, негайно); злидні (матеріальні нестатки) — злигодні (поневір'яння, тяжке життя); свідоцтво (біографічні дані, сімейний стан) — посвідчення (засвідчує особу); положення (правило, поза, розташування у просторі) — становище (обстановка); відчинити (двері, вікно) — відкрити (новий магазин); впливати (бути висновком) — витікати (фізичне: литися).

Завдання 15. Перекласти українською мовою (подаючи точні відповідники) наведені конструкції російської мови. Допущені помилки пояснити (з'ясувати причини помилок).

І. Характерно для нас. Смеяться над собой. Разделять чьи-то мысли. Отдавать предпочтение. Ввиду изложенного. Пренебрегать чем-то. Ни под каким видом. Очутиться в таком положении. На-

нести ушерб. Доказати что-либo. Привести примери. Протворечити чeму-либo. Принимати учасиe. Разроботати мepoпpиятия. Пoвeстка дня. Заключити догoвop. Сoгласно пpиказу. Упpекати eгo. Пpибeгнути к хитpостям. Пpилагати усилия.

II. Следующий день. Следующий раз. На следующий год. Следующие выводы. Следующий номер газеты. Запомните следующее. Следующая остановка. Повестка дня следующая. Пусть войдет следующий. Следующий за мной человек. Преследовавший его. Следовать по маршруту.

III. Текущий момент. Текущая политика. Текущий ремонт. Текущий счет в банке. Текущий ручей. Вытекающая струя. Протекающая бочка.

Завдання 16. Прочитати речення, виправити помічені мовностилістичні помилки, пояснити причини, які їх зумовили. Визначити, з текстів якого стилю взято приклади.

I. 1. Тогочасний процес інтенсифікації творчих шукань обійшов осторонь сатиру. 2. На цьому застерігаємо тому, що й самі обпеклися. 3. Однак усі ці аргументи не були прийняті до уваги. 4. Цікавою в цьому відношенні видається думка Сидоренка. 5. Результат не виявився відповідним поставленій меті. 6. Натомість його більше обходить, щоб виведений у байці персонаж сприймався як характер. 7. Такі ж самі естетичні якості властиві й другому персонажеві. 8. До нас часто приходять нові новобранці. 9. Сатира, за деякими нечисленними виключеннями, потрапляє в ціль. 10. Викриваюча функція сатири соціально вагома. 11. Тут переконливо продемонстровано неперехідну цінність реалістичної виразності сюжету. 12. Про це можуть посвідчити й окремі підзаголовки твору. 13. У пошуках істини йому помітно допомагала принциповість і дерзновенність. 14. Все ж увагу віддаємо майстрові сцени. 15. Образне втілення конфліктів майже всіх творів гсворить про найтісніші зв'язки з тогочасним побутом.

II. 1. Показник виявився й не таким уже малозначущим. 2. Пам'ять вдяки за це буде вічно жити в серцях людей. 3. Ніяковіючи, сказав, що давно мріяв усиновити дівчинку — у них немає дітей. 4. Ці та деякі інші болючі запитання часу висвітлюються в романі. 5. Завдяки бюрократизмові гибіла творча думка. 6. Прийняті вимоги до керівників дільниці не сприяли успіхові. 7. Прийнято рішення по дальшому розвитку груп і шкіл з продовженим днем. 8. Автор робить екскурс у минуле, співставляє вчорашні й сьогоднішні здобутки. 9. Тільки так можна досягти цих високих завдань. 10. Але не відповідали вони тій уяві, яка викристалізовувалась під час подорожей. 11. Окраєць синього неба потемнів. 12. На це питання повинні відповісти керівники. 13. Доярка Ліщина удостоїлась медалі «За трудову відзнаку». 14. На жаль, зустрічаються ще

й інші випадки. 15. Думали, що самі справимось з бідю. 16. Думки школярів були інколи несподіваними, але завжди — відвертими і переконливими. 17. Не певна вона, що стане спадкоємицею Паші Ангеліної. 18. Багато дівчат приходять в середні учбові заклади, втікаючи від маминих «пут». 19. Мое відрядження співпало з періодом підготовки до I з'їзду комуністів Куби. 20. За кружкою чаю зав'язалась розмова. 21. Їхні методи знаходили добру підтримку покупців. 22. Присутні з цікавістю прослухали лекцію. 23. Дбають, щоб овочі надходили в торговельну мережу в свіжому стані. 24. Добре протоптані стежини, що вели до клубу, говорили самі за себе. 25. Абсолютна більшість цих наказів виконана. 26. У репертуарі хору поруч з народними з'являються революційні пісні. 27. Кожен день залишає свою вагому мітку, свій глибокий слід.

III. 1. Я навчилась примовчувати свої думки. 2. «Яка зараз година?» — «Шість!». 3. «Як твоє ім'я?» — «Вася». 4. «Візьми газети з ящика!» — «А де ключ стоїть?» 5. Зателефонувати я не встигла — був кінець робочого дня. 6. «Хто крайній за суніцями?» — «Я буду!». 7. Я довго боліла — розучилася в'язати. 8. Завдяки хворобі він дуже відстав по алгебрі. 9. Не дивлячись на дощ, ми все ж пішли в театр. 10. «Чого ти прискіпуєшся до мене?» — «Хочу взнати правду!». 11. Надворі нуль градусів температури. 12. Сьогодні плюс три градуси більше, як учора. 13. «Яка слідуюча зупинка?» 14. «Хто подав цю радісну репліку?». 15. Не треба обертати хату догори дном. 16. Учора цілий день падав дощ — сніг цієї зими вже не йтиме. 17. «Твоя всемірна допомога мене здорово виручає!» — «А як же по-другому?!». 18. «Петре! Гони корову пасти!» 19. Я міг би привести багаточисленні приклади. 20. Це говорить про її сумлінність. 21. Якби ти завчасно подбав, цього б не сталося.

Завдання 17. Знайти випадки стилістичного і стильового дисонансу, виправити речення.

1. Учасники наради особливо відзначають безперестанні спроби ворожих сил внести розкол в ряди революціонерів. 2. Необхідно зробити все, аби плани виконувались. 3. У господарстві дбають, аби одержати більше продукції, аби поліпшити дійне стадо, аби раціонально й ощадливо використати наявні корми. 4. Зазначимо попри все, що першопричиною пожежі були дитячі пустощі. 5. Часто на планьорках керівники підрозділу безпорадно розводять руками. 6. Робиться все, аби ділом відповісти на заклик ветеранів. 7. Попервах аж розгубилася молода вчителька. 8. Того вечора будинок культури був залюднений. 9. Безкоштовну путівку щойно одержав молодий механізатор — переможець соцзмагання. 10. Уроки класики даються взнаки в умінні побудувати динамічний сюжет, змалювати колоритну ситуацію. 11. Ми хочемо з вами побалакати про підготовку випускного вечора. 12. Число обертів вала безпе-

первно прогресує. 13. Вчителька написала унікальну історію села. 14. Допоможіть мені приготувати ефективну вечерю. 15. Вчені винайшли чудовий компонент для хімічного очищення води. 16. У садку панував дитячий плач.

Завдання 18. виправити речення, ліквідувавши вжиті в них мовні штампи і плеоназми.

1. Усунення недоліків, які мають місце в організації взаємодії усіх служб, покладається на т. Комарова. 2. Виховна робота носить формальний характер. 3. Завдання по продажу молока виконані. 4. Вже втретє колектив підбиває підсумки. 5. Підбиття підсумків припадає на кінець третього кварталу. 6. Завдання носили конкретний, результативний характер. 7. У цій роботі ще мають місце труднощі. 8. Увага, яка приділяється цій справі з боку партійних, радянських, профспілкових організацій, ще не достатня. 9. Результат непередуманості перспектив виробництва з боку керівництва не забарився. 10. Він знову виступив у пресі, засвідчивши тим самим актуальність піднятої теми. 11. Цікавість до проблем суспільно-політичного характеру зростає. 12. Близько трьох процентів опитаних молодих людей недооцінюють роботу по підвищенню власної політичної культури. 13. Що для вас є головним у пісні? 14. Я не є прихильником балачок. 15. У великому дефіциті й інші необхідні матеріали. 16. Прогуляники піддавались нищівній критиці. 17. Виплачено штрафних санкцій на суму 236 тис. крб. 18. Необхідно стежити за справністю іскровловлювачів з тим, щоб не сталося пожежі. 19. Відповідь носить конкретний характер. 20. Через книгу червоною ниткою проходить тема кохання Віри й Степана. 21. Розв'язання даної проблеми не терпить зволікань.

Завдання 19. Знайти в реченнях кальки, замінити їх точним українським відповідником (де потрібно, перевірити себе за словником).

1. Прийнято заходи по схоронності техніки. 2. Тут грубо порушують основні договірні зобов'язання, чим наносять велику шкоду спільній справі. 3. Подібне має місце і в комсомольських організаціях об'єднання. 4. Та вони духом не падали. 5. Нелегко доводитись на перших порах. 6. А ось результати залишають бажати кращого. 7. Місто йому остигло, тим паче промислове. 8. Між тим, подекуди ще спостерігаються зловживання. 9. При активній участі всіх членів колективу справу можна зрушити з мертвої точки. 10. Справа з їх розглядом стояла ще гірше. 11. Дружинник біг з усіх ніг, хуліган прибавив у швидкості. 12. Ми перевірили скаргу про самовільний захват городу. 13. Треба погодитись, так як це і в наших інтересах. 14. Спізнився, поскільки час засідання змінили. 15. Приймаючи участь у цій важливій справі, він аніскільки не сумнівався в її успіхові.

Завдання 20. Обґрунтувати використання стилістично різнопланових слів у наведених текстах, навести власні приклади взаємопроникнення стильових одиниць.

I. Тільки перша година роботи продуктивна, на 60—70 хвилин — спад активності, «вертіння на стільці», «сукання ногами», «малювання мордочок». Півтори години — це вже кризова точка, а потім — зона негативної активності, прискорення пульсу у тих, хто засідає, поява антипатії до ведучого — «транстан», коли людина застосовує будь-які прийоми, щоб покинути збори (З газ.).

II. Навіщо бундючитись пихато,
Грїться в похвалах.
Слова не ртуть:
Мало великим себе уявляти.
Треба великим бути (В. Симоненко).

III. Не вір мені, бо я збрехать не вмю,
Не жди мене, бо я і так прийду.
Я принесу тобі свою надію,
А подарую смуток і біду (В. Симоненко).

IV. Демократія — це не коли тобі щось дозволяють, а коли ти сам собі не дозволяєш... А це можливо, коли людина навчиться укорочувати перш за все себе, а не інших. Демократизм — це інструмент народної самосвідомості й самодисципліни, який сам гострїється, який стає надійнішим і дієвішим тоді, коли частіше застосовується. Демократія здатна впевнено протистояти як анархізмові зліва, так і бюрократизмові справа (З газ.).

V. Та він (Довженко.— Н. Б.) печаль і смерть свою поправ,
Ніч обернув на сяйво оболока (Д. Павличко).

VI. Дай волю їм (думкам.— Н. Б.), допоки ще горять,
Допоки до життя вони очі —
Крик і жага, любов і дивоглядь (Д. Павличко).

VII. Ми виростили не в палатах,
Не у чертогах і кремлях.
Ми виростили у палатках,
В котрих фундаментом земля.
В палатках, звиклих до болота
І до морозів, і до сльот,
Як бирка в козака Голоти.
Підбитих вітром всіх широт
(Б. Мельничук).

VIII. Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліші брехливі слова.
Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані уста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста
(В. Симоненко).

IX. Одного разу я звернувся до незнайомої, але, як здавалося, цілком інтелігентної людини із запитанням: «Чи добре Ви говорите по-російськи?». І отримав у відповідь: «Так, досконало». А я подумав: «Яка самовпевнена людина!» Справа в тому, що володіти тією чи іншою мовою досконало неможливо. Можна добре або погано знати мову, але досконало — тут лише ідеал.

...Часто доводиться чути: філологи ускладнюють справу. У людей і так чимало клопотів у їх щоденному житті. А їм пропонують стежити за тим, «хто як сказав». Чи не однаково? Ні, зовсім не однаково... (Р. Будагов).

Завдання 21. Знайти випадки скалькованих конструкцій української мови, подати їх правильно по-українськи, навести до них нормативні російські відповідники.

1. Были многие отверженцы сонета. 2. Благодарю руководителя за наданную мне помощь. 3. Чехов выкрывает самодержавную действительность. 4. Я согласна на все замечания. 5. Г. Марков уделил большое внимание на идейность литературы. 6. На рассказы уделено недостаточно внимания. 7. Новый жилой массив вырос у кромки соснового бора. 8. «Долго ты будешь лошадки мне выбрасывать? Я устал от твоих капризов». 9. Я давно не брал участия в олимпиаде — боюсь, «засыплюсь». 10. Кроме того, заглядывая в будущее, нельзя забывать еще об одном: почему, на каком основании мы вдруг решаем, что нам удастся заранее угодить вкусам и потребностям наших нащадков? 11. Да, придется приложить невероятные усилия, пока убедишь в необходимости изменений. 12. Мы, нижеподписанные, составили настоящий акт. 13. Успокойся, ты не умеешь вестись. 14. Не стоит обращаться к хитростям — я на них не клюю. 15. Аптека работает целые сутки.

Завдання 22. Створити правильні контексти для наведених фразеологізмів, дати їм стилістичний коментар.

Азбучна істина. Атмосфера згущається. Басом дивитися. Без ножа різати. Без року тиждень. Бити на сполох. Більш копи лиха не буде. Бойове хрещення. Брати в лещата. Буріданів осел. Важіль Архімеда. Валаамова ослиця (заговорила). Велика честь. Виміняти шило на швайку. Від а до я. Виходити з рамок. Від коліски до могили. В одну дудку грати. Воля ваша. Закривати рота. Ламати слово. І води не скалмутити. І стіни мають вуха. І хочеться і колеться. Мальбрук у похід зібрався. Маслинова гілка. Не з цього світу. Не маючи гербового, бери простого. Псувати папір. Перебігти дорогу (комусь). Позирай на задні колеса. Поки сонця. Притча во язицех. Про чорний день. Справляти лежня. Співати в унісон. У наших руках. Що за розмова! Який добридень, такий і бувай здоров.

Завдання 23. Підібрати українські відповідники до наведених російських фразеологізмів (переклад і калькування неприйнятні). Пояснити семантичну і функціональну своєрідність цих одиниць.

Бить на слабую струну. Брать на карандаш. Брать с потолка. Бросать упрек. Быть без ума (от кого). Валом валить. В вашей власти. Во всю Ивановскую. Во весь опор. Вот невидаль. Врач, исцели-

ся сам. В упор смотреть. Выеденного яйца не стоит. Давать пищу. Держать себя с достоинством. Для видимости. Завивать горе веревочкой. Задавать трепку. Знай, кошка, свое лукошко. Искупать вину. Мал золотник, да дорог. Мимо рта прошло. На худой конец. На чужой роток не накинешь платок. Не гордись званием, а гордись знанием. Не смотри начала, смотри конца. Память отшибло. Пир на весь мир. Предавать анафеме. Рыбак рыбака видит издалека. С глаза на глаз. Соловья баснями не кормят. Тихая вода берега подмывает. Хоть видит око, да зуб неймет. Яблоко раздора. Яко тать в нощи.

Завдання 24. Прочитати тексти, знайти в них ілюстрації до відомих вам лексичних, стилістичних та орфоепічних норм, пояснити, які саме норми ви змогли ілюструвати. Встановити можливі варіанти слововживання.

I. На камені попраля всю білизу,
спочити сіла чи помріять, може.
А я надб'іг.
Мов хлопчик, радо свиснув
і спокій річки сміхом розтривожив.
А що в долоні не набрав ожини —
то не біда. Біда, що не зумів я
своїх чуттів розвихрених зажинок
зібрати в сніп у тиші надвечір'я...
Давно б забулась та стара пригода:
любов моя — тепер чужа дружина.
Та чом же, чом на зорях, тихих водах
в долоні спіла проситься ожина... (Р. Качурівський).

II. Я заздрю всім, у кого є слова.
Немає в мене слів. Розстріляні до слова.
Мовчання тяжко душу залива.
Ословленість — дурна і випадкова.
Я заздрю всім, у кого фарби є —
Жагучі коні з дикого мольберту.
До мене жодна фарба не встає,
Сховати в сіре суть свою роздерту.
Я заздрю всім, до кого лине звук, —
Лічильник Гейгера пищить так потойбічно.
На кожній арфі чистить дзьоба круж
І «Never more» кує мені стоїчно.
Я випалив до чорноти жури
Свою прокляту одчайдушну душу
І жєстами, німий, возговорив...
Хай жєстами, але сказати мушу (І. Драч).

III.— Маю клопіт, любко, з чоловіком. Відколи оце Радянська влада вирубала нам, жінкам, вікно на світ, моему наче б поробилося щось. Тепер уже, здається, не так... а зразу чисто був з глузду з'їхав. Забрав собі в голову, що з того часу, коли мене всюди стали висувати, то ніби люди в селі стали до нього з меншою повагою ставитись... Ні... ні... ти не відмахуйся руками, а слухай.

Десь хтось у селі його не так поздоровив чи не так заговорив, чи не так йому руку подав — і вже мені біда в хаті... «Хіба, каже, я тепер господар. Я тепер чоловік своєї жінки. Ще трохи, і в селі так і почнуть мене звати Дмитром Парасчиним» (І. Вільде).

IV. Гори! Його улюблені гори. Вони завжди живі. Вони грізні, коли їх обступають чорні сувої хмар, страшні, коли свище пурга. Під сонячним промінням взимку вони блищать, наче кришталеві куполи. Іноді плачуть під зливою, гогочуть від струмків, стогнуть, коли ломляться вікові смереки од вітру, і трусяться від обвалів. Діти землі, вони вічно неспокойні (С. Плачинда).

V. Петро Космач, літній селянин з сивою щетиною на обличчі, зморшками, що обступили краечки очей, з яких тільки-но потекли сльози, з глибокими і нерівними борознами на чолі, з почуттям гідності ввійшов до вагона приміського поїзда.

З пасажирів ніхто й не думав потіснитися, щоб дати старому місце. Щоправда, він і сам не приглядався, де б можна усістися. Став біля дверей, приперши до стінки в'язанку тесаних сокирою дубових стовпців.

Від чавунного гонга, що висів на вмурованій в стіні залізній жердці, долинув дзвін. Поплив будинок вокзалу... (І. Чендей).

Завдання 25. Пояснити, які орфоепічні норми* та орфографічні правила порушено в наведених прикладах (синтагмах). Виправити помилки, порекомендувати, як можна запобігати таким помилкам.

Видатних вчених; прозирати її в глибіню й далину; крок вперед; збудували її сини і онуки; один з кращих у цеху; звернувшись у відповідні організації; творча управа; ніхто вже не міг й відрадити; виступає у складі команди; зобов'язує і ударна вахта; яка уже не раз доводила; в наш вік; такий смуток в жінки; в моїй уяві; а у нас умови не такі; з перших днів взятися до роботи: приклади із звіту голови профкому; із словом-відповіддю виступили; знайомство з світом мистецтва; зв'язатися із станцією; подай руку підлітку; секретарю облвиконкому Сливку; замітки зі залу суду; розібратись в причинах; комісії всіх рівнів; перетворюється у подію; не помічають всієї краси; всі націлені; робота з слухачами; керівник з задоволенням називає кращих; не піддається буквальному перекладу; Пилипенку та Внукову, колишньому військовому кореспонденту Розенбергу.

Завдання 26. Пригадати основні орфоепічні норми (та їх варіанти) української літературної мови і знайти у наведених текстах ілюстрації до правил. Пояснити причини випадків відхилення від норми.

I. Що ярами глибокими, степом та лісами
Йшли козаки проти хана, блискали списками.

* Детальніше про орфоепію див. розділ III цього посібника.

Гей іржали ситі коні, вороні й булані,
Майоріли корогови у густім тумані,
Попереду на баскому, на коні гарячім
Іхав славний Конашевич — кошовий козачий.
Ішли бити татарина, табуни займати,
І ревіло над степами грізне «ой, гай, мати».
Ой, гай, мати! Ой, гай, мати! Ой широкі ниви —
Прийдем в гості к бусурману, натворимо дива.
Ой, гай, мати! Ой, гай, мати! Гай, та не загайся —
Не весілля, а поминки відправлять збирайся.
Та не плач ти над труною, не зітхай важенько,
Краще в пісню свою тугу вилий, стара ньенько.
Щоби слава наша в пісні ожила з віками,
Щоб гордилась Україна нами — козаками (В. Симоненко).

II. Затиснем біль рукою...
Посіємо жита над мерзлотою.
Розбудим фей. Народимо дітей.
Допоки руки не складемо на грудях,
пройдем своє цілинне поле труда,
вже скільки там судилось нам...

Зате
у курки буде просо золоте,
а, отже, золоті нестиме яйця,
Капуста короваями зросте —
і, отже, будуть бублики од зайця,
Дістанем райську птицю з царських врат,
а, отже, буде в наших діток — рай (І. Жиленко).

III. Одрубайте в мене руку,
Пересилю біль і муку,—
Дам собі пуття.
Чи зненацька втрачу ногу,
Все одно знайду дорогу
До людських тривог.
Одніміть же слово рідне,
Білий світ мені поблідне
До кінця життя (О. Підсуха).

IV. Ще недавно якимось воно не так було. Якщо голосуємо за Петра Петровича, отже, голосуємо за Петра Петровича. І ніякого Сидора Сидоровича. Заснув з піднятою рукою, прокинувся — все нормально. Усі теж «за».

А тепер? Є Петро Петрович. Але треба і Сидора Сидоровича. Щоб вибір був. Аякже! Демократія. З Петра Петровича портрети малюють, інтерв'ю у нього беруть, піонери в гості запрошують... А Сидора Сидоровича? Хто він такий?

— Е-е-е! Сидора Сидоровича треба пошукати. Бо не кожен ще ним захоче бути...

...Умовили-таки Сидора Сидоровича.

Ударив той шкіряним кашкетом об полірований стіл:

— Раз треба — висувайте! Якимось перекліпаю!
Висунули. Обговорили. Проголосували.

А обрали Петра Петровича... (М. Прудник).

V. Слід визнати, що література, слово, книжка, на жаль, не займають у житті більшості людей провідного місця. З одного боку, це можна зрозуміти — люди заклопотані своєю роботою, любов'ю, сім'єю, життям, одягом, їжею... Про книгу згадують у години дозвілля. Відтак у них складається враження, що література — щось другорядне, а можливо, і не дуже потрібне. Віддають перевагу техніці, тим речам, без яких неможливий «прогрес»...

Але чи назве хто завод, що існує, приміром, тисячу років? А «Іліада» і «Одісея» існують вже близько трьох тисячоліть. Справді, слово не іржавіє, воно немироще. Слово настільки могутнє, що з ним навряд чи щось може зрівнятись (П. Загребельний).

VI. Чом, чом, чом, земле моя,
Так любя ти мені,
Так любя ти мені?
Чом, чом, чом, земле моя,
Чарує так мене краса твоя? (К. Малицька).

Завдання 27. Правильно вимовити наведені слова, пояснити можливі варіанти вимови.

Пшеничний, сонячний, ячний, ручний, музичний, тактичний, орфографічний, симетричний, гречний («послушний»), гірчичний, проблематичний, незвичний, космічний, етичний.

Завдання 28. Пояснити, застосовуючи подані тексти, залежність вимови (виразності) від темпу мовлення. Сформулювати заборонні правила для цього випадку.

1. Тече човен, води повен, та все веслами «хлюп», «хлюп».
2. А я все дивлюся, де моя Маруся,
А я все дивлюся, де ж то моя Маруся!
3. Човен хитається серед води,
Б'ється о хвилю весло,
Люба дівчино, прийди-прийди,
Забудем давнее зло.
4. Маруся, раз, два, три — калина,
Чорнявая дівчина в саду ягоди рвала.
5. Я прийшов — тебе нема. Підманула, підвела!
6. Ой чий то кінь стоїть, що біла гривонька?
Сподобалась мені, сподобалась мені тая дівчинонька.

II. Не кажи гоп, поки не перескочиш. Як постелишся, так і спишся. Яка хата — такий тин, який батько — такий син. Одну біду перебуду, а друга готова, я ще й цюю перебуду, коби я здорова. Один син — ще не син, два сина — півсина, три сини — оце син. Краще синиця в жмені, як журавель у небі. Сійся, родися, жито-пшениця, усяка пашинця!

III. Література ніколи не була особистою справою Стендала чи Льва Толстого; вона завжди — справа епохи, країни, класу

(М. Горький). Література не може жити відбитим світлом, що йде з минулого, їй належить світити самій сучасності (О. Гончар). Функція літератури в суспільстві — не відображуюча, а творча, активна. Ми не літописці, а будівники (В. Кетлінська).

Завдання 29. Сформулювати (письмово) за «Сучасною українською літературною мовою» (Морфологія. К., 1969) звід правил про наголошування: 1) іменників або 2) прикметників, або 3) займенників, або 4) дієслів, або 5) прислівників (за власним вибором). До кожного із правил подати не менше 5 власних ілюстрацій. Пояснити в контексті функціональні можливості варіантів норм.

Завдання 30. Розповісти, користуючись знаннями, набутими з курсу сучасної української літературної мови, правила відмінювання: 1) іменників другої і третьої відмін; 2) числівників; 3) прикметників твердої і м'якої груп, подаючи до кожного правила якомога більше ілюстрацій.

Завдання 31. Поставити в родовому, давальному і місцевому відмінках однини, родовому та знахідному множини подані імена, враховуючи можливі варіанти форм. Пояснити функціонування паралельних форм.

Батько, Дніпро, слово, Петро, знамено, Василь Поліщук, край, Дунай, рай, кінь, лід, рік, рід, біль, ступінь, степінь, степ, гнів, трактор, тракторист, лікар, путь, міст, лист, камінь, папір, голуб, життя, знання, колос, голос, дуб, танець, протокол, Житомир, Кавказ.

Завдання 32. Поставити в давальному та орудному відмінках однини, родовому та місцевому множини наведені іменники. Пояснити орфографічні правила, що їх слід дотримуватись при відмінюванні, та орфоепічні норми.

Доповідь, стаття, матір, сіль, тіль, мідь, ім'я, зілля, пагіння, княгиня, суддя, гончар, Дігтяр, кобзар, швець, Швець, Кравців.

Завдання 33. Провідміняти, наводячи можливі паралельні форми, числівники.

вісім, двадцять, дев'яносто, сто, двісті, сорок, одинадцять, шістнадцять, вісімдесят, п'ятдесят, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший, тисяча вісімсот шістдесят перший.

Завдання 34. Записати без цифр наведені слова, з виділеними словами побудувати речення:

25-річчя, 40-річчя, 50-річчя, 75-річчя, 85-річчя, 90-річчя, 125-річчя, 150-річчя, 175-річчя, 200-річчя.

Завдання 35. I. Поєднати з іменниками і ввести у речення такі дробові назви:

0,25; 0,75; 100,1; 100,75; $\frac{1}{3}$; $\frac{1}{2}$; $\frac{1}{4}$; половина, чверть, третина.

II. Пояснити, у яких формах можна відповісти на запитання «Котра година», якщо годинник показує:

8.15; 22.15, 9.30; 21.30; 6.45; 19.45; 8.35; 11.25.

Завдання 36. Пояснити функціонування назв осіб за професією. Від поданих слів утворити, де можливо, граматичні форми жіночого роду, з'ясувати, які форми жіночого роду можливі лише як розмовно-просторічні. Пояснити особливості контексту для таких слів.

Учитель. Швець. Жнець. Кравець. Майстер. Журналіст. Дояр. Учений. Шахтар. Доменщик. Сталеплавильник. Лікар. Окуліст. Терапевт. Токар. Слюсар. Сантехнік. Капітан. Матрос. В'язальник. Овочівник. Тракторист. Комбайнер. Рибалка. Водій. Будівельник. Тесля. Суддя. Телефоніст. Телеграфіст. Студент. Шофер.

Завдання 37. Пояснити специфіку категорій роду і числа наведених слів, поставити їх у форму родового відмінку, з'ясувати особливості функціонування. Виділені слова ввести у речення.

Латаття. Суцвіття. Багаття. Завдання. Знання. Переконавання. Староста. Воевода. Сирота. Плакса. Шуліка. Собака. Тюль. Толь. Бра. Зірвіголова. Перекотиполе. Страшко. Базікало. Чванько.

Завдання 38. Правильно вимовити і ввести у речення в будь-якому непрямому відмінку абрєвіатури:

УРСР, БРСР, ВЦРПС, ФРН, ЦСУ, БАМ, КамАЗ, КІД, НОП, НТР, вуз, загс, ТЮГ.

Завдання 39. Утворити всі можливі в літературній мові (у різних стилях) форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Прокоментувати помилки, які трапляються при ступенюванні подібних слів, дати рекомендації щодо їх уникнення.

Високий. Добрий. Тихий. Великий. Білий. Чорний. Широкий. Синій. Щирий. Глибокий. Новий. Старий. Молодий. Гармонійний. Багатий. Злий. Гіркий. Малий. Товстий. Худий. Дотепний. Перший.

Завдання 40. Пояснити відмінювання і стилістичне функціонування коротких форм прикметників на прикладах наведених слів, увівши їх у всі стилістично і граматично можливі варіанти речень:

рад, повен, материн, батьків, зелен, благословен, згоден.

Завдання 41. Встановити, які граматичні норми чи правила порушено в наведених конструкціях, подати правильний їх варіант. З'ясувати зв'язок цих норм з орфоєпією.

1. Високу допомогу в цьому питанні надає виконкому жіноча Рада. 2. АПН розповідає світу про наше суспільство і політику. 3. Комісія запропонувала начальнику управління т. Кисельову увільнити Ткачука від обов'язків. 4. На члена бригади припадає більш як по 47 голів телят. 5. Робітничому класу неминуче потрібна держава на весь період переходу від капіталізму до комунізму. 6. І наставнику дуже хочеться, щоб молоді випереджали час. 7. Катрю хвору гонять на роботу. 8. Завдяки мужності, великій вольовій силі, він перемагає смерть. 9. Він сміливо вступає в по-

єдинок з контрастними офіцерами. 10. Це їх слабосильні руки рослили в тилу дітей. 11. Сьогодні набирає дебільшого розвитку процес демократизації суспільного життя. 12. Нових успіхів домоглась бригада Бориса Черевко. 13. На нашу країну звіроломно напали фашисти. 14. ...використання у процесі виконання планових завдань при повному збігу засобу розподілу. 15. Схема відповідає календарному року. 16. Їх твори, пройняті високим героїчним духом, мали велике агітаційне значення. 17. Читач має можливість порівнювати. 18. Необхідно враховувати і цю частку проценту. 19. Творці цього сучасного побутового апарату хочуть, щоб він служив Добру. 20. Доступ до об'єкту заборонений. 21. Треба більш активніше працювати під час уроку. 22. Петро хотів довести Терпелихі, що й сирота гідний поваги. 23. Розкажіть коротко-коротко про Петра. 24. Хто бажаючий є? 25. У мене є краший кошик. 26. Цей папір трохи синюватий. 27. Скільки тут латать! Навіть води не видно в озері! 28. Чого ти така плакса, Петрику? 29. У п'ятидесятих роках не сумнівались — це було небезпечно. 30. У тисячу дев'ятсот п'ятому році була лише репетиція революції.

Завдання 42. Пояснити, які морфологічні норми реалізовано в наведених контекстах, і вказати, які варіанти можуть мати окремі із засвідчених норм.

І. Нема нічого справедливішого і закономірнішого, як те, що все радянське Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій» концентрується сьогодні навколо славної запорізької землі, що відбувається воно під веселкою Дніпрогесу, в світлі очей нинішнього сталеварного та й колишнього січового козацтва, недалеко від Хортиці, історичного серця України. Якщо плоть Шевченкова народжена кріпачкою в Моринцях на Черкащині, то його дух народжений і виплеканий хортицькою свободою, запорозькою демократичністю, непокорю та доблестями народного лицарства, яке воювало не за оксамити і кармазини, не за «таляри й дукати», а за честь королями й царями, ханами й султанами плюндрованої вітчизни (Д. Павличко).

II. А поїзд рушив, і з плечей — гора,
І втому вже вагонний сон колише.
Усе, здається, у дорогу брав,
А вдома щось усе-таки залишу.
Навколо поле біле, бо вима,
Дорогу перебіг лякливо заєць,
Я ж у дитинстві десь лишив окраець,
Той, що тепер йому вернути мав.

І давній мій, і тимчасовий квіт,
Розважність пізню, і снагу колишню —
Усе в дорогу візьму, цілий світ,
Та дома чень же щось-таки залишу (М. Ільницький).

III. Що таке мудрість? Може,
це щось таке, як вода, та сама,
що між асфальтом і льодом пробивається вниз
по занедбаній вулиці?

Так, це вода, що стає
кригою і розтає, і тече собі далі, випаровується, випадає
дощем, снігом, росою, протікає між пальцями,
може, це ще й повітря, земля і вогонь, і листя,
і книги, звичайно, тонкі і товсті, прочитані
й непрочитані,

а може,
це хтось незнайомий,
скажімо, отой дідусь, з яким ти щоранку вітався
і якого раптом не стало? (М. Рябчук).

Завдання 43. Користуючись тлумачним словником української мови, виписати 10 прикладів, які засвідчують літературні норми узгодження, керування, і 10 прикладів керування, яке властиве розмовному мовленню.

Завдання 44. Встановити, яка з двох (трьох) форм нормативна, у яких стилях може вживатися. Перевірити себе за словником.

На адресу — по адресі; по бажанню — за бажанням. На вимогу — за вимогою — по вимозі; з вини — по вині; у відміну — на відміну; за відомостями — по відомостях; відповідно меті — відповідно до мети; по вказівці — за вказівкою; властивий для твору — властивий творові; на доказ — в доказ; по документу — за документом; за домовленістю — по домовленості; за дорученням — по дорученню; дякую вас — дякую вам; завідуючий кафедри — завідуючий кафедрою; завідувач відділом — завідувач відділу; по заклику — на заклик — за закликом; запобігати помилкам — запобігати помилок; на захист — в захист; згідно наказу — згідно з наказом; на знак вдячності — у знак вдячності; з ініціативи — по ініціативі — за ініціативою; за методом — по методу; по мірі — в міру; з міркувань — по міркуваннях; набувати досвіду — набувати досвід; надавати вигляду — надавати вигляд; надавати відпустку — надавати відпустки; по обов'язку — з обов'язку; оволодіти мовою — оволодіти мову; опанувати математику — опанувати математикою; подібно до Петра — подібно на Петра; позбутися звички — позбутися від звички; за призначенням — по призначенню; по програмі — за програмою; за теорією — по теорії; з участю — за участю; на честь ювілею — в честь ювілею.

Завдання 45. Виправити помилки у будові наведених речень, записати речення правильно, пояснити причини помилок.

1. Їх вчинки вселяють віру й упевненість за прийдешнє. 2. На це вона сама не раз наголошувала. 3. Харчове, кондитерське, парфюмерне, зрештою кормове виробництво — необмежені споживачі грецького горіха. 4. План по продажу кукурудзи виконано. 5. Умо-

ви по забезпеченню засобами виробництва добрі. 6. Оцінка діяльності по нормативній чистій продукції висока. 7. Щоб зміцнювати могутність лінії, достроково справитися з її пуском, потрібно докласти зусиль. 8. Учні сперечалися над твердженням Шелестова. 9. Дарма дорікають Береговому про відсутність розробок з очевидним економічним ефектом. 10. Турніри, подібні сьгоднішньому, дадуть поштовх до розвитку спорту в області. 11. Вона неподатлива перед дешевими спокусами. 12. Укладено договори на соціалістичне змагання між галузями. 13. Яскравим свідченням цьому є їх міцна дружба. 14. Необхідно підвищувати знання серед юнаків та дівчат. 15. Марія Василівна, ви в кіно підете? 16. На об'єднанні не повністю виконуються вимоги безпеки праці, не вживають заходів по профілактиці травматизму. 17. У господарстві припасли 118 тонн трав'яного борошна, засилосовано 4396 тонн бурякової гички. 18. Цього року собівартість центнера становитиме не менше 17,6 карбованця, а рентабельність зростає до 27,6 процента. 19. Ряд підприємств домоглись помітного підвищення ефективності виробництва, вміло використовують агротехніку, успішно справились з планом. 20. Там позбавляють народні маси змоги виявляти свою волю і обрати справжніх захисників. 21. Це можливе при одній обов'язковій умові. 22. Слід чинити так, як це вказується в договорі. 23. У нього була тяжка ступінь сп'яніння. 24. По обговореному питанню прийнято рішення. 25 «Братчики» відвоювали свій «престиж» при допомозі іудиних хитрощів. 26. Усунення причин захворювання надто важливо для боротьби з короткозорістю. 27. Зменшилася доля фінансових затрат по таких напрямках... 28. Це було на заводі, де начальником Н. К. Стародубцев, головний інженер Н. І. Чекменьов. 29. Роботу Віра собі по душі обрала. 30. Безбезпеченість кормами, особливо соковигими, дещо нижче, ніж торік (3 газ.)

Завдання 46. Побудувати подані речення правильно, пояснити характер помилок, які були допущені в кожному окремому випадку.

1. В колгоспах району, зазначалося на засіданні, ще ведеться недостатня робота по збільшенню виробництва м'яса. 2. Нададуть належну допомогу господарствам запасними частинами, електродами, металом, яка досі відчувалась не в повній мірі. 3. Дільницю доукмплектовано робітниками, механізмами. 4. Це буде справжній комплекс здоров'я, подібного немає в області. 5. Будь-яку роботу він виконує швидко, при високій якості. 6. Особливо добре слово хочеться сказати на адресу наших випускників. 7. Цінний подарунок одержала учениця Хотинської середньої школи № 4 Гаджівська Ліля: вона закинула найбільшу кількість м'ячів. 8. Дев'ятирічний Микола Бойчук допомагав доглядати отару овець чабанові. 9. Вони були кращими учнями в класі з усіх предметів. 10.

Одинадцять секцій батареї ледве були теплими. 11. Справді, в палатах холодно. У деяких палять вугіллям додатково кахельні печі. 12. Особливо тепло згадують юні відвідини Клавдії Іванівни Кудрявцевої — жінки з легенди. 13. Від щирої душі я радів за посіяне колись зерно любові ветераном, яке так щедро зійшло в юному серці. 14. Його мучило внутрішнє усвідомлення власної провини і заподіяного горя іншим. 15. Нові музичні твори полонили професійною довершеністю, громадянською тематикою, високохудожнім виконанням. 16. Далеко не скрізь позбулися браку, належно уболівають за випуск продукції. 17. Тепер застосовано нову методику, коли з допомогою спорідненого розмноження створюються нові види. 18. Їх завдання полягає в тому, щоб не тільки закріпити успіхи, але й значно примножити їх. 19. Сльози печалі, сльози вдячності падають боєм на постамент. 20. Йшли крізь тайгу. На першому бульдозері — рядовий Сергій Юрасов. Слідом ішов, корчучучи дерева, ще один і, нарешті, автогрейдер. 21. Працюють під глибоким враженням квітневого Пленуму. 22. Він впливає не тільки лекцією, газетою, книгою, а практичною участю в управлінні. 23. Невже для того, щоб розбудити бодай не співпереживання, а хоча б елементарну повагу, треба видавати наказ?

Завдання 47. Сформулювати основні правила розташування слів у реченні. Пояснити стилістичні функції порядку слів, наводячи до кожного пояснення речення-приклад.

Завдання 48. Виправити, де це необхідно, речення з дієприслівниковими зворотами, пригадавши правила про суб'єкт і предикат у таких реченнях:

1. Почувши це слово, перед нами постає передова лінія боротьби. 2. Збираючись вечорами в хаті-читальні чи в когось з односельців, Давид розповідає про ленінські декрети. 3. Пройшовши важку школу випробувань, остаточно сформувалися ідейні переконання Давида Мотузки. 4. Читаючи роман, серце наповнюється боєм. 5. Будучи перевірені часом, їх почуття стали міцнішими. 6. Шукаючи того будинку, нас застала ніч. 7. Повернувшись зі школи, його радісно зустрів собака. 8. Пропустивши багато занять, нам не вдається так швидко наздогнати прогаяне. 9. Повернувшись з роботи, їм хотілося відпочити. 10. Змагаючись між собою, бригадам вдалося закінчити завдання достроково.

Завдання 49. Пригадати правила координації форми присудка відповідно до структури підмета, на кожне правило навести власний приклад-ілюстрацію.

Завдання 50. Пояснити за допомогою наведених речень правила синтаксичної організації мовлення. Прокоментувати правила пунктуації, використані для передачі на письмі синтаксичних і семантичних відношень у фразі.

І. Кричу, сповіщаю,
Потойбічною пам'яттю мшу:

Не прощав, не простив, не прощаю,
Не дозволю простить,
Не прошу (*І. Муратов*).

II. Стачає у тебе і хліба, і солі,
І сплого колосу в орному полі,
І друзі з тобою, як люднее віче,
Чого ж тобі треба, чудний чоловіче? (*А. Малишко*)

III. Мова — наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав (*М. Рильський*).

IV. Хто чув повстання дзвін,
хто біг крізь тьму в атаку,
кого не міг спинить гармат охриплий крик,
хто бачив на снігу крові багряні плями,
той брат мені навік (*В. Сосюра*).

V. Радійте, гори в синій піднебесності!
Радійте, ріки й давні ліси!
Такої ж не було у нас чудесності —
воістину казкової краси (*П. Тичина*).

Завдання 51. Пригадати, які правила правопису сформульовані за семантичним принципом, а які — за історичним (до кожного правила наводити приклади — зразки написання).

Завдання 52. Поставити, де потрібно, розділові знаки за діючими правилами пунктуації. Сформулювати правило, за яким скоректовано пунктуацію, пояснити можливі варіанти.

1. Та найбільш реальний вихід зі становища в більш рішучих заходах щодо прогульників. 2. Щодо цього, вона такої ж думки як і Павел Русу. 3. Прикро лише, що імена актрис — виконавиць цього своєрідного пластичного супроводу-обрамлення — навіть не названі. 4. Винні керівники. Зокрема начальник насосної станції інженер П. Фостій. 5. Отже більше уваги слід приділяти школі-інтернату. 6. І за кожним успіхом наполеглива виховна робота з людьми. 7. Більшість людей сприйняла її біду як власну. 8. Через кілька років про молодого педіатра заговорили як про одного з кращих дитячих лікарів області. 9. Уловив впевнені рухи його жилих рук і надія зажеврела в серці. 10. Хочу, щоб у моїх дітей теж були і батько і дідусь. 11. З іншого боку наявність гуртожитків дала б змогу закріпити робітників. 12. А попереду випробування полем. 13. Екіпаж батька і сина Бешлеїв. А ось ще один сімейний екіпаж Матейцевих. 14. Кілька впевнених рухів шпателем і мастика рівним шаром накладається на стіну.

Точність мовлення. Закони розвитку мови існують незалежно від волі людей, бо відображають об'єктивні відношення в реальному світі. Отже, в самій закономірності розвитку мови закладені основи формування мовних норм: пізнаючи закони мови, людина

відкриває (формулює) мовні норми і застосовує їх доти, поки нова закономірність не буде пізнана, щоб привести до зміни норми або появи варіантів, що відповідають сучасним тенденціям розвитку мови. Мовна норма — це історично зумовлений факт, прояв історичних закономірностей розвитку мови і типових для кожної епохи тенденцій розвитку.., це сукупність найбільш придатних («правильних», «яким надається перевага») для обслуговування суспільства засобів мови, що складаються як наслідок відбору елементів (лексичних, вимовних, морфологічних, синтаксичних) з числа існуючих, наявних, утворюваних заново або вилучених з пасивного запасу минулого в процесі соціальної, у широкому розумінні, оцінки цих елементів¹⁹. А звідси висновок: щоб вільно володіти мовою, необхідно не лише засвоїти норми, а й знати їх можливі соціальні функції, тобто вміти точно відібрати таку одиницю, яка забезпечить досягнення мети. О. М. Пешковський писав: «Трудність мовного спілкування зростає прямо пропорційно до числа тих, що спілкуються, і там, де одна із сторін, які спілкуються, є невизначеною множинністю, там ця трудність досягає максимуму»²⁰. Спілкування можливе не лише завдяки тому, що співрозмовники говорять однією мовою, а й тому, що за кожним словом обидві сторони бачать один і той же предмет реальної дійсності, однакові об'єктивні зв'язки і т. д., тобто називають предмети, явища, процеси точно.

Точність — одна з головних ознак культури мовлення. Р. Будагов підкреслював: «Сама суспільна природа мови забезпечує точність і недвозначність усіх її ресурсів, зокрема в галузі лексики і в галузі граматики»²¹. Оскільки свідомість людини не лише ітворює об'єктивний світ, а й творить його, то можливість неточностей у мовленні зберігається на всіх етапах розвитку мови. Розвиваючись, мова за суспільною функціональною суттю постійно прагне до цілковитої відповідності слова певному поняттю. Вона дана людині об'єктивно, але «якби форма прояву і сутність речей безпосередньо співпадали, то всяка наука була б зайвою»²². Отже, предмет і назва предмета в різних мовах можуть мати різну співвіднесеність (залежно від того, яка диференційна ознака покладена в основу назви), але в межах однієї мови для кожного її носія вони повинні зберігати точну співвіднесеність.

Точним можна назвати таке мовлення, коли вжиті слова повністю відповідають їх мовним значенням — значенням, що усталились у мові в даний період її розвитку. «Точність мовлення, — зауважує Б. М. Головін, — залежить не лише від вибору слів, а й від уміння або невміння автора строго зіставити слово і предмет, слово і дію, слово і поняття»²³. Точність зумовлюється, по-перше, знанням об'єктивної дійсності, спостережливостю мовця, по-друге, його умінням співвіднести свої знання мови з цією спостереженою об'єктивною дійсністю. Це співвідношення буде тим точнішим, чим

глибше і всебічніше пізнаватиметься світ і чим повніше засвоюватимуться ресурси мови, надбані попередніми поколіннями людей. Точність потрібна не тільки для іменування реалій, а й для відтворення настроїв, переживань, тобто необхідна в реальному світі предметів та почуттів. Крім цього, «в реальному розумовому процесі поняття не виступають у відчуженому, ізольованому вигляді; вони завжди функціонують у єдності і взаємопроникненні з наочними моментами уявлень і зі словом, яке, будучи формою існування поняття, завжди є водночас і певним слуховим чи зоровим образом»²⁴. Отже, поняття *точність* має два значення: по-перше, це вживання у мовленні слів (їх значень) і словосполучень, звичних (узвичаєних) для людей, які володіють нормами літературної мови, а, по-друге, це оформлення і вираження думки адекватно предметові або явищу дійсності, тобто несуперечність реального предмета і його назви. Це означає, що мовець повинен постійно прагнути до пізнання і реального світу, і законів, норм мови, а це неможливе без варіативності (або змінюваності) того й іншого.

Найповніше точність (як і інші ознаки культури мовлення) визначив, на наш погляд, Б. М. Головін²⁵. Здавня точність пов'язувалася з умінням ясно мислити, зі знаннями предмета мовлення і значення слова. Слово відтворює думку: незрозуміла думка — незрозуміле слово²⁶; слова є «ніби точними найменуваннями понять», — зазначав М. Ціцерон, — вони виникають майже одночасно з самими поняттями, слова слід відбирати»²⁷. Як безкінечний світ, так безмежне й пізнання його людиною: те, що здавалося безперечним учора, може виявитися хибним сьогодні, що вчора ми споглядали з однієї позиції, сьогодні пізнається з іншої, внаслідок чого досягається всебічність оцінки, а відтак і її точність. Якби не було варіантів оцінки, цих відтінків значення, то і точність була б хисткою, не могла б бути «єдиною» для усіх мовців. Чим всебічніше охоплює наша думка реальний світ у його взаємозв'язках, тим точніше вона реалізується за допомогою мови. І чим багатшою буде наша мова (в тому числі індивідуальне мовлення), тим легше нам буде здійснювати процес пізнання, а отже, і передавати його результат слухачеві — інформацію «для себе» переробляти в інформацію «для когось».

Точність мовлення залежить ще від одного позамовного фактора: чим гармонійніші інтелектуальні рівні мовця і слухача, тим вища гарантія точного сприйняття (і правильного реагування на сприйняте) інформації; чим вищий цей інтелектуальний рівень, тим простіші засоби мови потрібні мовцеві, щоб висловитись точно, а слухачеві — щоб сприйняти точну інформацію (і не суттєво, про конкретні чи абстрактні значення слів йдеться). При цьому слід пам'ятати: точність досягається в контексті, тому для точного мовлення замало багатого словникового запасу, уміння відібрати

з нього ті елементи, які в даній ситуації найточніше називають предмет,— треба володіти логікою думки і законами її мовного вираження. Не кількістю слів і не складністю контексту визначається точність, а вичерпністю й недвозначністю закладеного в словах змісту, тобто точність мовлення прямо пропорційна правильності і логічності мови. !

Але це не означає, що точність досягається лише на лексико-семантичному рівні — вона тісно пов'язана з рівнями граматичним (у першу чергу синтаксичним) і стилістичним. І справді, точність у науковому й офіційно-діловому стилях ні за своїм змістом, ні за реалізацією не адекватна точності художнього чи розмовного стилів, але точність «не суперечить ні гіпотезам, якими оперує будь-яка наука, ні уявленню, без якого справжня наука неможлива»²⁸, і при цьому «кожна наука, якщо вона справді наука, має свої критерії точності». Ці критерії «не похитнуться навіть тоді, коли основи даної науки по-різному тлумачаться в різних теоретичних школах»²⁹.

Точність у науці виражається в першу чергу через термін (а звідси вимога однозначності термінів, інтернаціональності їх змісту) і за допомогою формул. Справедливо зауважує Р. О. Будагов: «Формула добра лише тоді, коли вона допомагає наочніше зрозуміти думку або ідею, а не тоді, коли з її допомогою хочуть «справити враження» на недосвідчену людину»³⁰. Побутує думка, що з допомогою формул можна закріпити набуті знання, досягнуті результати, але розвинути їх далі можна тільки за допомогою мови. Точність у науці легко може бути перевірена або практикою (адже практика — критерій істини), або логічною несуперечністю якогось твердження. Точність у науковому й документальному стилях — буквальна, пряма, емоційно-нейтральна, не допускає метафоричності, образності, експресивності.

Точність у стилях розмовному і науковому часто встановлюється не лише співвіднесенням змісту висловлювання з об'єктивною дійсністю, назви і предмета, а й відповідністю оцінки цього предмета інформатором і сприймачем інформації, тобто художня (або розмовна) точність залежить і від ідейно-естетичних настанов мовлення, реалізації в слові конкретної стильової настанови. Художній твір не є дзеркальним відображенням дійсності: у ньому відтворюється не вся дійсність з її взаємозв'язками, а лише ті її грані, що суттєві для вираження певного ідейного задуму, її деталі, які для полегшення сприйняття дійсності нашою уявою синтезують її і творять художньо правильний її аналог. Тобто в художньому стилі пізнання об'єкта не лише логічно-понятійне (як в стилі науковому), а й художньо-образне. І хоч обидва стилі зберігають ознаки індивідуальності до моменту їх перевірки практикою, усе ж художня точність — це не просто ознака загальної культури мов-

лення, а ще й культури художнього мовлення, яка підпорядкована і пізнавальній (евристичній), і естетичній меті. «Стилістична точність мови великих письменників у багатьох випадках може не збігатися з точністю граматичною. Та все-таки перша зберігає свою точність»³¹. Отже, у художньому стилі предметно-понятійна точність може навіть не збігатися з точністю художньо-образною (порівн. жанр фантастики).

В усному розмовному мовленні неточність слововживання (чи фразотворення) може бути компенсована ситуацією спілкування, мімікою або жестом, але це не виправить неприємного враження від такого мовлення: незнання предмета мовлення або незнання мовних засобів для називання його і його взаємозв'язків свідчить про низьку культуру і мислення, і мовлення. Вимога точності зростає, якщо зі співрозмовником немає безпосереднього контакту (напр., у писемному мовленні), або якщо співрозмовник — широка аудиторія, представників якої, їх загальноосвітній та фаховий рівень ми знаємо погано.

Отже, точність мовлення і предметна, і понятійна визначається рівнем знань навколишнього світу і мови як засобу спілкування людей у ньому, етикою мовця, яка не дасть можливості висловлюватися неточно. Точність — це чемність, ввічливість і в побуті, і в науці, і в художньому слові. Вважаємо, що точність мовлення, в свою чергу, сприяє пізнанню дійсності — прагнення до точності спонукає мовця всебічно вивчати і об'єктивну дійсність, і суб'єктивні враження від неї. Той, хто поважає співбесідника і не хоче бути перед ним некомпетентним, не дозволить собі знати предмет поверхово.

Таким чином, точність досягається: 1) знанням предмета мовлення (адже спочатку ми пізнаємо реальний світ, а потім висловлюємося про результати свого пізнання: пізнавальна здатність людини залежить і від її досвіду, і від набутих знань у відповідній галузі і в мові); 2) знанням мови, мовної системи усіх її рівнів, оволодінням стилістичними ресурсами, мовними засобами вираження емоційності та ін.; 3) умінням узгодити знання про предмет зі знанням мови (тобто умінням вибрати найточнішу для конкретної ситуації спілкування назву предмета, явища, процесу тощо)³².

Звичайно ж, точність реалізується передусім лексичними ресурсами мови, тобто виявляється на рівні слововживання, але без контексту її не досягти. Найбільше можливостей для точного співвідношення предмета і його назви мають: синоніми, омоніми, пароніми, полісемантичні слова. Значні труднощі у застосуванні викликають слова іншомовні, професійні, архаїзми та фразеологізми.

Синоніми (назви одного і того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відмінні відтінками цього значення або емоційно-експресивними чи стилістичними можливостями) виника-

ють у мові як одиниці, що підкреслюють (називають) новий відтінок у значенні слова, тобто як точніша для нової ситуації спілкування назва відомого предмета (за винятком так званих абсолютних синонімів, які різняться між собою тільки звуковим комплексом і джерелом походження: *кавалерія — кіннота, норд-ост — північний схід, полісемія — багатозначність, білінгвізм — двомовність*). Відмінність синонімів може бути власне семантична (*земля — ґрунт; дорога — шлях — гостинець; збірка — зібрання — збірник*), а може бути й стилістична (*людина — чоловік; відомий — славетний; лице — обличчя; пес — собака*). Тобто йдеться про ідеографічну (понятійну, семантичну) та стилістичну (слова, тотожні за значенням, але відмінні за емоційно-експресивним забарвленням і стилістичною функцією) синоніміку, що є джерелом збагачення мови, навіть у тому випадку, коли одразу з'являється кілька слів на позначення одного поняття. Це властиве науковому стилеві, в якому внаслідок бурхливого розвитку науки і техніки з'являлося одночасно кілька синонімічних термінів-дублетів. Виникла можливість відібрати найбільш точний термін, а решту мова поступово відкине. Терміни-дублети не завжди обтяжують мову. Вони можуть бути не лише емоційно нейтральні й безекспресивні (творити так званий сухий колорит), а й сприяти уникненню одноманітності тексту (*фразеологізм — ідіома; кіно — картина — стрічка; речення — синтаксема*), бути засобом нагнітання враження, створення враження множинності (*безглуздя — ірраціоналізм; псевдонаука — окультизм*)⁸³.

Добираючи слово із синонімічного ряду для досягнення точності висловлювання, слід враховувати: 1) стильову приналежність слова (нейтральне чи стилістично марковане: розмовне, офіційне, наукове та ін.); 2) його емоційно-експресивне значення (піднесене — знижене, інтимне, ласкаве — офіційне, «сухе», урочисте — жартівливе); 3) приналежність слова до певної групи лексики поза літературною мовою (діалектне, просторічне, жаргонне); 4) місце слова в словниковому запасі мови (активний — пасивний словниковий склад). Це важливо пам'ятати, оскільки до синонімічного ряду можуть входити слова, запозичені з інших мов, дібрані з діалектів — територіальних і професійних, з пасивного словника (архаїзми). Ці ряди можуть бути повністю використані (напр., у художньому чи публіцистичному стилі, крім цього, тут часто спостерігаємо індивідуальну інтерпретацію синонімів або авторські синонімічні новотвори, що зобов'язує читача (слухача) добре знати лексичну і фразеологічну системи мови, способи перенесення значень слова, автора ж — не допускати штучних красивостей, пам'ятати про неоднорідність читачької аудиторії). У розмовному стилі синоніми різняться не лише ступенем метафоричності, а й різноманітнішою експресивністю (порівн.: *йти — сунути — дибати — ліз-*

ти — ледве ногами перебирати — нога за ногою; сорочка — кошуля — льоля; мовчки — без словечка — ані мур-мур — тихо — ша). Нерідко синоніми виникають як евфемізми: помертц — заспокоїтись — навіки заснути — спочити — закрити очі — відійти — піти на той світ — життя скінчити; дурень — нерозумний — «не того» — не всі дома — без клепки — без царка в голові — мішком прибитий.

Неточність виникає у тих випадках, коли слово вжите в приблизному значенні (порівн.: «Я болю за команду «Динамо» — вболіваю; «багатотомний збірник поетичних творів» — зібрання; «команда не боялась цього противника» — суперника та ін.

Прагнення до точності й новизни в синонімії зумовлює появу перифраз (переносних, описових образних найменувань): бавовна — біле золото; радіація — невидима смерть; ліс — легені планети та ін.

Отже, точність може бути і предметно-понятійною, й емоційно-експресивною. Емоційно-експресивна точність не стосується офіційного та наукового стилів, для інших стилів потрібні обидві форми точності. Для їх досягнення необхідно знати світ речей та світ людей, а без мови це пізнаним і засвоєним бути не може.

Омоніми (слова однакового звукового складу, але зовсім різного значення) становлять неабияку трудність у практиці слововживання, по-перше, тому, що точність їх застосування залежить від знання мовцем лексичного складу мови і від того, наскільки цим знанням відповідають знання слухача. Часто нам відоме одне слово відповідного звукокомплексу, а почувши цей звукокомплекс, вжитий в іншому значенні, ми його просто не сприйmemo. Тому основною вимогою до тексту за омонімом є його чіткість, виразність, повнота інформації (достатність тексту не означає його багатослівності, навпаки: лаконізм — найвища оцінка виразності тексту). Це важливо ще й тому, що багато омонімів виникло внаслідок розщеплення багатозначності (полісемії) — віддалення значення слова від його вихідної форми, втрати зв'язку з нею. Порівн.: *ключ* — наказова форма від *кликати*; *ключ* — гасло, заклик; *сіла* людина і *сіла* батарейка; *сів* на землю хлопець — *сів* ґрунт.

Омоніми можуть застосовуватись у діловому, науковому, розмовному, художньому, публіцистичному стилях. Але в перших двох вони не мають стилістичних функцій, а в інших можуть використовуватись зі стилістичною метою. В обох же випадках точність контексту є вимогою обов'язковою. Напр.: «Не *гай* часу!» «За селом темніє *гай*». «*Гай-гай*, дитинко, аби ти не пошкодувала». «*Пара* має температуру 98°». «*Пара* ссавців була переселена в нові кліматичні умови» (порівн.: Добра *пара* — Гриць і Варвара).

Омоніми в словниках подаються окремими словниковими статтями. Їх не можна порівнювати за функціями чи експресивністю: кожне слово — самостійна лексична одиниця, функціонування якої визначається потребами змісту фрази.

Особливо уважним треба бути тоді, коли мова запозичила з іншої мови слово такого звучання, яке має питоме українське слово: щоб уникнути неточності (а часом і ляпсусу), необхідно підготувати слухача до сприйняття цього слова. Напр.: *лава* — *вид мєблєв, лава* — *ряд, шеренга людей, лава* — *великий забій у шахті, лава* (італ.) — *магма, продукт виверження вулкану; мул* — *відкладення на дні водоймища, мул* (лат.) — *домашня тварина; клуб* — *летюча маса диму, пари; клуб* — *частина тіла людини або тварини; клуб* (англ.) — *культурно-освітня організація; лінь* — *лінощі, лінь* (голланд. морський термін) — *міцний тонкий мотузок; як* — *прислівник, як* (тібет.) — *велика рогата тварина* ³⁴.

Добрі знання лексичної і граматичної систем сприятимуть точності вживання омографів — слів, різних за значенням, однакових за написанням, але відмінних за вимовою (*замок* — *замок, лупа* — *лупа, колос* — *колос, вигода* — *вигода, мала* — *мала, насип* — *насип, дорога* — *дорога, стріла* — *стріла, гори* — *горі, мука* — *мука, обід* — *обід*) і омоформ (*поле* (ім.) — *поле* (3 ос. одн. д-ва), *клич* (ім.) — *клич* (наказ, форма д-ва), *шию* (1 ос. одн. д-ва) — *шию* (Зн. відм, ім.), *ніс, віз* (ім.) — *ніс, віз* (3 ос. одн. д-ва в мин. ч.)). Вдало використані омоніми свідчать про багатство індивідуального словника і про стилістичну вправність мовця.

Уміле користування паронімами (однокореневі слова, подібні за структурою і вимовою, але відмінні за значенням) теж сприяє точності мовлення. Нерозрізнення значень близькозвучних слів може призвести до непорозумінь між мовцем і співрозмовником, а може служити й засобом творення колориту гумору, іронії, сатири. Порівн.: «На які інстанції він бігав до того, як став чемпіоном у стометрівці?» (*дистанції!*). «Губителі (порівн. *любители*) природи». «Він зло не вживає своїм становищем» (*не зловживає*). «Я мимохідь тебе зачепив» (*мимохить*). У науковому та офіційному стилях пароніми теж стилістично нейтральні, в інших же стилях вони можуть набувати нових (контекстуальних) емоційно-експресивних відтінків. В обох випадках точність значень паронімів на рівнях «мовлення — дійсність», «мовлення — мислення» повинна зберігатись. І як би ми суб'єктивно не змінювали фразове оточення слів-паронімів, ця видозміна не може руйнувати об'єктивного зв'язку слова з основним поняттям, яке ним передане (нові відтінки значення, звичайно, з'являються).

Багатозначні слова — невичерпне джерело семантичного багатства мови при збереженні знакового виразника цих значень. І чим повнішими будуть знання мовцем можливих значень слова, тим точніше буде його мовлення — за умови такого ж рівня знань у співрозмовника. А звідси: вправність у використанні полісемічних слів є і виявом багатства індивідуального мовлення, і стимулятором пізнавальної діяльності слухача в галузі слововживання. Ба-

гатозначні слова вимагають точного контексту, який не допускав би двозначного чи спотвореного сприйняття змісту (навіть у тих випадках, коли незвичне вживання багатозначного слова передбачає комічний ефект («Цей *двірник* уже старий» — «То викиньте його». *Двірник* — працівник, *двірник* — пристрій для витирання скла в автомобілі. Порівн. фразеологізм: «У тебе *не всі дома?*» («Ти нерозумний?»)) — «Усі, нас усього троє». Оскільки багатозначними можуть бути не лише так звані повнозначні слова, а й службові (вони можуть, стосуючись неоднакових граматичних або семантичних класів слів, вимагати різних граматичних форм), то для точного використання таких слів недостатньо знати лише лексику — і граматику ставить вимоги до точності побудови словосполучень, речень та ін. Отже, все у мові взаємопов'язане, і якість мовлення залежить від того, наскільки мовець засвоїв закономірності цього взаємозв'язку.

Щодо слів стилістично маркованих — термінів, професіоналізмів та інших, то вони можуть мати і номінативну (у науковому та офіційному стилях) функцію, і поєднану з нею художньо-експресивну роль. Тому вживати такі слова треба за необхідністю, а не для того, щоб похизуватися неординарністю свого мовлення. Для чого казати дефекти, якщо можна сказати недогляди або вади³⁵, *недоліки*, *менеджер* замість *керівник*, *прийняти рішення* (офіційне) замість *вирішити* (нейтральне), *ампутовати гілку* замість *відрізати її*? Слова ж діалектні, просторічні, вульгаризми, вжиті зі стилістичною метою (для створення зниженого або жартівливого колориту, як засіб індивідуалізації мови персонажа), ефективні лише у випадках, коли вони не руйнують загального колориту тексту, коли справді привносять у нього нові, точніші семантичні чи експресивні відтінки: добре лише те слово, без якого ні мовець, ні його слухач у даній ситуації спілкування обійтися не можуть.

Точність як ознака культури мовлення застерігає і від стильового дисонансу: багатозначні слова, синоніми, омоніми різняться не лише відтінками, семантикою, а й функціональними параметрами: *око* — орган зору; *зір*; *око* — 1 (одиниця ваги) 1,2 кг, заст., 2 (міра об'єму) 1—1,5 л., заст., (*око* — 1) дія за знач. *око* — 1 (спец.), 2 (лінія, що позначає контури чого-небудь; *незабудь* — 1) заст. «на згадку», 2 (діал. *незабудка* та ін.)

Неабияка роль у досягненні точності мовлення належить порядку слів, адже він регулює функції слів, розставляє, так би мовити, логічні акценти у фразі. Порядок слів дає змогу відрізнити суб'єкт від об'єкта, якщо називний і знахідний відмінки слів — їх назв виражаються однаково (*Буття* визначає *свідомість*. *Добро* рухає *суспільство*), суб'єкт від предиката, якщо обидва вони виражені іменниками або інфінітивами (*Жити* — Вітчизні *служити*). Порядком слів досягається смислова та інтонаційна відокремлюва-

ність (а значить, актуалізація) членів речення (*Він, зачарований, не міг відвести погляду від озера*). Від порядку розташування у реченні (фразі) залежать смислові зв'язки вставних слів і т. д. (порівн.: *він, напевно, знає — він знає напевно*). Мають своє місце в реченнях дієприкметникові звороти — стоять перед або після означуваного слова, але означуване слово не вводиться в середину звороту (порівн.: *факти, наведені в акті, підтвердились. Факти підтвердились, наведені в акті. Наведені в акті факти підтвердились*).

Отже, точність однозначна, одноваріантна, у ній співвідноситься мова з реальною (і художньою) дійсністю, на відміну від правильності, яка визначається нормою або її варіантом, правилом чи одним із його винятків.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Подані слова ввести у речення, пояснити їх значення і вживання. Визначити ідеографічні та стилістичні синоніми.

Вид — вигляд. Зміст — значення — смисл. Шар — прошарок — верства. Думка — гадка — думка. Пласт — скиба — шар. Ватра — вогнище — багаття — костер. Болото — багно — грязь — грузь — бруд. Черногуз — лелека — бусол. Аби — щоб. Дешо — трохи. Навала — нашіста. Процент — відсоток. Інший — другий. Подорож — мандрівка. Наймит — батрак. Іго — ярмо. Ожеледь — гололід — ожеледиця. Майдан — площа — плац — пляц.

Завдання 2. Дати стилістичний коментар щодо вживання наведених слів.

Вирій — ірій. Бажати — зичити. Благородний — шляхетний. Вихований — чемний. Ратай — хлібороб. Дати — вручити — піднести. Дужий — сильний. Знадобитися — пригодитися. Звести — возвести. Звеличувати — возвеличувати. Односельчани — односельці. Осипатись — обсіпатись. Опускатися — спускатися. Щоки — ланіти. Лице — обличчя. Жона — жінка — дружина. Людина — чоловік.

Завдання 3. Створити казку (чи будь-який зв'язний текст), застосувавши в ній такі складні слова:

думати-гадати, ждати-не діждатися, гірко-тяжко, біль-недуга, плакати-ридати, радість-щастя, стежина-доріжина, брат-товариш.

Завдання 4. Прочитати поетичні рядки, пояснити специфіку (семантичну й експресивну) синонімію у них.

І. У нас кохати — полюбить сповна,
І серце з милим вік не розлучати (*А. Малишко*).

II. У вечорах, що встали, як вітрила,
Простелено шляхів зелених біг.

Туди, туди веде надія мила,
У вечори, під вогнища доріг (А. Малишко).

III. Ходять ночі без словечка,
І дні не говорять,
Виллялися з відеречка
Із водою й зорі (М. Вінграновський).

IV. Народе український! З лихом, з горем
ти знавсь іздавна ще. Ні на хвилину
в історії встояння не знав.
То з річки раптом розливавсь морем,
то брався ручаєм через долину,
хоч мало й сам на сонці не всихав (П. Тичина).

V. Нам треба голосу Тараса. Зично
щоб прозвучать про наш могутній день.
Хай чують вороги, що ми — залізні.
Роздушимо, роздаavimo того,
хто посягне на нас (П. Тичина).

VI. Мамо-голубко! Прийди-подивися,
Сина від мук захисти!
Болі зі споду душі піднялися,
Що вже несила нести (П. Грабовський).

VII. Під плотом сіла удовиця-мати,
До себе тулить бідне сиротяти
І плаче ревне, серденько їй мліє,—
Бо вже не плаче, вже і не голосить.
Склонила голову, більш не підносить,
Зірниці плачуть, а дзвінок німіє...
Пречиста діво, радуйся, Маріє (Ю. Федькович).

Завдання 5. виправити речення, замінивши неточно вжиті слова, перебудувавши, де треба, структури.

1. Купила квиток на безкоштовний проїзд автобусом. 2. Платон Кречет стояв на грані людського життя. 3. Куркулі чинили шалений опір на селянство. 4. Цей образ червоною ниточкою проходить через весь роман. 5. Естафета, взята нами з буремних днів Жовтня, несеться вперед. 6. Куркулі понесли відповідальність за скоєне. 7. Брянський веде бій з наукового погляду зору. 8. Хто може приблизно сказати, які між ними були стосунки? 9. Усім кладу відмінні оцінки. 10. Переповідати сюжет роману попрошу Савченка. 11. Микола хоче стати бурлакою на якійсь річці. 12. Возний виходить на сцену, і в нас відразу з'являється сміх. 13. Він добре обізнаний з людьми, відзивається про них. 14. Та й, зрештою, розпилювання уваги на вихователів і вихованців недоречно. 15. Немає нічого дивного, що гуморист не утруднює себе добором засобів.

16. Не проходите осторонь чужої біди! 17. Створено комплекс по відгодівлі свиней, гусей, птиці. 18. Любов до Батьківщини невід'ємно пов'язана з любов'ю до природи. 19. Тут може працювати люба людина, яка любить книгу. 20. За який рахунок Пузир зміг збагатити свій капітал. 21. Таких пузирів є багато в капіталістичних країнах, які наживаються за рахунок праці інших. 22. Свої оповідання і повісті він присвятив стражданню народних мас. 23. Артем Максимович показаний як суворий, рішучий, мужній воїн, далекоглядний політичний діяч і нещадний до ворогів революції. І все ж його образ до глибини душі хвилює, зворушує нас. 24. Він здатний до виконання будь-яких завдань. 25. Серце починає працювати з великою напругою. 26. Хворі повинні безперечно виконувати поради і рекомендації лікаря. 27. Як правило, ці зміни необоротні. 28. Тут лікують виразки, у тому числі й 12-перстної кишки. 29. Вони цілком певні в собі, в своїх силах. 30. Коли підліток плюс до всього займається спортом, йому ніколи гасати з гітарою.

Завдання 6. Пояснити, як правильно сказати:

Житель чи мешканець України? Житель чи мешканець цього будинку? Рятівник чи рятувальник за професією? Поштова скринька чи поштовий ящик у під'їзді? Аптека працює круглу чи цілу добу? Двері відчинити чи відкрити? Сторінку книжки перевернути чи перегорнути? Котра чи яка тепер чи зараз година? Газети підписувати чи передплатувати? Туфлі одягти, взути чи обути? Плаття личить, до лиця, пасує чи підходить? Екзаменаційний білет чи квиток? На літак білет чи квиток? Дефекти, вади чи недоліки артикуляції? Ставлення чи відношення твое до мене? Взаємини, стосунки чи відносини між державами? Прокидатися чи просипатися зі сну? Музикальна чи музична школа? Музично чи музикально обдарована дитина? Пам'ятка чи пам'ятник архітектури? Компанія чи кампанія виборча?

Завдання 7. Прочитати в тлумачних словниках статті про слова *око*, *голова*, *знати*, *йти*, *робити*, виписати не відомі вам раніше значення або експресивні їх відтінки; для одного якогось слова побудувати всі можливі контексти відповідно до значень слова).

Завдання 8. Пояснити значення і специфіку вживання слів, підібрати, де можливо, український відповідник.

Автобіографія, анфас, публіка, нотабене, статус-кво, персона нон грата, постскриптум, функціонер, репрезентувати, реприза, преамбула, постулат, аксіома, пафос, орієнталіст, мариніст, феномен, мутант, куратор, клан, концепція, касація, директива, дисгармонія.

Завдання 9. З сучасних газет виписати п'ять-десять перифраз у чітких контекстах, пояснити точність цих назв і їх стилістичні функції.

Завдання 10. Навести (з художнього, зокрема сатиричного жанру, і резовного стилів) п'ять прикладів каламбурів (гри слів, побудованої на комічному використанні різних значень того самого слова чи слів, схожих за звучанням), придумати самому один-два каламбури, пояснити специфіку точності вживання слів у них.

Завдання 11. Прочитати тексти, уважно вивчити їх словниковий склад, вписати: а) слова, які можуть мати синоніми (подати ці синоніми); б) слова, які мають інше значення, аніж те, з яким вони вжиті в даному тексті; в) слова вузької сфери вживання (описати їх функції).

I. Нічний птах пролетів з криком над головою Кузьми, й він прокинувся з задуми.

Спомини останніх невідрадних днів майнули перед очима, збудили в ньому приспану волю, свідомість.

Він працює вже третій місяць і тільки цими днями одержав трохи грошей. Вирахували за дороги, за харчі, а то якось були дощі й робота припинилась на кілька днів. Мало, дуже мало заробив він за цих три місяці. А сил, а здоров'я скільки тут пропало?

Образ Ксені й Танаска став знову перед очима. Десь там вони голодують, чекають його допомоги. Дивився в п'їтму, як у прїрву, де щось дороге утонуло навїки. Вогонь погас. Стало холодно, моторошно. Кузьма зїрвавсь. Накинув на плечі сардак, склав у бе-саги свої речі й попрямував лісом.

Ішов як сонний. Спотикався на грубі колоди, падав, підїймався й знову біг навманья... (М. Марфієвич).

II.— А що, вже прийшов з міста? — поспитав Стефан Лабїй своєї жінки.

— Та прийшов.

— Принїс гроші?

— Ая, принїс! Казав, що за кілька днів вже напевно дїстане.

— От і маєш, знов те саме! Кїлько разів він вже то говорив? Якась кара божа спала на мене. Три місяці годую його своєю кривавицею і крейцара не виджу. Не доста менї своїх бахорів, а ту ще професорів утримуй (Д. Макогон).

III. Слова як люди — у кожного своя історія. Іноді, вживаючи їх, ми й не підозрюємо, який глибокий зміст вони несуть. Одні прийшли до нас, як прийнято казати, з молоком матері, інші відкрилися зі сторїнок букварів та читанок. Проте є й такі, що входили в нашу повсякденність не за допомогою механїчних завчань, словникових запасів чи з вуст односельців, — вони народжувалися, закрїплювалися, а отже, й усвідомлювалися разом з нами, в міру нашого мужніння. До них належить і слово «Берегиня» (В. Скуратівський).

IV. Якщо без Олександра Довженка неможливо уявити собі сьогодні українське (та чи ж лише українське?) кіно, то хїба можливий український театр без Леся Курбаса?..

Як ми з ним познайомились? Це було відразу по його приїзді до Києва. Весною 1916 року, коли в театрі Садовського відновили «Мазепу»...

Ідемо. Назустріч нам — теж двоє. Одного я знаю, це Іван Мартинович Бурячок, художник театру Садовського. Другий — високий, худий, обличчя гарне, років тридцяти, дещо похмурий. Сіре пальто незвичного крою, бант на шиї, в руці капелюх з широкими полями, тоді носили такі, «під Горького». Іван Мартинович нас знайомить. Подаю руку:

— Олександр. Олександр Дейч.

— Гм... Олександр, — проказує незнайомиць. Потиск руки сильний, погляд допитливо іронічний.

— А якщо простіше, — посміхається Іван Мартинович, — Лесь. Лесь Курбас... (О. Дейч).

Завдання 12. З'ясувати за словником значення поданих слів і пояснити, в яких випадках можливі помилки у використанні їх. З виділеними словами побудувати речення.

Загальний — спільний. Дослідний — дослідницький. Дружно — дружньо. Ефективний — ефектний. Заснований — оснований. Зумовлювати — обумовлювати. Напря́м — напра́мок. Настирливість — настійність. Нервувати — нервуватися. Вибачати — вибачатись. Поверховий — поверхневий. Показчик — показник. Посібник — пособник. Приводити — призводити. Відстоювати — обстоювати. Злидні — злигодні. Громадський — громадянський.

Завдання 13. Зробити усі можливі логічні (і граматичні) перестановки слів у наведених реченнях і пояснити залежність від цих перестановок точності змісту речення (фрази).

1. Сьогодні я прийшов додому ввечері. 2. Я хотів допомогти тобі в господарських справах. 3. Матері його мені дуже шкода. 4. Чи ж можна так поводитись з книгою? 5. Чи не хотіли б ви поїхати на літо в Карпати? 6. Олю, піди в магазин купити молока! 7. Принеси води в новому відрі! 8. Батько запитав: «Чи ви, діти, сьогодні гуляли в садку?» 9. Сашко гукнув: «Допоможіть Олесеві впоратися з конем!» 10. Повертаючись додому, ми зустріли свою першу вчительку. 11. Спізнившись, ми вимушені були чекати закінчення кіножурналу. 12. Він сьогодні не прийшов додому.

Завдання 14. Встановити, прикладом якого функціонального стилю є кожен із наведених уривків, і пояснити, у чому специфіка точності стилю та якими мовними засобами вона досягнута.

1. Уперше розділ «Промисловість» традиційного статистичного зведення відкривається таким повідомленням: «З січня 1989 року всі промислові об'єднання, управління та підприємства області переведено на повний госпрозрахунок і самофінансування».

Мова статистики — цифри. Але в даному разі це повідомлення красномовніше за них. Адже йдеться про якісно новий етап в економіці області, про нові зрушення в психології виробничника. Звичайно, не зненацька все це трапилось. Багато трудових колективів уже раніше стали на нові рейки господарювання. Отже, з'явилися певний досвід, усвідомлення корисності нововведень, розуміння свого місця у загальному процесі перебудови.

II. Філологічний метод у літературознавстві — формалістичний метод дослідження творів, найчастіше старовинних літературних пам'яток, який не йшов далі опису, вивчення тексту, коментування його тощо. Ідейний зміст та образну систему твору, зв'язок його з іншими соціально-історичними явищами прибічники філологічного методу зовсім ігнорували.

III. Функцією з областю визначення D називають відповідність, при якій кожному числу X з множини D ставиться у відповідність деяке цілком певне число y .

Функції позначають звичайно латинськими (а іноді грецькими) буквами. Розглянемо довільну функцію f . Число, що відповідає числу x , називають значенням функції f у точці x і позначають $f(x)$.

IV.— Добре, я розповім тобі. Але ти повинна слухати уважно і повинна мені вірити, бо часу залишилось мало.

Віккі кивнула на знак згоди, все ще ховаючи обличчя за руками в рукавичках.

— Я зробив оцю машину,— сумно мовив він.— І коли я приведу її в дію — я збираюсь зробити це сьогодні,— уся ядерна зброя на Землі буде знешкоджена. Саме цим я й займався, коли ти думала... Хачмен помовчав. Вона опустила руки і він побачив її обличчя.

— Ти божевільний,— прошепотіла вона.— Ти справді божевільний.

Хачман відгорнув з чола заплутане волосся.

— Ти й справді ще нічого не зрозуміла? Як ти гадаєш, чому вони полюють за мною? — Він махнув рукою в бік вулиці.

V. Кременчук Полтавської Жовтнева 37 квартира 5

Кияшко Ірині Петрівні

Приїжджайте одержати нове обладнання. Документи готові, транспортом забезпечуємо. Попов.

VI. Іще батько не вродився, син по світі находився (*Дим і вогонь*). Толоки не зміряні, вівці не злічені, вівчар рогатий (*Небо, зорі, місяць*). Мовчить, а сто дурнів навчить (*Книжка*).

Логічність мовлення. У розмовно-побутовому мовленні ми нерідко чуємо такі фрази: «О, це логічно!», «Що ти?! Це ж не логічно!» І розуміємо, що в другому випадку йдеться про щось не до кінця продумане, про неврахування причинно-наслідкових зв'яз-

ків, недоречність, тобто про невідповідність між думкою, висловленою засобами мови, і об'єктивною дійсністю.

Як відомо, процес мовленнєвої діяльності має три рівні: мислительний (йому властиві автоматизм та імпровізація), лексикограматичний і фонологічний, адже в діяльності свідомості людини відбувається творення, розподіл, обмін, споживання знань³⁶. Звичайно, ці процеси проходять по-різному, залежно від схильності людини до інтелектуальної праці, рівня знань, особистого досвіду, характеру практичної діяльності та ін. Психологи справедливо підкреслюють: «Нагромадженню мовних знань сприяє не лише активний процес говоріння, а й процес розуміння»³⁷. І додають: «Система мови не дана в безпосередньому досвіді й спостереженнях. Внутрішня організація мовних фактів може бути виведена тільки шляхом складних умовисновків з мовного матеріалу»³⁸.

Отже, логічний — це мислительний. Словники дають такі тлумачення слова *логічний*: 1. Стосується до логіки (науки про закони і форми мислення). 2. У якому є внутрішня закономірність; розумний, послідовний (виділено нами.— Н. Б.)³⁹; порівн.: «Який відноситься до інтелектуального змісту висловлення, до речення як реалізації судження»⁴⁰; або 1. Стосується до логіки, відповідає законам логіки (рос. логический). 2. Правильний, послідовний, обґрунтований, відповідає законам логіки (рос. логичный)⁴¹.

Отже, логічність як ознака культури мовлення формується на рівні «мислення — мова — мовлення» і залежить від ступеня володіння прийомами розумової діяльності, знання законів логіки і ґрунтується на знаннях об'єктивної реальної дійсності, тобто перебуває в тісному зв'язку з точністю. А звідси висновок: погане мовлення є передусім свідченням поганого мислення і лише потім поганих знань мови. Отже, щоб навчитися добре висловлювати думки, треба навчитися мислити. Адже істина — це «правильна думка, ідея, правильне відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини», а «пізнання істини — це процес адекватного відображення в думці, ідеї, свідомості людини властивостей, якостей, станів, закономірностей явищ, предметів і процесів матеріального світу»⁴². Тобто, коли мовлення точне, воно логічне. Але якщо точність вимагає строгої відповідності вживання слова його значенню, то для логічності цього замало: вона потребує ще й точного зв'язку між словами в мовленнєвому потоці. Це реалізується не лише за законами семасіології, лексикології, лексичних норм, а й за законами синтаксису, і в першу чергу синтаксису: на рівні речення — фрази, надфразної єдності, тексту.

Як точність має свою специфіку в різних функціональних стилях, так і логічність по-різному виявляється у різних типах мовлення. Але є одна особливість: логічність (так само, як і точність) буває предметна і понятійна. Б. М. Головін пропонує такі визна-

чення: «Предметна логічність полягає у відповідності смислових зв'язків і відношень одиниць мови у мовленні зв'язкам і відношенням предметів і явищ у реальній дійсності. Логічність понятійна є відображенням структури логічної думки і логічного її розвитку в семантичних зв'язках елементів мови у мовленні»⁴³. Предметна і понятійна точність, предметна і понятійна логічність перебувають у взаємозв'язку, але якщо понятійна точність без предметної неможлива, то предметна логічність часом може й не існувати (напр., у казках, художній фантастиці, алегоріях, навмисне спотворених судженнях, помилкових висновках з наукових дослідів та ін.). Проте понятійна логічність у всіх цих випадках повинна зберігатись. І не сутєво, яким способом здійснюється пізнання — індуктивним чи дедуктивним (тобто перспективний чи ретроспективний хід думки): смислова погодженість частин висловлювання повинна бути досягнута.

Отже, логічне мовлення формується на основі: 1) навичок (вправного їх застосування) логічного мислення, спрямованого і на нагромадження нових знань (логіки пізнання), і на передачу цих знань співбесідникові; 2) знання мовних засобів (і навіть позамовних — міміки, жестів), якими можна оформити думку; 3) володіння технікою смислової зв'язності, тобто логікою викладу, при якій не виникає суперечностей у межах цілого тексту. Кожен фактор удосконалюється впродовж життя людини, і якщо логіку викладу може контролювати оточення (дітей її навчають дорослі, учителі, пізніше можуть корегувати співбесідники, усні й писемні зразки), то логіку пізнання контролює сам мовець. І коли слова наздоганяють або випереджають думку, то виникає небезпека, що співбесідник не зрозуміє мовця, до того ж алогізми у мовленні, як правило, «готуються» помилками у ході пізнання.

Ліквідувати екстралінгвістичні причини логічних помилок (через незнання прийомів логічного мислення, неволодіння ними) можна шляхом удосконалення виховного процесу в дошкільний і шкільний період життя людини, поліпшення соціально-психологічних умов її життя, умов праці та відпочинку, фізичного розвитку особистості тощо. А лінгвістичні умови логічності забезпечує сама мовна система, засвоєння якої теж триває практично все життя.

Логічне мовлення, в якому: 1) сполучення одного слова з іншим не суперечливе (одне судження правильне, друге хибне, третього не дано); 2) слова розташовуються в логічній послідовності, яка відповідає ходові думки і при якій не виникає смислових непорозумінь (внаслідок актуального членування фрази — безпомилкового виділення комунікативного центру і периферійних інформаційних опор); 3) не порушені смислові, структурні, інтонаційні та експресивні зв'язки у межах цілого тексту, яким передається зв'язок несуперечливих суджень.

Причинами помилок у логіці викладу можуть бути:

1) поєднання логічно несумісних слів (за винятком оксюморона, коли поєднання логічно несумісних понять формує нове поняття, відмінне від тих, що формально наявні в структурі) (порівн.: *жахливо добрий, страшно гарний і солодка мука, дзвінка тиша* та ін.);

2) введення у фразу зайвих слів (плеоназмів), які структурно обтяжують фразу, будучи семантично «порожніми» (напр., місяць травень — *травень*, на долонях рук — *на долонях*, відступити назад — *відступити*, цільове призначення витрат — *призначення витрат*, моя власна думка — *власна думка*, моя автобіографія — *автобіографія*).

3) підміна особової форми дієслова активного стану стилістично неправомірною формою зворотно-середнього стану або навпаки (*вибачте мені* (когось прошу) — *вибачаюсь* (перед собою); *перестань нервувати* (хвилювати) (когось) — *перестань нервуватись* (хвилюватись) (сам) та ін.);

4) неправильна побудова однорідних рядів членів речення, коли в нього входять родові і видові поняття (напр.: *письменники і поети; розумний брат і з сивиною чоловік; корови, свині, кури, птиця; піонери і школярі*);

5) неправильне (архаїчне) утворення аналітичних граматичних форм: майбутнього часу (напр.: *буду писав, будеш знала, будете виділи, будете жили* — це не лише діалектні форми, а й розмовні у багатьох носіїв літературної мови), ступенів порівняння прикметників (*самий найкрасивіший; сама найдорожча; самої найдорослішої*); конструкцій на позначення неповноти ознаки (*дещо грубуватий, трохи синюватий, більш точніше, більш виразніше, більш чіткіше*);

6) неправильна координація між складним підметом і дієслівним присудком (*дехто (кожен) з нас знали (знав), батько з сином (пішли) на рибалку; сто один учень купили (купив) пупківки*);

7) порушення порядку слів у простому реченні або порядку розташування компонентів складного речення (напр.: *Гнів викликав біль — чи Біль викликав гнів? Успіх забезпечив досвід — чи Досвід забезпечив успіх? Він знайшов книжку в бібліотеці, яку давно хотів мати. Якою цікавився, з дівчиною зустрівся. Актор читав вірш, якого ми вперше слухали*);

8) недоречне вживання дієприслівникових зворотів замість підрядних речень часу («Принісши цю книжку, йому дозволили взяти іншу». — «Йому дозволили взяти іншу книжку, коли він приніс цю». «Ій, повернувшись у село, обіцяли знайти роботу за фахом». — «Коли вона повернулась у село, їй пообіцяли знайти роботу за фахом»);

9) неправильне використання сполучних засобів у складних реченнях («Ці листи не лише поповнили матеріали шкільного літопису назавжди запали в юні серця». «Завтра вдень невеликий мокрий сніг»).

10) порушення смислового зв'язку (який досягається лексичним повтором, вживанням анафоричних займенників, «нанизуванням» речень) між окремими висловлюваннями у тексті. («На факультеті п'ять гуртків, які працюють при кафедрах. Вони функціонують вже понад десять років». Що функціонує: *гуртки* чи *кафедри?*);

11) невміння поділити текст на логічні його частини (на письмі — невміння виділити абзаци, які засвідчують етапи мислення, паузи у мовленні);

12) стилістичний дисонанс, що створюється недоречним вибором синтаксичних конструкцій (це, за Б. М. Головіним, так званий телеграфний стиль у розмовному і публіцистичному стилях або невмотивоване стягування в одне складне речення групи закінчених речень), порівн.: 1. «Потрібно продумати план екскурсії». «Адже буде вона взимку». «Коли в Сибіру сніг і мороз». «Ми поспішили зі списками». «Не врахували вартість». «Тепер вже так і буде». 2. «Якби я знала, що це буде так важко, то почала б працювати над темою раніше, бо я зволікала, а час не жде, тепер треба поспішати, а роботи й без цього багато, і ніхто її за тебе не зробить, або не так зробить»;

13) відсутність у тексті чіткої тричленної структурної побудови (вступу, основної частини, висновків) або інформативна недостатність якоїсь частини.

Більшість причин має лінгвістичну основу — з'ясовується, як логіка викладу реалізується засобами літературної мови, зокрема її морфологічними та синтаксичними ресурсами. Проте й екстралінгвістичні фактори не другорядні. Інтелектуальний розвиток, евристичні нахили, навички слухати себе (контролювати своє мовлення), почуття міри щодо кількості мовлення — усе це теж сприяє логічності мовлення. Отже, щоб причина можливого алогізму не «спрацювала», необхідно подбати про високу культуру мислення, культуру спілкування мовою, яку вивчатимеш усе життя, адже вона — океан, а з нього зачерпнути все необхідне неможливо за шкільні роки.

Логічність — ознака кожного функціонального стилю літературної мови (як і діалектного, просторічного мовлення), проте в кожному стильовому різновиді мовлення вона має не лише загальні, а й специфічні ознаки. Наприклад, у науковому стилі логічність «відкрита» — у ньому ми наче простежуємо хід пізнавальної діяльності мовця (ученого, самої науки тощо) від вихідної позиції до результатів пошуку і навіть їх перспектив. Співбесідник стає учас-

ником доведення істини. Тому тричастинна композиція наукового тексту — закон, який вимагає чіткості побудови фрази, недвозначності тексту, нейтральної (нульової) експресії.

У розмовному стилі точності тексту сприяє й ситуація спілкування, тому порушенням деяких правил логічної організації мовлення може запобігти сама ситуація. Проте вміле використання ресурсів мови відповідно до ситуації (віку співбесідника, емоційного заряду спілкування, теми розмови, мети діалога та ін.) є однією з умов не лише логічності, а й етики мовлення. При афективному мовленні часто руйнується обов'язкова ознака — послідовність, а вона може породжувати суперечність викладу. Тому «напруга» афективного мовлення не повинна бути вищою за рівень, у межах якого людина контролює своє мовлення.

Щодо стилю наукового, то в ньому при обов'язковому збереженні послідовності (яка не виключає ретроспективності описів), не суперечності викладу, зв'язку між частинами цілого тексту, тричастинної композиції (порівн. *вступ, основна частина, висновки — пролог, текст з його зав'язкою, кульмінацією і розв'язкою, епілог*) предметна логіка може бути порушена з метою досягнення логіки художньої. Адже художній твір не є дзеркальним відображенням дійсності — це витвір розумової діяльності автора на основі реального світу. Тому навіть ірраціональне (напр., фантастичне), що твориться за законами граматичної логіки і не суперечить ні її законам, ні законам формальної логіки, є логічним з погляду художнього мовлення. Символи, алегорії, переносне слововживання не суперечать логіці, а створюють наче другий план пізнання істини, яка від цього стає зрозумілішою, бо оцінюється і розумом, і відчуттям.

Отже, логічність — поняття як загальномовне (стосується усіх мов на землі, хоч у кожній мові має свої засоби реалізації; стосується конкретної загальнонаціональної мови), так і індивідуально-мовленнєве, що залежить від способу мислення, рівня знань, у тому числі й життєвого досвіду людини.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати речення, знайти і підкреслити в них граматичні і логічні підмети (логічний суб'єкт — група підмета), граматичні і логічні присудки (логічний предикат — смисловий присудок, група присудка), пояснити відмінність між граматичним підметом і присудком та логічними їх відповідниками.

1. Він давно обіцяв кинути курити. 2. Погомоніти з високим начальством було йому завжди приємно. 3. Захотілось мені відвідати ще раз тих чужих старих людей. 4. Весь клас погодився опікуватися осиротілим собачим сімейством. 5. Річкове плесо несподівано потемніло і зарябіло. 6. Командир наказав тримати переправу

до ночі. 7. Підїхало кілька машин до будівельного майданчика на околиці міста. 8. Кожен з нас почувався щасливим від зустрічі зі своєю шкільною юністю. 9. Тисячі й тисячі екскурсантів йдуть до Кобзаря в його останню на землі домівку. 10. Давайте домовимось наступну зустріч провести безпосередньо на місці подій.

Завдання 2. Прочитати фрази і пояснити, якими мовними засобами досягається послідовність, несуперечність, взаємозалежність елементів думки, оформленої за допомогою мови.

I. Сирота-собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не спита (Т. Шевченко).

II. Батько з сином ходили часто на полювання, брали з собою Сірка, що добре знав дорогу до озер і любив вишукувати слід, хоч не був мисливським собакою.

III. То вітер ледве торкне дерева, то запанує тиша літньої ночі; Максима ж не вабила ні краса ночі, ні тиша літня — його вабило небо зоряне.

IV. Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі, ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскаче по обрію, ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві,— ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величюного спокою (О. Гончар).

V. Тобі подякувати, земле, треба,
Що ти відкрила день оцей мені:
Великий світ увесь і чисте небо,
І плин Дніпра в зеленій долині,
І силуети літаків над бором,
І відблиск світла в стиглих колосках,
Все те, що можна охопити зором,
І те, що можно бачити в думках (В. Ткаченко).

VI. Мені доля вручила перстень
І сказала, що вже до смерті
Я розмічений і заверстаний
В наростаючу круговерть,
Що однині не буде спокою
Ні вночі мені, ані вдень,
І життя моє піде боком,
А не так, як у всіх людей (Б. Олійник).

VII. Як вихор, як буря страшенна мчиться, трощить і ломить усе по своєму сліду, так те весілля промчалось над Чіпчиним повір'ям і наробило нетрохи шкоди в господарстві (П. Мирний).

Завдання 3. Пояснити специфіку алогізмів, виражених наведеними сполученнями слів, та стилістичні функції окремих із них.

Живий труп, убивчо гарний, жахливо щедрий, солодка гіркота, страшно весело, бідний багач, дзвінка тиша, раб волі, солодка мука, жахливо цікаво, страшенно мало, смертельно гарний, смертельно голодний, тиша береже музику, мовчання шуму водоспаду, осліплений темрявою, крик мовчання, крик німоти, сльози радості, беззвучне (німе) ридання, скупа щедрість, багатий бідняк, багато дечого.

Завдання 4. Утворити всі можливі форми вищого і найвищого ступенів порівняння таких прикметників і прислівників:

Веселий, щедрий, гарний, гіркий, солодкий, добрий, здоровий, чорний, білий, синій, ласкавий; добре, гарно, точно, розумно, пізно, грубо, гірко, голосно, тихо, дзвінко, струнко, бадьоро, дорого.

Завдання 5. З'ясувати, чи логічно побудовані наведені конструкції, чи можливі вони граматично.

Трохи синюватий, дещо звичайнісінький, дуже здоровенний, сильно зеленуватий, дещо дорогуватий, дуже білесенький, трохи задовгий, сильно довгуватий, занадто добрий, трохи солодкуватий, солодкувато-кислий, суха вода, сухий спирт, мокра вода.

Завдання 6. Прочитати речення, виявивши в них плеоназми або тавтологію (пояснити ці терміни), виправити речення або обґрунтувати функціональну доречність їх як синтаксичних стилістичних фігур.

1. Звав-кликав батько з бою свого сина у рідний дім, на рідній поля. 2. Не відпускають навіть тих запчастин, які є в наявності. 3. Сподівалися одержати нашої на рівні літніх з тим, щоб достроково виконати план. 4. Цим самим заповнюється прогалина в наших знаннях історії цього селища. 5. Ти, наша пісне, наша мріє, це пам'ятай, не забувай (*М. Рильський*). 6. Віра давно хотіла потрапити на самостійну ділянку роботи. 7. Оженився на вольній волі, на козацькій долі (*Т. Шевченко*). 8. Він відступив назад і звів угору блакитні очі. 9. В долоні рук в'їлося мастило, мабуть, навіки. 10. Я хочу тебе зрозуміти, німа німото (*П. Мирний*). 11. Раноранесенько встала дівчинонька, росою вмилась, до ясного сонечка косу зчесала. 12. Витратити гроші за цільовим призначенням ми ще не навчилися. 13. Це було у грудні місяці, за два дні до нового року. 14. Прошу тебе, молю, просьбою благаю! 15. Ти маєш свою власну домашню бібліотеку? 16 Його попросили написати свою автобіографію детальніше. 17. Це горе-нещастя її не зламало, сльозою-росою біда не втопила — вона жила і вірила, людяно любила. 18. Тут дбають про підвищення самотності й оригінальності творів. 19. Часто боїмося відверто зізнатися собі, що можемо й не витримати. 20. Незабутне враження справив перегляд кінострічки «Ностальгія».

Завдання 7. Звільнити речення від штампів і зайвих слів способом викреслень або перебудування конструкцій.

1. Треба впроваджувати прогресивні технології заготівлі кормів з тим, щоб вони витримувались якісними до весни. 2. Серйозні недоліки мають місце в розвитку вівчарства. 3. Гострій критиці на нараді піддавались також керівники заготконтор. 4. Тут буркун білий висівають на кормові цілі. 5. Отож, не хейтуйте ж компетенцією кооперативу «Єврика». 6. Баланс соковитих кормів можна поповнити шляхом силосування соломи. 7. Біда сталася через неухвагу керівників об'єктів до питань пожежної безпеки. 8. Такі факти мали місце і в нашому колективі. 9. У роботі трудових колективів мають місце недоліки, упущення. 10. Велику допомогу в цьому питанні надає виконком селищної Ради. 11. Щоб частково відшкодувати школу, завдану державі в результаті байдужого ставлення до оформлення замовлень на виготовлення столярних виробів, створили кооператив «Люкс». 12. У цих документах дано науковий аналіз підсумків нашої роботи. 13. Для цього потрібна буде необхідність швидкого перевезення вантажів. 14. Автор намагається відтворити творчий пошук лабораторії. 15. Мирі! Яке коротке слово, а скільки в ньому сили!

Завдання 8. Побудувати по два речення з однорідними підметами, однорідними присудками, однорідними обставинами, однорідними означеннями, однорідними додатками. Пояснити, які логіко-граматичні помилки можуть трапитись у таких конструкціях і як можна цим помилкам запобігти.

Завдання 9. Простежити, чи не порушено логіки викладу таким розташуванням слів; змінити порядок слів, де це необхідно, для досягнення логічності або точності.

1. Зниження продуктивності — насамперед результат серйозних упущень у комплектуванні обладнання. 2. Члени бригади одержують майже на півкілограма молока від корови щодоби більше. 3. Чимало рекламаций, зокрема, одержали гумовзуттєвий завод і ремонтний комбінат. 4. Для дострокового виконання річної програми фабрикою в цілому є всі умови. 5. Занепокоєння викликає той факт, що не скрізь турбуються по-справжньому не лише про поновлення матеріального фонду, але й про людей. 6. А тим часом у багатьох колективах не за потрібне вважають реагувати на інформацію (З газ.). 7. Кошти державного бюджету СРСР зберігаються на поточних рахунках в установах Держбанку СРСР, які ведуть касовий облік доходів. 8. Не випадково, починаючи від М. Кольцова, радянські журналісти вдаються навіть до «зміни професії». 9. Це завдання успішно розв'язують за допомогою податку з обороту, який дає змогу державі планово регулювати надходження (З підручн.).

Завдання 10. Написати твір на одну із запропонованих тем, продемонструвати досконалість тричастинної його композиції.

I. Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має (С. Воробкевич).

II. Ну що, здавалося б, слова... (Т. Шевченко)

III. Ти, наша пісне, наша доле,
Не вмреш, не загинеш.

IV. Нічого кращого немає,
Як тая матір молодая... (Т. Шевченко)

V. Якщо горіть не буду я,
Якщо горіть не будеш ти,
Якщо горіть не будем ми,—
То хто ж освітить шлях? (Назім Хікмет)

Завдання 11. Прочитати речення, виявити випадки неправильної синтаксичної побудови, пояснити, які саме помилки призвели до алогізмів та яка їх причина. Написати речення правильно.

1. Покохавши Лиду, Платон по-діловому піддає критиці її проєкт санаторію. 2. Запровадивши груповий метод роботи, виробіток на комбайн у 1990 році був доведений до рекордного. 3. Приїхавши на буковинську землю, молодий журналіст завідував відділом культури, брав активну участь у підготовці громадських кореспондентів. 4. Працюючи над створенням образів п'єси, автор широко використовує фольклорні джерела і мовностилістичні особливості для їх індивідуалізації. 5. Сторінку за сторінкою, подвиг за подвигом звершуємо ми з юним героєм. 6. Книга вчить любити друзів і палко ненавидіти ворогів. 7. Вони не обізнані в достатній мірі з історією, ані з географією. 8. Пан возний намагається одружитися з бідною, але розумною, роботящою і вродливою дівчиною. 9. Тему труда і праці глибоко розкрили в своїх поезіях П. Тичина і М. Рильський. 10. Герої «Прапороносців» перемогли ворога, вигнали фашистів не тільки зі своєї землі, але й визволили народи інших країн Європи. 11. Сьогодні політ у небесні далі людини став реальною дійсністю. 12. Перемога у війні принесла людям сміх, радість. 13. Селяни, доведені до відчаю, готові були вбити навіть брата або батька заради землі. 14. Повість «Земля» пройнята великою любов'ю і вірою до людей. 15. Дрібними, несміливими кроками, з великим букетом квітів переступаю поріг класу. 16. Мати веде двох маленьких, гарно одягнених та сірооких дівчаток. 17. Таким же безстрашним, мужнім показаний образ Воронцова. 18. І вони, опущеними вниз оченятами, боязко дивились на неї. 19. Особливо тривожить стан зберігання грубих кормів від пожеж. 20. Причина в перестрашуванні з боку служб головного інженера, що межує з недовір'ям, і у власній безініціативності. 21. Ось і воїнам

їхньої дивізії споруджено пам'ятник під Кельменцями, та й ця могутня електростанція, хіба вона не монумент тим, хто поліг на берегах Дністра? 22. Маю надію сподіватися, що наша передача принесла вам приємні хвилини. 23. Коли таке дослідження важко здійснити у праці науковій, то це тим важче у нарисі. 24. Німецьке командування вимагає повернути флот назад. Його слід потопити. Щоб ця грізна сила не потрапила до рук ворога.

Завдання 12. Самостійно знайти в газетних текстах 10 прикладів алогізмів, пояснити причини помилок і побудувати речення правильно.

Завдання 13. Поділити на абзаци наведені тексти, пояснити, чому саме в цих місцях тексту зроблено паузу-абзац.

I. Але повернемося до нашої попередньої розмови. Як тільки з'ясувалося, що на перенесення тіла Шевченка на Україну дано дозвіл, у Києві одразу зібралися вцілілі українські громадські діячі. Найперше вони вирішили взяти на себе всі витрати, пов'язані з цією справою. Далі треба було розв'язати не менш важливе питання: де, в якому місці його поховати. Один з шанувальників поета, Василь Тарновський, запропонував обрати місцем поховання Шевченка село Качанівку Чернігівської губернії. У цьому селі, мовляв, Тарас Григорович бував не раз і навіть після заслання, у серпні 1859 року провів у ньому кілька щасливих днів (...). Але пропозицію Василя Тарновського відхилили. Вона мала приватний характер. Повернення ж поета на Україну мало носити характер всенародного національного торжества. А тому питання спочатку постало про поховання Шевченка в Києві. У самому серці України. Намічалось кілька місць. І на високій горі Кисилівці, що височіла над Флоровським монастирем, звідки видно «і Дніпро, і кручі», й широкі далі. Інші віддавали перевагу Видубицькому монастиреві, пов'язаному з політичною історією України. Ще інші вказували на верхню терасу Володимирської гірки. І на Олеговій горі, на Щекавиці. Але, наскільки нам відомо, всі ці пропозиції зруйнувались від одного подмуху адміністративних сфер. Врешті, всі ці сумніви були розв'язані заявою троюрідного брата і свояка покійного поета Варфоломея Шевченка, який підказав саме те місце під Каневом, де тепер височить Тарасова могила (*В. Чаговець*).

II. *Перпендикуляром*, опущеним з даної точки на дану площину, називається відрізок, що сполучає дану точку з такою площиною і лежить на прямій, перпендикулярній до площини. Кінець цього відрізка, який лежить у площині, називається *основою перпендикуляра*. *Відстанню* від даної точки до площини називається довжина перпендикуляра, опущеного з даної точки на площину. *Похилою*, проведеною з даної точки до даної площини, називається будь-який відрізок, який не є перпендикуляром до площини і один кінець якого у даній точці, а другий — на площині. Кінець відрізка,

що лежить у площині, називається *основою похилої*. Відрізок, який сполучає основи перпендикуляра і похилої, проведених з однієї точки, називається *проекцією похилої*. На малюнку 237 з точки *A* проведено до площини α перпендикуляр *AB* і похилу *AC*. Точка *B* — основа перпендикуляра, точка *C* — основа похилої, *BC* — проекція похилої *AC* на площину α .

Завдання 14. Побудувати два логічні докази-обґрунтування якогось висновку (власного або чийогось), в одному застосувати індуктивний метод доведення істини, а в другому — дедуктивний.

Багатство (різноманітність) мовлення. Звичайно, «багатство» й «різноманітність» не є абсолютними синонімами. Ці слова не фіксуються лінгвістичними словниками, а тлумачні подають такі значення, які могли б стосуватися якісної оцінки мовлення: *Багатство* — 3. чого. Велика кількість, багатоманітність (СУМ, т. 1, с. 83). *Різноманітність* — властивість за значенням *різноманітний*. *Різноманітний*. — 2. Сповнений багатства, неоднорідний за змістом, формою та ін.; багатогранний (СУМ, т. 8, с. 568). Отже, різноманітність і багатство пов'язані як зі словесно-понятійними, так і зі структурно-організаційними ресурсами мови. Та все ж багатство мовлення досягається семантично і стилістично відмінними одиницями чи однозначними одиницями, які різняться словотворчими або граматичними ознаками, тобто не повторюються. А різноманітність — це вираження однієї і тієї ж думки, одного і того ж граматичного значення різними способами і засобами. Таким чином, можна сформулювати ще два оцінні критерії: мовлення багате — бідне, мовлення різноманітне — одноманітне. В основі першого критерію — поняття кількості, в основі другого — якості, але ці поняття взаємозалежні.

Мова народу — багата й різноманітна, а мовлення індивідуальне може бути багатим або бідним, одноманітним або різноманітним. Розвиток і збагачення мови залежать від мовторчості народу, а розвиток і збагачення індивідуального мовлення — від опанування мовним багатством, засвоєння його з уст народу, з художньої і публіцистичної літератури, з нормативної граматики тощо. Сьогодні добре освічена людина застосовує 6—9 тис. слів у мовленні, у мові Т. Шевченка і О. Пушкіна — понад 20 тис. слів, у перекладних і тлумачних словниках — понад 130 тис. слів, у народній скарбниці — 200 тис. слів.

За яких умов можна досягти багатства й різноманітності мовлення? По-перше, якщо засвоїти як активний запас якомога більшу частину загальнонародного словника літературної мови; по-друге, якщо виробити навички вмілого, творчого, стилістично обґрунтованого використання різноманітних структур словосполучень і речень; по-третє, якщо оволодіти запасом типових інтонацій,

за допомогою яких можна видозмінювати мовлення; по-четверте, якщо постійно прагнути до активної самостійної роботи власного мислення, тобто не допускати лінощів думки; по-п'яте, якщо впродовж життя за характером своєї практичної діяльності потребувати активізації нових засобів мови; по-шосте, якщо вважати одноманітність мовлення неестетичним, а його бідність — неетичним стосовно співрозмовника.

Таким чином, джерелами багатства й різноманітності мовлення є лексичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні, стилістичні ресурси мови, які склалися мовною практикою всіх попередніх поколінь носіїв цієї мови і які збагачуються з розвитком суспільства. І чим рідше в певному тексті («мовленнєвому просторі») повторюються одні і ті ж знаки, комбінації знаків, тим мовлення багатше. Але не слід багатство ототожнювати з кількістю застосованих для передачі певної інформації знаків: головне — інформативна, а не словесна виповненість тексту (нерідко кількома словами буває сказано більше, аніж довгими деталізованими розповідями). Пригадаймо: «лаконічність — сестра таланту», «щоб словам було тісно, а думкам простору», «не кількість, а сила слова буде думку», «багатство мовлення твориться не кількістю слів, а кількістю значень» і т. д.

Лексичне і фразеологічне багатство мовлення формується не лише словниками літературної мови — словники, якими б повними вони не були, усе ж не охоплюють вичерпно мову народу, усіх його етнічних, соціальних груп; крім цього, мова у своєму розвитку випереджає словник. Позалітературні різновиди мови та діалектизми (територіальні й соціальні), просторіччя тощо можуть стати одиницями нормативними.

Лексичне і фразеологічне багатство мовлення, тобто мовлення без повторів, твориться синонімічними рядами: чим повніший синонімічний ряд, тим більша можливість відбору відповідно до змісту й мети висловлювання. Важливо, щоб мовець володів синонімічними ресурсами мови у всіх її стильових різновидах (синоніміка побутової, термінологічної, ділової та іншої лексики і фразеології) і в усіх її лексико-граматичних класах слів (іменникова, прикметникова, дієслівна, прислівникова, займенникова синоніміка, синоніміка фразеологізмів). Окрім того, слід враховувати внутрішньорівневу синонімію (напр., у літературній мові) і міжрівневу (напр., у літературній мові і діалектах), яка має стилістичне застосування в розмовному, художньому, частково і в публіцистичному стилях (порівн.: *насміхатись* — *кепкувати* — *кпити* — *кепчинити* — діал. *см'ха правити*).

Багатство лексики — це і багатство значень, а не лише лексем. Тому засвоїти усі можливі значення багатозначних слів — головна вимога до мовця. Уміле використання полісемантичних слів є при-

йомом економії словесних одиниць, збереження інформаційної повноти мінімальними засобами.

Семантичне багатство мовлення полягає в застосуванні семантично вагомих, «повноінформативних» одиниць, які не допускають двозначного сприйняття тексту чи взагалі його нерозуміння. Усі семантичні групи лексики становлять її багатство: розмовно-побутова, етнографічна, соціально-побутова, суспільно-політична, офіційно-ділова, професійно-виробнича, термінологічна, художньо-експресивна та ін. Великі семантико-стилістичні потенції мають іншомовні слова, архаїзми (історизми), старослов'янізми, неологізми, які урізноманітнюють мовлення, видозмінюють при необхідності його колорит. Недарма такі лексеми фіксуються (з відповідними позначками) сучасними словниками. Завдання полягає в тому, щоб, знаючи ці одиниці, застосовувати їх відповідно до ситуації (характеру) спілкування. Оскільки людські думки можуть бути найрізноманітнішими, то й засоби, якими їх можна оформити, щоб порозумітися зі співбесідником (у широкому розумінні), повинні бути теж різноманітними. Штампи, безбарвність, словесна тріскотеча — вади, що виникають через бідність індивідуального словника і внаслідок невміння регулювати кількість одиниць, необхідних для забезпечення інформативної достатності. Потрібне слово має. Необхідний лише працелюбний розум, щоб це слово підібрати, знайти. Пам'ятаєте лист юнака до коханої дівчини: «Я так Вас кохаю, що в мене немає слів, щоб висловити своє почуття», і її відповідь: «Бідний хлопець! Яка маленька у нього голівка». Або наведений О. Левіним класичний приклад шкідливості багатослів'я: «До спартанців прийшли послы сусідньої держави й вітали їх довгою промовою. Спартанці їм відповіли: Ваша промова була такою довгою, що, коли ми слухали її другу частину, ми забули першу, а оскільки ми забули першу, то не зрозуміли другу»⁴⁴.

У процесі розвитку мови та активного функціонування слова збільшують свій семантичний діапазон, розширюють і вдосконалюють свої семантичні можливості (розширюються або звужуються значення, виникають значення, протилежні до відомих, з'являються умови для переносного слововживання). Сьогодні спостерігаємо активний процес метафоризації термінів (*перебудова школи буксує, передвиборна платформа депутата, оздоровлення обстановки*), оновлення значень і функцій історизмів (*гласність, демократизація, нова економічна політика, центризм, космос, меценат, дача*), активно запозичаються і творяться нові слова (*президент, арбітраж, відео, комп'ютер, хіт-парад, гала-концерт, шарп, сауна, НЛО, екстрасенс*). А скільки слів повернуть нам процеси оживлення коренів народу! (Порівн. лише: *посвіт, берегиня, вертеп, толока, клака, віросповідання* та ін.).

Багатство слів і багатство значень неможливе без багатства

форм. І тут мова володіє невичерпними ресурсами: у словотворі і в словозміні варіанти структур і варіанти форм зберігаються з прадавніх часів і примножуються кожним наступним поколінням. Іменники можуть мати паралельні форми роду (зал — зала, клавиші — клавиша, спазм — спазма), відмінків (Д. в. брату — братові, сину — синові, М. в. на батьку — на батькові, Зн. в. візці — овець, воли — волів, коні — коней); активно функціонують паралельні відмінкові форми числівників (Р. в. одинадцяти — одинадцятьох; Д. в. двадцяти — двадцятьом; М. в. на десяти — на десятьох); великі семантико-стилістичні можливості мають прикметникові паралелі (присвійні прикметники: материн — материнський, братів — братовий, батьків — батьківський, Дніпрові — дніпровські; стягнені/ нестягнені форми: білі — білії, добра — добрая, синє — синєє; повні /короткі форми: повний — повен, зелений — зелен, славний — славен). Фонетичні варіанти також урізноманітнюють мовлення, сприяють його виразності. Порівн.: на тому — на тім, до сходу сонця — до схід сонця, лише — лиш, ходити — ходить, чому — чом, гуляє — гуля та ін. Звичайно, усі ці варіанти, зберігаючи спільність значення, різняться функціонально в стилістичному або експресивному планах.

Семантичне багатство примножується багатством інтонаційним, яке залежить і від лексичного наповнення тексту, і від його синтаксичної побудови. Це не лише питальна, спонукальна (чи й бажальна), розповідна інтонація. Це й інтонація запитання — і відповідна до нього інтонація відповіді, інтонація підтвердження, згоди — й інтонація сумніву, заперечення; інтонація роздуму — й інтонація беззастережної впевненості, інтонація інтимності, ласкавості, фамільярності — й інтонація офіційності, інтонація оскарження — й інтонація осуду, звинувачення тощо. Зрештою, нерідко інтонація закладена вже в семантиці слова (порівн.: *пошепки, закричав, захекатись, збліднути, злякатись, байдуже, весело* та ін.). Інтонація в деяких словах поліфункціональна (спробуймо вимовити «Що?» і «Коли?» зі здивуванням, з острахом, з погрозою, із зацікавленням; «Х-ха!» — з презирством, з усмішкою, байдуже, зі здивуванням, із захопленням тощо). Хоча інтонування стосується усного мовлення в першу чергу, проте і в писемному його можна до певної міри передати відповідними знаками (напр. [?!] [!?] [!] [?], ...). Інтонаційне багатство організовує і динаміку тексту, яка, проте, значною мірою залежить і від порядку слів, і від зв'язків на рівні складного синтаксичного цілого, і від темпу мовлення.

Лексичне і семантичне багатство виявляється у фразі і тексті, тобто невіддільні від структурно-організаційних ознак мовлення. Організація ж мовлення — це «зв'язки його мовних елементів, їх послідовність і взаєморозташування, їх контактне і дистантне взаємне притягання і відштовхування»⁴⁵. В основному організація

мовлення визначається на рівні синтаксису. Тут багатство забезпечують: паралельні синтаксичні конструкції (синтаксичні синоніми, варіанти, напр.: підрядне речення часу — і дієприслівниковий зворот, підрядне означальне речення — і дієприкметниковий зворот, сполучення дієслова з іменником — і з інфінітивом: *продовжити читати — продовжити читання, перестати грати — але припинити гру*; зворот активний — пасивний: *сонце висушило озеро — озеро висушено сонцем, трактор зорав ниву — ниву зорано трактором*; варіанти граматичних форм, напр., майб час: *буду писати — писатиму — напишу*; наказ. сп.: *пишіть! — писали б! — хай пишуть!*; *гарний — кращий і найкращий — кращий за всіх, щонайкращий*, розм. *самий красивий*; форми числа: мн. *всюди степи — всюди степ, степ..., все літо ідуть дощі — все літо дощ, і дощ, і дощ*; описові фразеологічні й перифрастичні звороти, напр.: *осідлати сталевого коня — стати трактористом; бійці невидимого фронту — розвідники; люди в білих халатах — лікарі; з'їсти пуд солі — стати досвідченим*; окаціоналізми (потенціалізми) художнього й публіцистичного стилів, напр.: *відеопавутина, антиідеологія, машиноман, автобог* і под. складні слова, які функціонують у фіксованих контекстах, як фразеологізми у фразеологічному оточенні).

Урізноманітнюється мовлення й варіюванням сполучних засобів (порівн. сполучники: *і—та, але—та, щоб—аби, який—що, хоч—незважаючи на, тоді як — у той час як, коли—як; бо—тому що, через те, що; тому що — через те, що, оскільки; доки—поки—заки; (для того) щоб — з метою та ін*), і варіюванням сполучникових і безсполучникових конструкцій (напр.: «Батьків дівчина не пам'ятає: вони загинули під час війни»; *...не пам'ятає, бо вони...*), заміною паратаксичних структур на гіпотаксичні (порівн. «Гримнув несподівано постріл — заєць упав». *Заєць упав тоді, як несподівано гримнув постріл*). Отже, у синтаксичній синоніміці треба брати до уваги і критерій спільності, і критерій відмінності структур. Д. М. Гуц пише: «Синтаксичні синоніми — це різноструктурні конструкції (словосполучення та речення), що мають спільне граматичне значення, але відрізняються смисловими відтінками, стилістичними особливостями... Різноструктурними вважаються такі синтаксичні конструкції, які, позначаючи близькі смислові відношення, розрізняються засобами та показниками зв'язку між словами (форми слів, прийменники, сполучники)»⁴⁶. Таким чином, різноманітність форми та її лексичного наповнення зумовлює й відтінки значень — багатство зв'язків і відношень об'єктивного світу.

Звичайно, багатство (й різноманітність) мовлення має особливості залежно від таких факторів: 1) є воно мовленням народу — чи однієї особи; 2) мовленням розмовно-побутовим — чи художнього твору; 3) мовленням загальнонародним — чи окремих соціальних верств населення; 4) мовленням дитини — чи дорослої

людини; 5) просторічним — чи репрезентує певний функціональний стиль літературної мови.

Отже, стилі ставлять вимоги щодо багатства й різноманітності. Безсумнівно, усіма засобами досягнення цих якостей мовлення активно користуються, насамперед, стилі розмовний, художній, публіцистичний. Багатство наукового стилю — це багатство синтаксичних конструкцій і термінологічної лексики. Щодо офіційно-ділового стилю, то замкнутість його форми визначає і певну замкнутість мовних засобів, відсутність експресивності зумовлює інтонаційну стабільність відповідно до характеру документа. Спостерігаємо стилістичну маркованість паралельних граматичних і лексико-семантичних форм. Напр., підрядні обставинні і означальні речення заступаються синонімічними дієприкметниковими зворотами в науковому, діловому, публіцистичному стилях; складно-підрядні речення часто мають своїми варіантами в художній літературі відокремлені члени речення; у науковому, публіцистичному, офіційному стилях вживають, як правило, двоскладні речення, в художньому, а інколи й у розмовному — синонімічні до них односкладні.

Стилістично марковані не лише повнозначні слова-синоніми, а й службові слова (порівн. *біля* нейтр.) — *коло* (розм.); *щоб* (нейтр., кн.) — *аби* (розм.) та *ін.*). Вибір стилістичного варіанта залежить і від знань мовної системи (у тому числі стилістичних її характеристик), і від багатства індивідуального словника, і від чуття мови, яке формується естетичними зразками, тренуванням мислення тощо.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Пояснити, чим різняться одиниці поданих нижче синонімічних рядків (дати семантичну й функціонально-стилістичну характеристику), встановити, які одиниці ненормативні. Синоніми четвертого ряду внести у речення.

• 1. Довіряти, мати довіру, вірити, покладатися. 2. Завірити, запевнити, дати слово, дати обіцянку, обіцяти, гарантувати, дати гарантію. 3. Основний, головний, найважливіший, найактуальніший, першорядний, першочерговий, пріоритетний. 4. Повідомити, сповістити, поінформувати, довести до відома, дати знати. 5. Міркування, думка, зауваження, переконання, передбачення.

Завдання 2. Підбрати до поданих слів усі можливі означення-характеристики, з'ясувати, які з утворених словосполучень є штампами.

Зусилля, мовчанка, злоба, думи, загроза, постріл, опір, досвід, смак, успіхи, досягнення, здобутки, зміни, темпи, пропозиції, реформи.

Завдання 3. Увести в чіткі контексти наведені варіанти родових форм іменників та різнооформлені іменники одного роду, щоб пояснити їх стилістичні параметри.

Зал—зала. Генезис—генеза. Тезис—теза. Латина—латинь. Клавіш—клавіша. Відпуск—відпустка. Спазм—спазма. Жираф—жирафа. Височина—височінь. Бистрина—бистринь. Африкат—африката. Перифраза—перифраз. Відрібок—відрібка. Голубинь—голубизна.

Завдання 4. Подати, де це можливо, варіанти форм знахідного відмінка множини іменників, пояснити характер їх функціонування.

1. Телята, гусята, гуси, індики, корови, вівці, воли, ягнята, коні, кури. 2. Брат, батько, село, добро, людство, полк, край, бій, селянство.

Завдання 5. Поставити подані іменники в давальному і місцевому відмінках однини, обґрунтувати доцільність паралельних форм, їх функціонування. З виділеними словами (їх граматичними варіантами) побудувати речення.

Іван, Сидір, Кравчук; сніг, вітер, гай, степ; товариш, журналіст, друг; слово, знання, життя.

Завдання 6. Подати функціонально-стилістичний коментар до таких варіантів і синонімів:

1. З—із—зі—зо; же—ж; над—наді—надо, під—піді—підо; би—б; у—в—ув—уві; і—й; хоча—хоч; чому—чом; лише—лиш; відтіля—відтіль; попереду—поперед. 2. Ходити—ходить, писати—писать, знати—знать; змагатися—змагаться, гратися—гратись, взятися—взятись. 3. На залізному—на залізнім; у доброму—у добрім; у веселому—у веселім; на одному—на однім; на другому—на другім; у сотому—у сотім; на ньому—на нім; на тому—на тім; по тому—по тім; у цьому—у цім. 4. Дон—Дін, Ровно—Рівне, Донець—Дінець, Мукачево—Мукачеве, Берегово—Берегове, Україна—Вкраїна. 5. Гуляе—гуля, знає—зна; білі—білії; зелена—зеленая; повен—повний; радий—рад; славний—славен, згодний—згоден. 6. Ілля—Ілько; Лаврентій—Лаврін, Влас—Улас, Терентій—Терешко, Михайло—Мишко—Миша, Юліан—Іліан, Єлизавета—Лисавета; Наталія—Наталя—Наталка—Ната—Татка, Анастасія—Настя, Надія—Надя, Олександр—Сашко—Шура—Олесь—Лесь.

Завдання 7. Прочитати тексти, з'ясувати частотність мовних одиниць на цій текстовій площі (шляхом встановлення синонімічних рядів, граматичних варіантів, лексико-семантичних груп, типів інтонацій, характеру експресії та ін.), дійти висновків про різноманітність і багатство мовлення авторів.

1. Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони поверталися увечері додому, їх стрічали

старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть до нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам бог ходив, а богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоднішнім днем... (О. Довженко).

II. Пам'яті Івана Франка.

...Ти віддав Україні весь свій вік, увесь труд у незламнім завзятті, ти вложив у неї все найкраще, найвище, що знав.

І за свою безмежу любов до свого народу ти нічого не хотів від нього: ні кадил, ні похвали, ні пошани. Ти навіть приймав від нього невдячність, і наруги, і рани, бо ти любив свій народ не тільки за його добру вдачу, але й за його хиби та злобу, хоч і плакав над ним.

Так безмірно любив ти наш народ, а проте покинув його, хоч так гаряче бажав ти ввійти з нами серед трубного гromу в кращу добу життя нашого народу.

Ти відійшов від нас, але твоє бажання допомогти братам і витерти їхні сльози стало твоїм заповітом для грядущих поколінь (з М. Возняка).

III. Де народився Федоров, у кого навчався своєї майстерності, про це не збереглося надійних джерел. Але завжди друкаря називали не родовим прізвищем, як було заведено серед дворян, а за ім'ям батька: Іван Федоров (Іван, Федорів син), Іван Федорович. Отже, походив він з простої, незнатної родини. В Москві був дяконом однієї з церков, а водночас з майстром—білорусом Петром Тимофійовичем Мстиславцем керував роботою царської (тобто державної) друкарні. За підписами Івана Федорова і Петра Мстиславця як друкарів вийшли перші в Росії точно датовані друковані книжки: «Апостол» 1564 і два видання «Часовника» 1565 р.

Останнім часом радянські вчені довели, що саме у Москві дещо раніше (приблизно від 1553 р.) уже діяла друкарня, видання якої називають анонімними: на них не зазначено ні дат виходу, ні місця друкування, ні імен видавців та друкарів. Книги Івана Федорова та Петра Мстиславця набагато перевершують «анонімні» і рівнем

опрацювання тексту, і майстерністю поліграфічного виконання. Вони стали зразком для наступних російських видань (*З пугівника*).

Завдання 8. Підбрати з дужок лексичні ідентифікатори (відповідники) до наведених перифраз, пояснити функції перифраз, їх стилістичну маркованість.

Лісова принцеса. Любителі тихих світанків. Любителі дармової юшки. Другий хліб. Перлина Карибського моря. Машина клімату. Лижна Мекка. Конструктори зерна. Сталевий землекоп. Сонячний камінь. Інженери полів. Інженери людських доль. Нектар гір. Мандрівні Гомери. Українська Сапфо. Біле золото. Зелене золото. Чорне золото. Легені планети. Зелений цех. Синьоока сестра України. (Рибалки, Агрономи. Білорусія. Маруся Чурай. Янтар. Кобзарі. Ліс. Ліси. Письменники. Косуля. Картопля. Браконьєри. Арктика. Екскаватор. Куба. Селекціонери. Бавовна. Вугілля. Ворохта. Мед).

Завдання 9. Написати твір-мініатюру на тему «Мoje улюблене місце відпочинку», використавши такі фразеологізми:

аж за душу бере, хоч мак сій, ні на макове зерно, гав (не) ловити.

Завдання 10. З тлумачного словника української мови (в 11-ти томах) виписати десять рядів експресивних синонімів, матеріали словника доповнити одиницями розмовної мови, пояснити амплітуду експресії, закладеної в синонімах, та практичне значення цього явища, напр.:

мати—матінка—матуся—матусенька—мамуначка; дід—дідусь—дідик—дідуган—дідище і под.

Завдання 11. Поставити в кінці кожної репліки відповідний до її інтонації розділовий знак, указати на всі можливі варіанти інтонації, що можуть бути зумовлені семантико-емоційними видозмінами. Пояснити інтонаційне багатство розмовного мовлення.

I. — Хто це зробив

— Я

— Ти

II. — Я давно здав книжку

— Як давно

— А хіба я не казав

— Казав, але не про цю книжку.

III. — Я не знаю чого ви від мене хочете

— Не знаєш А якщо подумати

— Не здогадуюсь

— Не хотілося б нагадувати.

Завдання 12. Встановити, зразком якого стилю і яких різновидів стилів є кожен наведений текст, пояснити характер різноманітності мовлення в ньому, мовні засоби творення цієї різноманітності.

I. Поділ мови на стилі є наслідком її історичного розвитку: у процесі становлення й розквіту літературної мови частина її засобів набуває виразного стилістичного забарвлення, закріплюється за певною сферою спілкування.

Для виконання різноманітних функцій у мові історично склались і оформились окремі різновиди, які характеризуються наявністю у кожному з них лексичних, фразеологічних і, частково, граматичних засобів, переважно використовуваних у певній суспільній сфері функціонування мови. Ці різновиди здобули назву функціональних стилів (*А. Коваль*).

II. Центр управління польотом. Протягом трьох років на навколоземній орбіті перебуває наукова станція «Мир». За цей період на її борту працювали екіпажі трьох основних і чотирьох експедицій відвідання з участю космонавтів Сирії, Болгарії, Афганістану і Франції. Здійснено найдовший в історії політ радянських космонавтів Володимира Титова і Муси Манарова — тривалістю один рік.

За програмою дослідження природних ресурсів Землі і вивчення навколишнього середовища заплановано зйомку окремих районів південної частини європейської території країни. Ці експерименти проводяться для одержання даних про стан озимих посівів. Намічено провести кілька серій астрофізичних експериментів у рамках міжнародного проекту «Рентген» (*З газ.*).

III. Як без повітря, хліба і води
Не може жити на землі людина,—
Так я без тебе черствію завжди,
Моя відродо, пісне солов'їна,
Тебе в житті я трепетно творив,
Виношував у серці кожную ноту.
В твій то сумний, то радісний мотив
Переливав і радість, і скорботу.
Всю таїну тобі я відкривав,
Проникливі й прості слова шукав,
Щоб заздрили твої пісенні вроді.

Повір, не засумую з горя я,
Якщо й забудуть автора ім'я
Аби довічно ти жила в народі (*Д. Луценко*).

Чистота мовлення. Чистота мовлення тісно пов'язана з правильністю і нормативністю; якщо у мовленні немає порушень лексичних, стилістичних, орфоепічних та інших норм, воно вважається чистим. Отже, чисте мовлення — це таке, де немає нелітературних елементів. Чистота виявляється, на наш погляд, у трьох аспектах: в орфоєпії — правильна літературно-нормативна вимова, відсутність

інтерферентних явищ, так званого акценту, у слововживанні — відсутність позалітературних елементів — діалектизмів, вульгаризмів, канцеляризмів, плеоназмів, макаронізмів, штампів, слів-паразитів; в інтонаційному аспекті — відповідність інтонації змістові та експресії висловлення, відсутність брутальних, лайливих, лицемірних ноток.

Засвоєння літературної вимови становить певну трудність для людини, яка говорить не рідною мовою. Навіть близькоспоріднені мови мають чимало орфоепічних явищ, які засвоюються значно важче, аніж лексика (напр., вимова українських і [h], г [ji], твердих шиплячих та інших для росіянина, збереження цокання для білоруса, особливості наголошування спільних для споріднених мов лексем, напр., укр. *нена́висть* — рос. *не́нависть*, укр. *ті́сячі* — рос. *ты́сячи*; укр. *ди́ректорі́* — рос. *ди́ре́кторы*, укр. *гря́дкі* — рос. *гря́дки*; укр. *авторі́* — рос. *а́торы*, укр. *че́рпати* — рос. *черпа́ть*; укр. *прия́тель* — рос. *прия́тель*, укр. *по́дру́га* — рос. *подру́га*; укр. *руко́пис* — рос. *ру́копись*, укр. *нові́й, старі́й, жаркі́й, тонкі́й* — рос. *но́вый, ста́рый, жа́ркий, то́нкий* і багато ін.). Засмічує мову й діалектна вимова звуків та наголошування слів. Ці помилки, як правило, мають індивідуальний вияв, бо літературні норми загалом нівелюють діалектну вимову. Чистота мовлення залежить і від дикції — вади артикуляції (теж індивідуальні) вимагають тривалого тренування артикуляційного апарату, яке часом провадиться з допомогою логопеда. Проте, на наш погляд, засмічення мови ненормативними наголосами і вимовою має часові рамки: протягом певного часу від таких вад можна позбутися, засвоївши відповідні правила.

Щодо нелітературного слововживання, то така небезпека для культури мовлення зберігається постійно: зміна ситуацій спілкування, їх експресії можуть призвести до появи у мовленні позалітературних лексичних одиниць. Напр., у мовленні молоді спостерігається часом «замилування» жаргонізмами; людина, що багато років працює на посаді адміністратора, може неправомірно використовувати канцеляризми й поза діловим стилем; науковці часом зловживають іншомовними термінами; людина нестримана, невихована може іноді в стані афекту вдатися до лайливих слів і виразів; невиправдане прагнення бути «не таким, як усі», штовхає деяких письменників на використання лінгвістичних раритетів, глибоких діалектизмів, псевдонеологізмів, трапляється й невиправдане («панібратське») вживання просторічних слів.

Просторічні слова звичайно мають знижений (згрубілий, іронічний) колорит, тому вони властиві розмовно-оповідним різновидам мовлення, а перебуваючи на межі літературного—нелітературного мовлення, відзначаються невимушеністю, «вільністю» вживання. Порівн. розмовні: *біганина, бідолаха, буча, брехун, гавкати,*

ушкварити і просторічні, експресивно різкіші: *скиглити, бузувати, рачкувати, насобачитись, халамидник, охламон, змахувати* (на когось), *заберись геть, на radoщах* (піти в кіно) та ін. Якщо в розмовному (зниженому) мовленні такі слова, внаслідок своєї експресії (закладені у змісті, часом словотворі, наголосі), можуть вживатись, у стилі публіцистичному — зрідка, з виразною стилістичною метою, то в діловому і науковому стилях вони недопустимі.

Жаргонізм⁴⁷ функціонально близькі до просторічних слів, проте тісніше пов'язані з певною соціальною групою людей, з соціальним середовищем. Вживання їх у літературній мові може бути виправдане лише особливими стилістичними завданнями: стилізацією чи індивідуалізацією мови дійових осіб (порівн.: бурсацький жаргон у творах С. Руданського, злодійське арго у творах І. Микитенка). Напр.: *збацати (станцювати), охмуряти (викликати почуття симпатії), стибрити (вкрасти), лажа (неприємність), на атаі (на чатах)* та ін. Є. Г. Борисова зауважує: «Вульгаризація мовлення властива підростаючому поколінню й часто йде не від дурних думок і нахилів, а швидше від несвідомого бажання підлітків виглядати грубувато-мужніми, більш дорослими, досвідченішими. Проте, будучи явищем скороминущим, жаргон все ж може залишити (і часто залишає!) слід у мовному розвитку людини»⁴⁸ — звикнувши до вульгарно невимушеного, стилістично неохайного мовлення, людина не виробить навичок стежити за своїм мовленням і не помічатиме вад у інших, а отже, не зможе передати співрозмовникам ні багатства, ні краси мови.

Діалектна лексика (етнографічні, територіальні, соціальні діалектизми) сферою свого застосування мають розмовний і художній стилі, хоч функції їх різні в цих стилях: понятійно-номінативна — у розмовному, художньо-зображувальна — в художньому (відображення місцевого колориту, типізація характерів). У науковому стилі діалектні лексеми термінологізуються (власне, вже термінологізувалися в сільськогосподарській, ботанічній галузях науки) або вживаються як ілюстративний матеріал (в діалектології, історії мови). Щоправда, процес переходу діалектної лексики в розряд літературнонормативної ще триває, тому давати функціональну оцінку таким словам треба з допомогою словників. Порівн.: *літ. плай, запаска, грунь, полонина, мешкати, гречний*, діал. *помешкання* (квартира), *помаранчі* (мандарини), *ягоди* (суніці), *бараболя* (картопля). Діалектизми в літературному мовленні частіше з'являються там, де діалект функціонує активніше.

Канцеляризми і професіоналізми поза властивими для них стилями (офіційно-діловим і професійно-виробничим) сприймаються не лише як стильовий дисонанс, а й як ознака бідності мовлення, неестетичності мовця. Канцеляризми позбавляють мову простоти, образності, емоційності, знижують дієвість усного

і писемного слова. Напр., плеоназми; *по лінії боротьби з правопо-рушниками, у розрізі теми, в питанні поліпшення харчування; канцеляризми; при цьому додаю, на порядку денному — вечера, пункт перший — пошити плаття; готов підписатися під кожним словом, доводжу до відома та ін.*; професіоналізми: *вікно* (перерва), *пауза* (вільний час), *аргументувати* (довести), *експеримент* (спроба), *приплюсувати* (додати, приєднати), *від'ємне* (негативне) враження, *приємно в степені (дуже приємно)*. Засмічення мови такими елементами свідчить про лінощі думки.

Лайливі і вульгарні слова недопустимі ні мовними, ні загальноетичними нормами, їх уживання навіть карається законом як образа, приниження людської гідності. Щоправда, деякі з них втратили частково вульгарний зміст і у вигуківих афективних фразах є виявом вищої міри експресії (*Чорт побері! Пика Холера. Баньки (пульки, сліпи) витрищити. Хамство. Паскудний*). Проте вживання їх вульгаризує мову, погано характеризує мовця, створює конфліктні ситуації. Пам'ятаючи, що навколо нас завжди можуть опинитися діти, ми повинні бути дуже уважні до мовлення, навіть якщо не вкладаємо в якесь слово його справжнього змісту. Ніхто не заперече можливість афективного мовлення, але проти вульгаризації заперече сама мова.

Засмічують мову недоречно вжиті і ншомовні слова. І не лише з мов віддаленої спорідненості (латинізми, галіцизми, англіцизми), а й з мов споріднених (полонізми, русизми). Хіба приємно чути таке: *Не зря мені приснився той сон. Я не вспіваю. Він сильно потребує. Мені неприємно. Задам я тобі трьопки. Що ти сьогодні получив? Будеш мені помнити! Дай мені полотенец!* А коли замість «подвійне» кажуть «бінарне», замість «головний» — «домінантний», замість «спадковий» — «дискретний», начальник — «шеф», «бос»? Похизуватися знанням іншої мови можна лише добре розмовляючи цією мовою, а не вихоплюючи з неї несвідомо і без потреби окремі слова. Звичайно, турбота про чистоту мови не має нічого спільного з пуризмом (науковим нігілізмом), який не приймає ніяких нових слів або змін у мові.

Втрата контролю над власним мовленням може призвести до появи *слів-паразитів*: *так сказати, так би мовити, значить, ну, як це, розумієш, знаєш*. Ці слова не тільки нічого не виражають, а й можуть беззмістовністю спотворити смисл фрази (напр.: «Він, так би мовити, хороша людина». «Хай, значить, скаже»). За словом повинна стояти думка — якщо мислиш добре, то й говоритимеш добре.

Чистота мовлення — це його естетичність, а краса ніколи не втомлює, не набридає, зокрема тому, що вона змінюється відповідно до потреб спілкування. Уміння відбирати, синтезувати мовні засоби із загальнонародної скарбниці формується і в процесі ви-

вчення мови, і в процесі пізнання світу: його звуків, барв, динаміки (причинно-наслідкових зв'язків, часової та просторової діалектики).

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати тексти, пояснити, якими мовними засобами автори досягають високого ступеня естетичності.

I. Дорога с. в друзів тих немає,
Що так її любили у житті,
Коди снувалось марево безкрає.
Поля, луги та узгіррки круті.

I їхнє слово шире не лунає
В привітній хаті не на самоті.
Послалась їм стежина невидима,
Де Вишні сміх і посмішка Максима
(*А. Малишко*).

II. Та я бачу, що очі твої сяють, ти захоплено дивишся в глибину мого саду, і серце твоє стукає схвильовано. Я чую твій голос, то мова зворушеної душі. Тепер ти невіддільний від краси квітів та дерев, бо маєш очі творця і бачиш райдужний вінок на чолі в Матері-Природі, як святкові убори Сонця, котре вічно приходиться до гості до Землі, щедро сіючи вогняною долонею життєдайні зерна.

Ти — зі мною, з квітами й травами. Ти — наш. Зникають сумніви, і ми, перш ніж рушити в дорогу, згадаємо найважливіше про живу, мерехтливу веселку Землі. Що оповідала прадавня мудрість про рослини?

Всі джерела — міфічні, релігійні, казкові, легендарні — не забули про них, постійно нагадували про виняткове значення флори в розвої життя і зокрема — Людини.

Легенди Сходу уявляють Всесвіт як велетенське зоряне Дерево, на якому розцвітають світила й планети — вогняні квіти. І поява, розвиток чи занепад тих або інших зірок, світів, народів, планет, царств, еволюцій порівнюється з життям цього космічного Дерева, котре має свою весну, літо, осінь, зиму. Так своєрідна діалектика древніх відзначила в дивоглядному світі рослин відображення єдиних вселенських циклів (*О. Бердник*).

III. — Як тобі, мамочко? Чи не болить голівонька?

— Ні, дитинко, не болить.

— Дати тобі молочка з булочкою?

— Дякую, але хотіла б чаю з малиною попиту!

— Зараз, рідна, зігрію. Ти бачиш, вгомонився вітер, заспокоїлось надворі...

— От і добре. Може, і в серці в мене заспокоїться... Але несила забути, несила... (*Автор*).

Завдання 2. Знайти в тексті діалектні, іншомовні та просторічні лексеми і пояснити їх стилістичні функції, доречність вживання.

У Багдаді, славнім місті
Тому літ не сто, не двісті,

Як халіфи ще жили,
Був вдовець, стара катряга,

Та такий вам скупиндряга,
Що шукать по всій землі.
Хоч багатий був, як рідко,
Та ходив брудний, як дідько,
І обдертий, як жебрак:
Сорочища чорна, груба,
Ледве руб держиться рубя,
А штанищі, мов райтак.
Лисину замість тюрбана
Обивала шмата драна,
Ветха — й кольору не знать,
Плащ — верета-перетика,
Шпилька з терня, пояс з лика —
Хоч у просо шпаки гнать.
Звався дід той Абу-Касим,
Був купець собі, не блазень,

Пахощами торгував.
Як по місті йшов часами,
Всякий люд за ним юрбами,
Біг і дивом дивував.
Та найбільше всіх уваги
У старого скупиндряги
Його капці знай тягли:
Але капці ж бо то, капці!
Що, мабуть, ще дідьчій бабці
Шлюбним обувом були.
Відки Абу-Касим взяв їх,
Кілько літ уже вживав їх,
Сього не затямив світ;
Знали лиш шевці багдадські,
Що ті капці чудернацькі
Латали вже з десять літ (І. Франко).

Завдання 3. Прочитати текст, знайти в ньому стилістично вагомі мовні засоби і пояснити їх функції.

Вона простогнала цілими грудьми, мов конала; голова її впала безвладно взад на плечі, вона зарила пальці до шкіри в волосся. Відчула близьке божевілья; якась страшна безодня відчинилася перед нею. Її син був убивцею... братовбивцею! І його мали забрати також від неї... Але се не могло бути правдою. Се була лож. Страшна, божевільна лож...

— Він був мій! — кликнула дівчина насилу, вказуючи на вмерлого. — А оцей тут!.. — Голосний удар вразив її в лице.

— Суко! — просичала мати. — Я вб'ю тебе на місці, як ще хоч слово скажеш. Що ти хочеш від нього і чого п'еш кров нашу, та й хто ти така?.. Уб'ю, як гадюку... Геть із моєї хати... геть надвір!

— Убийте мене тут на місці, тут, коло нього, покладіть мене до нього в домовину! — кричала Анна, не тямлячи себе з жалю, і потрясла дико головою, що аж хустка і волосся спали їй глибоко взад. — Поховайте мене з ним, застрільте мене, як його застрілили, — мені тепер все одно, але я нічиєї крові не п'ю і не брешу. Він мій, мій... а моя дитина — і його дитина! Я не розпусниця... піп нас не вінчав, але най нас поховає! Я хочу з ним у землю йти... (О. Кобилянська).

Завдання 4. З'ясувати, які нелітературні елементи засмічують подані фрази, виправити, де необхідно, речення і пояснити, як можна уникнути подібних помилок.

1. Іду, розумієш, Одесою і зустрічаю, розумієш, — кого б ти думав? — Івана. Ми з ним, розумієш, в одному класі, розумієш, вчилася. 2. Це, ну, таке місце, де зимують перелітні птахи. 3. Різка критика на адресу будівельників дала поштовх широкому розмахові змагання, що знайшло гарячу підтримку з боку керівників цієї ділянки всеобласної будови. 4. Товариші! На цих зборах

мені хочеться висвітлити питання про головні завдання нашої роботи на сьогоднішній день. Я зупиняюсь на цьому питанні тому, що вважаю за необхідне підкреслити питання підготовки кадрів. І перш за все я хочу поставити питання про те, що товариші, які виступали переді мною, не приділили належної уваги питанню про якісні показники нашої роботи в галузі підготовки кадрів. 5. Ми, товариші, не вважаємо, не прислухаємось, ігноруємо запити відвідувачів, їх розумовий, інтелектуальний рівень, їх підготовку, знання, ерудицію. А це погано. Треба пам'ятати, що слід розрізняти, диференціювати їх відповідно до їхніх можливостей. 6. Ти стій на атаці, а я залізу на грушу. Як побачиш, що йде бабця Ядзя,— свисни, щоб не зцапала на гарячому. 7. Ти, Петре,— чванько і базікало: для чого було вигадати про свою зустріч з вовком — вони ж у наших краях зроду не водилися. 8. Ох і набридла ця беліберда — то треба, то не треба поливати дороги. 9. Паскудна ж ти людина, Петре: чи ж тебе хто за язик тягнув, що ти розказав Марії про ту бійку на толоці? 10. Сьогодні наш концерт репрезентує вам нових виконавців. 11. Хоч ти давно мене ігноруєш, але я мушу пояснити... 12. Я не можу функціонувати в таких умовах — мені потрібне добре освітлення.

Завдання 5. Перекласти українською мовою текст, пояснити характер лексичної співвіднесеності двох мов, особливості наголошування. Підкреслити випадки, де можливі варіанти слова-відповідника.

Филигранной обработке массовых сцен Курбас уделял особое внимание. В начале спектакля мы изображали машину, которая взрывается. «Машина» была хитроумным сплетением рычагов, проводов, передач, колес и других деталей — все это изображали люди. Репетиции шли приблизительно так. Заняв свои места, мы изготовливались и замирали. Свисток. И машина начинала работать. Сначала медленно, со сбоями, постепенно набирая темп.

«Хорошо! — корректировал игру актеров Курбас.— Медленнее, ведь только начало. Важно само чувство движения, радость движения. Еще возможны сбои, раскачка... Нет-нет, не все одинаково, вы еще не монолит, каждый сам по себе, жесты подчеркнута индивидуальны. Так... Теперь маховик заработал быстрее, конвейер двинулся с большей скоростью. Вам некогда, вы не успеваете. Растерянность... Преодолели растерянность, вошли в ритм, вошли во вкус, но вы еще люди, а не механизмы, вас увлекает ритм, нравится гармоническая сплоченность работы... Ки-дзи-дзянчик, постарайся передать красоту жеста, тебе должно нравиться, что ты так хорошо делаешь,— вместе со всеми... Энтузиазм заставляет вас работать быстрее. Еще быстрее. Бойтесь отстать от других! Еще быстрее! Начинается процесс превращения людей в роботов, механизация человеческой натуры. Темп! Еще! Еще! (О. Запорожець).

З авдання 6. Пояснити вживання наведених пар слів, дати їм стилістичний коментар. З виділеними словами побудувати речення.

З'ява—поява. Знахідка—віднайдення. Бажати—зичити. Розвиток—розвій. Гілка—галузка. Цілунок—поцілунок. Галузь—царина. Згин—загибель. Надрукувати—видрукувати. Учитель—навчитель. Познайомитись—азнайомитись. Познайомитись—запізнатись. Знаходити—віднаходити. Малюнок—замальовка. Сповнитися—виповнитися. Набутки—надбання. Нерушимий—незламний. Рішимість—рішучість.

Доречність мовлення. Пригадаймо, як часто ми кажемо: «До речі, варто б...» або «це доречно», «це не доречно». Який зміст вкладаємо у поняття «доречний?» *Доречний* — це такий, що відповідає ситуації спілкування, організовує мовлення відповідно до мети висловлювання. Отже, доречність — це ознака культури мовлення, яка організує його точність, логічність, виразність, чистоту, вимагає такого добору (підбору) мовних засобів, що відповідають змістові та характерові експресії повідомлення. Проте для доречності у мовленні самих мовних засобів недостатньо — доречність враховує ситуацію, склад слухачів (читачів), естетичні завдання. Р. О. Будагов зауважує: «Наївно думати, що образне відтворення думки менш точне, ніж необразне. Вся суть у тому, що і як передається вченим або письменником, якої вартості, якого масштабу та чи інша думка формулюється»⁴⁹.

Таким чином, висловлювання доречно, якщо внаслідок його використання досягається мета, яка висувалася мовцем, якщо потреби мовця (у широкому розумінні) реалізовані. Ось яким різноманітним арсеналом засобів для досягнення мети висловлювання можна скористатися: який би прийом не використовували — риторичний діалог, закличну або питальну форму звертання до слухачів, повторення попередньо висловленої думки з метою її підсилення, посилення на літературний образ чи історичний факт, дослівне цитування або переказування цитати своїми словами, відповіді на запитання, порівняння, проголошення лозунга і т. д., — його необхідно повсякчас найтісніше пов'язувати з усім змістом мовлення⁵⁰. Уміння вибрати найбільш вдалу форму спілкування, інтонаційну тональність, лексичні засоби формується і практикою мовлення, і психологією людських стосунків. У кожному стилі слово і фраза мають бути доречними, як доречною повинна бути й інтонаційно-колеритна їх тональність: висока чи низька, інтимно-ласкава (пестливий, ніжний, прихильний тон) чи офіційно-холодна (байдужий, безсторонній тон), гумористично-сатирична (насмішкуватий, глузливий, уїдливий, викривальний тон) чи позбавлена цих інтонацій⁵¹. Не може наше мовлення бути безбарвним — навіть офіційний і науковий стилі мають свою тональність: розмірковуювальну, переконливу, доказову. Не може бути воно й

словесно порожнім: бідність лексики, як і багатослів'я, не прикрашає мовлення — повнота думки досягається не кількістю слів, а їх смисловою наповненістю, вагомістю. Кожний історичний і кожний конкретний сучасний момент, кожен предмет мовлення і кожен співрозмовник вимагають нетотожних мовних засобів для свого вираження. Тому мовлення повинно бути гнучким, динамічним, функціонально мобільним. І просторічний елемент мови виконає свою функцію, якщо буде стилістично виправданим, доречним. Штамп, канцеляризм в офіційному стилі — доречні, в художньому — допустимі як стилістичний прийом творення образів, в інших випадках — недоречні, засмічують мову.

Кожен стиль має закономірності відбору мовних засобів і певний реєстр цих засобів, якими він різниться від інших. Стильова доречність твориться співмірністю, узгодженістю засобів, їх несуперечністю. Так, діалектизми, канцеляризми, просторічні слова в художньому стилі виступають як засіб стилізації та індивідуалізації персонажів. У науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилях, які мають здебільшого писемну форму вияву, доречні складні, розгорнуті синтаксичні конструкції, в усному ж мовленні доречніше розчленовувати, розбивати висловлювання на частини — так воно краще виконає свої комунікативні функції. Гете зауважував: «Я поважаю математику як найбільш піднесену, корисну науку, коли її застосовують там, де вона доречна, але не могу схвалити, коли нею зловживають, стосуючи її до речей, які зовсім не належать до її галузі і які перетворюють благородну науку в нісенітницю»⁵². У науковому тексті недоречні емоційно-експресивні мовні одиниці (вони закріплені за розмовним і художнім стилями), зате цілком доречна термінологічна лексика, «мова» символів, графіків, схем, які не бажані в інших стильових різновидах мовлення. Лауреат Нобелівської премії Луї де Бройль впевнено заявляв: «Стилем математичних формул» можна закріпити вже набуті знання, але розвинути ці знання неможливо без допомоги всіх засобів літературної мови. Як це не дивно з першого погляду, «звичайна літературна мова» більш точна у своїй удаваній неточності, аніж строга мова формул»⁵³. Звичайно, усе багатство мови може бути джерелом засобів кожного стилю, але тільки за умови доречності тієї чи іншої одиниці, підпорядкованості її змістові, формі, експресивності висловлення вона виконає комунікативну роль.

Окрім стильової доречності, слід домагатися доречності контекстуальної. У контексті єдність змісту і форми (плану змісту і плану вираження), однорідність експресивно-стильової тональності зобов'язує контролювати і словесно-виражальні, і структурно-інтонаційні мовні та екстралінгвістичні засоби виразності. Справді, контекстуальна доречність рекомендує різні типи неповних речень: контекстуальні — коли пропуск членів речення (підметів,

обставин) можливий і доречний тому, що вони наявні в попередній фразі, змістовний зв'язок з ними не втрачено, а з метою економії мовлення, його лаконізму, динамічності в даній фразі вони випускаються; с и т у а т и в н і — коли пропускаються з метою максимальної швидкості повідомлення ті члени речення, які слухач легко «підставляє» відповідно до ситуації (напр., на тролейбусній зупинці: «П'ятий?» («Який це тролейбус — п'ятого маршруту?»). — «Ні, другий!»); е л і п т и ч н і — коли структура речення (зумовлена специфікою його змісту, метою висловлювання, особливою афективною інтонацією (підпорядковується і граматичним, і стилістико-експресивним нормам (напр.: «Пожежа!» «Вперед, орли!» «Вбігли в хату, до плити — холодна, слава богу!»). Контекстуальна доречність об'єднує писемне мовлення в надфразні єдності (словесні масиви, пов'язані єдністю змісту, структурою, ритмікою, повторенням слів-скріпів, образів), які в усному мовленні відзначаються меншими паузами на межі речень, тіснішим інтонаційним зв'язком фраз, інтонаційним підсиленням смислових скріпів (повторюваних займенників, сполучників, прислівників та ін.). У контексті можуть бути лише уточнені значення полісемантичних слів; без контексту неможлива реалізація відтінків значень і стилістичних можливостей синонімів; контекст корегує експресивний заряд слова (порівн.: 1. «Такий коротенький зміст нової книги». — «Такий, коротко, зміст нової книги». 2. «Солдати князя Ігоря були безстрашними». — «Воїни князя Ігоря були безстрашними»). Контекст вирішує доречність чи недоречність вставних слів, місце у фразі (реченні) звертання. Контекстуальною доречністю визначається і порядок слів у реченні.

Ситуаційна доречність організує мовлення відповідно до ситуації спілкування: така доречність рекомендує форму спілкування (монолог, діалог, полілог, внутрішній монолог); форму звертання (авторська множина, пошання множина, множина ввічливості, внутрішня множина, однина, офіційні, етично-нейтральні, фамільярні, інтимні формули звертання (*товаришу, колего, діти, Маріє Іванівно, Маріє, Марієчко, Машенько*) та ін. Ситуація корегує і висоту тональності мовлення (*голосно — тихо — пошепки*), і темпи мовлення (швидкий — середній — повільний) — видозміну (рухливість) цих ознак виразності мовлення. Від ситуації, специфіки співрозмовника (аудиторії) залежать і лексичне наповнення тексту (ступінь його складності, характер логіко-семантичних зв'язків, дедукція чи індукція в ході розмірковувань і її мовне вираження, обсяг лексики з конкретним і абстрактним значенням), і застосування в ньому немовних, візуальних засобів (схем, графіків, формул, таблиць та ін.).

Безсумнівно, «доречність мовлення — якість дуже важлива в соціальному аспекті, адже вона регулює, в усякому разі повинна регулювати, всю нашу мовленнєву поведінку»⁵⁴. Таким чином, до-

речність зумовлюється ще й психологічно: мовний контакт співбесідників буде добрим, результативним, якщо будуть знайдені потрібні саме для цієї ситуації спілкування слова та інтонації. Адже мовець не повинен нав'язувати слухачеві думку (свій підхід до справи, її оцінку, її перспективу), хоч не тільки повідомляє інформацію, а й мимохіть переадає ставлення до повідомлюваного, — він повинен дбати, щоб не травмувати слухача, не принижувати його гідності, не чинити насильства над його волею. Особливо про це слід пам'ятати тим, у кого співбесідники — діти, старші люди, хворі (фізично чи душевно). Батьки, вчителі, лікарі не можуть забувати, що слово так само легко вбиває, як і легко лікує; сказане слово назад не повернеш — воно виконає ту роль, яку йому відвела мова, і ніякі виправдовування на зразок «я цього не хотів» не допоможуть. Б. М. Головін у праці «Основи культури мовлення» наводить слова відомого хірурга Ф. Г. Углова: «Якщо куля, випущена ворогом, може пошкодити частину тіла, то грубе слово потрапляє в серце й нерідко звалює людину»⁵⁵.

Звичайно, відчуття доречності, майстерність змінювати характер мовлення залежно від ситуації і завдань спілкування виховується мовленнєвою практикою. Навички доречного мовлення можна виробити за таких умов: 1) якщо усвідомити необхідність корегувати мовлення щодо його доречності; 2) якщо володіти культурою мовлення і культурою спілкування за допомогою мови; 3) якщо мати високу загальну культуру і якщо норми етики будуть переконанням, а ввічливість, доброзичливість, терплячість і терпимість до чужих вад, повага до людей — органічними почуттями, а не правилами поведінки; 4) якщо засвоїти мову не лише як шкільний предмет, а й як «живу схованку людського духу», і берегти її — цей народний скарб.

Звичайно, доречним мовлення буде тоді, коли воно відзначатиметься правильністю, точністю, багатством, чистотою, адже проаналізовані ознаки є складовими культури одного й того ж предмета — мовлення. Тільки в сукупності ці ознаки формують високий рівень культури мовлення суспільства і кожного його члена зокрема. Щоб бути доступним кожному, хто стає співбесідником, мовлення повинне відзначатися виразністю. Ця ознака культури мовлення, на наш погляд, підсилює кожну із пояснених ознак. Про виразність йдеться в наступному розділі посібника.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати виразно монолог, діалог і полілог, довести доречність обраної форми спілкування, обґрунтувати підбір лексико-морфологічних засобів і синтаксичних структур, інтонації фраз.

I. Посіяла людям
 літа свої, літечка житом,
 Прибрала планету,
 послала стежкам споришу,
 Навчила дітей,
 як на світі по совісті жити,
 Зітхнула полегко —
 і тихо пішла за межу.
 — Куди ж це ви, мамо?! —
 сполохано кинулись діти.
 — Куди ви, бабусю? —
 онуки біжать до воріт.
 — Та я недалечко...
 де сонце лягає спочити.
 Пора мені, діти...
 А ви вже без мене ростіть.
 — Та як же без вас ми?
 Та що ви намислили, мамо?
 — А хто нас, бабусю,
 у сон поведе по казках?
 — А я вам лишаю
 всі райдуги із журавлями,
 І срібло по травах,
 і золото на колосках.
 — Не треба нам райдуг,
 не треба нам срібла і злота,
 Аби тільки ви
 нас чекали завжди.
 Та ми ж переробим
 усю вашу вічну роботу.
 Лишайтеся, матусю,
 навіки лишайтеся. Не йдіть,
 Вона посміхнулась,
 красива і сива, як доля,
 Махнула рукою —
 злетіли увись рушники.
 «Лишайтеся щасливі»,—
 і стала замисленим полем
 На цілу планету,
 на всі покоління й віки (Б. Олійник).

II. ...Щось в кожному слові од музики,
 І форма своя, і свій лад.
 Коли я навчився румунської,
 Мені помагав виноград.
 Словечко рече:

— Полюби мене
 І словом новим доточи.
 Російську я вчив з горобинами,
 Болгарську з черешнями вчив.
 Угорську порівнював з крилами,
 Що линуть, що плинуть, летять...
 Природа всі мови осилила
 При спалахах тихих багать.

.

Естонською каже щось чаечка,
Злітаючи в небо своє...
Для мови, якої навчаюся,
Підгрунтям лиш рідна стає (А. Мястківський).

III. Самітно, сирітно під вигином неба...
Хто ми з тобою? Пасерби долі?
Ти ж бо щасливіший, камінь нескреба,—
Вічно сидиш на життєвім престолі.
Нехтуєш навіть нашим вітанням,
Тупо вдивляєшся в простір стооко,
Мовби очікуєш завше світання,
рушення гір, кам'яного потоку...

Правда, не знаємо, камене, й хто ти?
В землю углибивсь ти дужче, ніж суші,—
Чуєш всі здвиги, всі сотрясіння...
Став я на тебе — розгледіть грядуще
та й захолов, скам'янів в онімінні (П. Мовчан).

Завдання 2. Побудувати діалоги (по чотири-п'ять реплік) лікаря і пацієнта, який одужує: кіноглядача і білетного касира; вчителя з матір'ю, сина якої необхідно перевести в школу для слаборозвинутих дітей. Пояснити обрані словесні й структурно-організаційні засоби.

Завдання 3. З'ясувати, які семантичні групи лексики доречні в кожному конкретному стилі, як закріплюються за стилями відомі вам граматичні варіанти, які синтаксичні конструкції переважають в кожному із функціональних стилів.

Завдання 4. Прочитати в особах уривок з казки, пояснити, як допомагає лексичне наповнення та синтаксична організація індивідуалізувати репліки і авторський текст.

Де-не-десь, у деякімсь царсті, жив собі цар та цариця, а в них — три сини, як соколи. От дійшли вже ті сини до зросту — такі парубки стали, що ні задумати, ні загадати, хіба в казці сказати! Дійшли літ, час їм женитися.

Цар, порадившись гарненько з царицею, покликав синів та й каже:

— Сини мої, соколи мої! Дійшли ви літ — час уже вам подружжя шукати.

— Час, — кажуть, — таточку, час!

— Забирайте ж, — каже, — діти, сагайдаки срібні, накладайте стрілочки мідяні й пускайте в чужі землі далекі: хто до кого влучить у двір, там тому й молоду брати.

От вони повиходили, понатягали луки та й нум стріляти. (...) Приходиться найменшому стріляти. Іван-царенко — його звали Іваном-царенком — як стрільне — загула стріла ні високо, ні низько — вище хат, та й упала ні далеко, ні близько — коло села в болоті. На купині сиділа жаба і взяла стрілку. Приходить Іван-царенко, просить:

— Верни мою стрілку!

— Не дам я,— каже жаба,— цієї стрілки нікому, тільки віддам тому, хто мене за дружину візьме.

— Іван-царенко подумав: «Як-таки зелену жабу та за дружину брати?» Постояв над болотом, пожурився, пішов додому плачучи (Укр. нар. казка).

Завдання 5. Поданий текст був надрукований без розділових знаків. Пояснити, чому автор вважав за можливе так запропонувати текст читачам. Розставити розділові знаки й обгрунтувати їх (написати, де потрібно, велику букву).

Я прилітав до тебе
як бджола
до черешні розквітлої
я від сяйва й запаху
крони твоєї
знесилено падав
я спіпнув од радості
квітучого простору
і важко було мені
перелітати з квітки на квітку
та ще важче було мені
внати
що ти неосаяжна
відкрита для мене

для інших бджіл
а також для ос
для джмелів
для шершнів
що ти не почувеш ніколи
крил моїх
кожною своєю пелюсткою
що я не зможу ніколи
в кожну квітку твою
заглянути
бо коротка весна
а ти бескінечна як всесвіт
(Д. Павличко).

Завдання 6. Перекласти українською мовою подані штампи російської мови, пояснити, чи доречні вони у мовленні (висновок аргументувати, підтвердити власними прикладами) і чому.

Страх — леденящий. Силы — последние, нечеловеческие. Молчание — тягостное, неловкое. Злоба — бессильная. Думы — тяжелые, нелегкие. Угроза — реальная. Минуты — роковые. Бои — изнурительные. Спротивление — упорное. Сувенир — памятный. Мемориал — памятный. Вакансия — свободная. Индустрия — промышленная. Перерасходы — значительные.

Завдання 7. На місці пропущених слів встановити лексеми, які видадуться вам найбільш доречними в даних контекстах. Зіставити ваші варіанти з тими, що запропонують колеги по навчанню, визначити кращу коректуру тексту.

1. Над нами — ...небо, по ньому плывуть... білі хмари, обганяють одна одну, наче поспішають бути першими на небокраї. 2. Я вибираю... дорогу, знаю: нелегко по ній пройти, і... хочу, щоби за мною пішли і ви. 3. Він не йшов — ..., ..., здавалось, під ногами не земля — стрічка... Душа рвалася з ..., хотіла...— щастя, якого чекав усе життя, було тут, поряд, біля входу в ... вокзал. 4. Було нам ..., ..., хотілося, щоб настав ... кінець, щоб до всіх прийшло... 5. Коли ми бралися за цю ... справу, здавалось, що вона повинна ... змінити наше життя, ... стосунки, відкрити... перспективу.

Завдання 8. Пояснити доречність афористичного оформлення думки, запам'ятати подані афоризми.

Хто живе боячись, той ніколи не буде вільним. Страх надає ногам крила. Почесна смерть краще від ганебного життя. Чвари завжди найгірший аргумент. Людський розум, чого б собі не наказав, того й досягне. Багатий той, хто нічого не хоче мати понад те, що він має. Пізнай самого себе. Питай не старого, а бувалого. Якщо ти хочеш, щоб я плакав, ти маєш насамперед сам відчувти біль. Довгим є шлях через настанови, коротким і дійовим — через приклади.

Завдання 9. Виписати з поем М. Рильського і публіцистики О. Довженка по два приклади періодів і по одному прикладу надфразних єдностей. Обгрунтувати доцільність такого синтаксичного оформлення думки.

Завдання 10. Навести зразки кожного функціонального стилю сучасної української літературної мови, пояснити доречність чи недоречність застосованих у них мовностилістичних засобів, специфіку інтонування, темп виголошування тексту.

Завдання 11. Навести відомі вам висловлювання про мову, культуру мовлення, зв'язок мови і мислення.

ЛІТЕРАТУРА

- Будагов Р. А.* Человек и его язык. Изд. 2-е. М., 1976.
Будагов Р. А. Как мы говорим и пишем. М., 1988.
Головин Б. Н. Основы культуры речи. М., 1980.
Головин Б. Н. Как говорить правильно. Изд. 3-е. М., 1988.
Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основы риторики. К., 1978.
Дегтярева Т. А. Культура письменной речи. М., 1968.
Ильях М. И. Основы культуры речи. К., 1984.
Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Вид. 3-е. К., 1982.
Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Вид. 3-е. К., 1987.
Культура української мови: Довідник. К., 1990.
Мова і культура / Відп. ред. В. М. Русанівський. К., 1986.
Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976.
Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. К., 1978.
Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. К., 1988.
Чак Є. Д. Складні питання граматики та орфографії. К., 1978.
Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. К., 1984.
Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. К., 1986.
Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. К., 1988.
Полюга Л. М. Словник антонімів. К., 1987.
Словник української мови: В 11 т. К., 1970. 1980.
Словник труднощів української мови / За ред. Єрмоленко С. Я. К., 1989.
Томаш І. Мистецтво говорити / Перекл. з чеської. Вид. 2-ге. К., 1989.
Український правопис. К., 1960.

ВИРАЗНІСТЬ ЯК ОЗНАКА КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Немає науки, яка навчила б добре бачити або чути, але є наука, що може навчити добре говорити — це виразне читання, а ширше — виразне мовлення, риторика. Виразне читання, як і кожна наука, оперує своєю термінологією, має свій предмет — усне мовлення, свій фактичний матеріал (до нього зараховуємо не тільки художні чи публіцистичні, фольклорні тексти різних форм і жанрів, а й мовленнєву практичну реальність — побутове й суспільно-виробниче мовлення, усний академічний чи публічний виступ і т. д.), має свою методiku, необхідність удосконалення якої зростає разом із розширенням суспільних і естетичних функцій мови.

Суцільна письменність, висока грамотність, багатство і багатогранність пам'яток духовної спадщини, досягнення науково-технічного прогресу не зменшило потреби в живому мовному спілкуванні, а навпаки, зробило мистецтво виразного читання (і мистецтво красномовства) важливим засобом формування професійної і духовної зрілості людини.

Виразного читання ми починаємо вчитися в школі, насамперед на уроках з розвитку мовлення, але засвоюємо його впродовж усього життя. Якість мовлення прямо пропорційна нашому розумовому, духовному, етичному й естетичному, емоційному розвитку. І якщо виразне читання не стало нашим фахом (як для актора, читця, диктора і т. д.), воно обов'язково повинно бути якісною ознакою культури нашого мовлення. Коли ж нашим фахом є педагогічна спеціальність, то виразне читання служить як метод і як прийом. Оволодіти ними студенти можуть здебільшого шляхом самостійної роботи, оскільки обсяг часу, що відводиться на спецкурс (спеціальний курс) чи спецсеминар «Виразне читання», не сприяє вивченню багатьох проблем.

Не може бути людини, котра не могла б навчитися добре говорити. Тим більше не може бути вчителя, який не володіє основними законами і методикою риторики, мистецтва доброго мовлення. Будь-який учитель (передусім філолог) повинен уміти:

1) читати художньо, тобто читати художні тексти напам'ять

або за книгою, зберігаючи особливості стилю автора, правдиво і яскраво відтворюючи його творчий задум, колорит епохи тощо;

2) читати чи промовляти кожен текст відповідно до його стильових і колоритних особливостей (публіцистика, інформація, науковий, офіційний, діловий, художній стилі);

3) виразно розповідати матеріал свого предмета, власні спогади, роздуми, спостереження, враження та ін.;

4) уміти говорити взагалі — вільно, просто (невимушено), доречно, точно, володіти багатством словника, архітекtonіки тексту, інтонацій та ін.¹

У мові є невичерпні ресурси виражальних засобів, серед яких насамперед слід виділити виражальні засоби художнього мовлення і виражальні засоби звукового мовлення. До перших належать тропи, слова звукового і зорового зображення, емоційно-оцінна лексика, синтаксичне конструювання тексту і т. д., до інших — сила виділення синтаксично вагомого слова, видозміни голосу, зупинки у мовленні, темп мовлення, емоційна тональність, що передає настрій, оцінку сприйнятого, моделює перспективу сприйняття та ін.

Оволодіння виражальними засобами звукового і художнього мовлення забезпечить його виразність, адже говорити виразно — значить добирати з арсеналу понятійних, емоційно-експресивних і навіть екстралінгвістичних засобів такі, що викликають діяльність уяви, тобто змушують бачити почуте і давати йому оцінку. Звичайно, це неможливо без правильності мовлення — тобто дотримання діючих норм (як і обізнаності з історичними змінами норм під час читання текстів попередніх епох), точності мовлення — тобто відчуття і відбору семантично найбільш точних і стилістично виправданих у даній ситуації мовних засобів, доречності мовлення — тобто його відповідності меті та умовам спілкування². Отже, виразне мовлення — невід'ємна складова культури мовлення.

Виразність мовлення формується впродовж усього життя: і мовленням середовища (сім'ї, друзів, колег), і мовленням авторитетів (учителів, майстрів сцени, екрана та ін.), і художньою літературою, читання якої вголос — для себе і для слухача — виробляє не тільки чуття мови, а й чуття образу, емоції — «душі» тексту. Адже з допомогою мови люди передають свої почуття і переживання, захоплення і здивування, радість, горе і т. д., які передбачають не лише комунікативні цілі, а й служать засобом самовираження.

Найбільше на якість нашого мовлення впливає, звичайно, школа. Адже виразне читання в школі є і мистецтвом (коли учні його демонструють зі сцени на вечорах, олімпіадах, в агіткультбригадах, шкільних театрах, по шкільному радіо), і методом (коли здійснюється аналіз твору з метою навчити всіх учнів виразно його читати),

і прийомом (коли виразно читається речення або та частина тексту, і не лише художнього, яка повинна сприяти реалізації відповідної навчальної мети).

Термін «виразне читання», зазначають дослідники, зародився у педагогічній практиці. Він «означав і означає суму знань, навичок і прийомів, необхідних для оволодіння інтонаційно виразним усним мовленням кожній грамотній і культурній людині, зокрема агітаторові, пропагандистові, лекторові, працівникові юстиції»³. Сьогодні ця необхідність актуалізується, оскільки наша буремна епоха не може обійтися без людей, «які доводять особистим прикладом свої переконання, здатні аналітично мислити, вміють слухати людей і говорити (виділення наше.— Н. Б.) з ними, загалом, добре підготовлених»⁴. Виразне читання покликано навчити не тільки читати художні тексти (напам'ять чи за книгою), а й взагалі вести розмову, тобто спілкуватися з однією людиною чи з цілою аудиторією, але воно навчає так говорити, щоб чітко уявити: 1) що я хочу сказати; 2) для чого буду говорити, чого хочу досягти; 3) що хочу передати, чим поділитися; 4) яке мое ставлення до предмета мовлення; 5) якою буде ситуація мовлення (фон); 6) які екстралінгвістичні засоби «працюватимуть» разом зі словом.

Мистецтво живого слова впливає одночасно на думку і на почуття людини. Про думку пам'ятають усі, але багато хто забуває, що засвоєння слухачами знань повинне в той чи інший спосіб зумовлювати їхні вчинки, суспільну діяльність, а це відбувається лише тоді, коли діяти не лише на розум, а й на серце слухача. Тому кожен підручник повинні відзначати «висока ідейність, науковість, доступність і лаконізм, точність, ясність і жвавість викладу»⁵, а кожному вчителю «необхідно розвивати почуття прекрасного, формувати високі естетичні смаки, уміння розуміти й цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії та архітектури, красу й багатство рідної природи»⁶. Це ж немислиме без мови, без її багатства і виразності! Безсумнівно, «в якій би формі не здійснювалося звукове мовлення: чи у формі висловлювання своїх думок і переживань, чи у формі виразного читання художнього тексту, тобто передачі чужого тексту, основною завжди є думка, почуття, наміри мовця, читця»⁷.

Учитель — не актор, але ж він — професіонал, і від нього вимагається мистецтво красномовства не в умовах сцени, а в умовах класу. Щоб бути хорошим учителем, треба любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш. Професійні знання, контакт з аудиторією, володіння мовою, почуття міри, необхідності й можливості забезпечать оволодіння мистецтвом виразного мовлення. Щоправда, доброго результату не буде, якщо не зважати на психологічні особливості аудиторії: її вік, а значить, особливості

сприйняття, мислення, уявлення, її досвід, тобто якість базових знань, її емоційну «податливість» та ін.

Виразне читання — це «усне, правильне і приємне для слуху відтворення читаного у повному обсязі його логічного і художнього змісту, згідно з намірами автора або ж від його особи»⁸. Виразне мовлення — це теж оформлене відповідно до мети і з урахуванням специфіки слухача усне мовлення, яке, внаслідок своєї правильності і емоційно-естетичної завершеності, передає думку та почуття мовця й викликає відповідну реакцію слухача.

Навчати виразного читання почали дуже давно — навіть знамениті ритори античності мали, безперечно, попередників-учителів. Характер цього навчання залежав і від стилевих різновидів мовлення, зокрема, від специфіки художнього стилю, його родів і видів, форм, і від розвитку професійного мистецтва усного слова (скільки шкіл в ньому знає історія!), і від завдань, які висувало суспільство перед навчальними закладами і, звичайно, від багатства мови. Сьогодні виразне читання — не лише один з кращих способів вивчити багатство і художньо-зображувальні та емоційно-експресивні особливості літературної мови, у тому числі в історичному аспекті, а й засіб формування світогляду, етичного й естетичного виховання, культури усного мовлення. І не тільки підростаючого покоління — адже процес нагромадження знань, переконань і духовного удосконалення не припиняється ніколи. Окрім того, багато ознак усного слова (напр., інтонація, тривалість, висота тону, пауза) визначається авторами (а скільки нових для себе авторів ми відкриваємо впродовж життя!) або багатоманітними і неповторними (неідентичними) життєвими ситуаціями.

Виразного читання необхідно навчати всіх, а не лише тих, хто виявляє до цього вроджені здібності, бо в сучасному суспільстві не повинно бути людини, котра погано володіє культурою усного слова, основу якої закладає виразне читання.

Отже, виразне читання — це не предмет шкільного курсу (окремі його аспекти є в методиці викладання мови і літератури), але основні правила техніки читання учні знають (учитель аналізує текст, робить його технічну розмітку для виразного прочитання). Готуючись стати вчителем, студент — колишній учень — повинен поглибити ці знання, удосконалити навички, поширивши необхідні з них з художнього тексту на інші стилі літературної мови, на різні форми побутового і професійно-виробничого мовлення з урахуванням різноманітності категорій слухача (аудиторії) і конкретних суспільних умов спілкування. Цього він зможе навчитися, дотримуючись таких порад:

1) Оскільки ораторство було і є одним із найсильніших важелів культури, кожній людині, яка причетна до неї — як її творець чи як її споживач, — належить уміти керувати цим важелем.

2) Успіх у спілкуванні з аудиторією завжди забезпечувався і забезпечується тільки за умов гармонійного поєднання систематичної праці, знань і твердої переконаності в істинності справи, про яку мовиться. Говорити слід про те, у чому ти твердо переконаний.

3) Високий рівень пропагандистської і освітянської справи забезпечується: громадянською позицією (рівень постановки проблеми мусить бути високим), авторитетом (моральне право на викладання предмета треба завоювати життям), відповідальністю (тобто мірою зусиль, витрачених на нагромадження знань, на підготовку себе до зустрічі з аудиторією).

4) Виразно читати (а значить, виразно говорити) не стільки навчають, як навчаються: «коня можна привести до водопою, але пити кінь повинен сам» (*Стародавня мудрість*)⁹.

5) «Уміння говорити — це уміння порядно мислити» (*Стародавня мудрість*)¹⁰. Отже, спочатку слід навчитися логічно, образно, емоційно мислити, а потім — осмислено висловлювати думку.

6) Виразність мовлення (і тексту) залежить від багатства словника, поліфонії, різноманітності синтаксичної організації, емоційної насиченості, інтонаційної багатобарвності і т. д.; отже, дбаючи про виразність — дбаймо про багатство й різноманітність мовлення.

7) Усне мовлення не може бути застарілим чи новим (воно «не знає стилю ретро»), його виразність зумовлюється рівнем знань сучасних ресурсів мови, але сформувалися ці ресурси попередніми епохами, що полишили відбитки в писаних пам'ятках (текстах), читати які потрібно за нормами відповідного часу.

Зрозуміло, поки сучасний мовець не усвідомить, що потреба культури мовлення є для нього органічною, поки не сприйматиме її як етичну норму, жоден учитель не зможе навчити учнів доброго мовлення. А якщо такий учень і вчитиметься більш-менш виразно читати (бо «це потрібно для оцінки»), то застосовувати набуті знання у повсякденній практиці мовного спілкування він не зможе, бо вони не стануть для нього навичками.

Отже, виразне читання є найважливішою практичною основою виразного мовлення, тому навчитися його у першу чергу повинен кожен, чия майбутня професія пов'язана з усним словом. А оскільки живе слово здатне творити чудеса, то варто докладати зусиль, щоб нашою майстерністю творилася краса людського мовного спілкування.

Умови виразності мовлення. Мову саму по собі не визначають як «гарна» чи «негарна», але «усяка природна мова, — переконливо доводить Р. О. Будагов, — здатна набути естетичної функції при дотриманні відповідних умов»¹¹. І далі, визначаючи естетику мови і естетику мовлення, дослідник пояснював: «Перша належить до самих ресурсів і можливостей мови, друга — до реалізації подібних ресурсів і можливостей у тому чи іншому тексті, у того чи

іншого письменника, ученого або просто людини, яка пише і добре розуміє особливості рідної або дуже близької їй мови»¹². Отже, будь-який текст виконує одночасно дві функції: несе інформацію про ресурси мови як засоби естетичного впливу і чинить цей вплив за допомогою наявних засобів. Насамперед, цьому впливові підлягає сам автор тексту (і як його творець, і як його перший слухач), адже кожній фразі вголос передує фраза «про себе», хай і дещо лаконічніша, економніша, а вже потім — співбесідник автора, який читає його текст для себе, і той, для кого текст зачитується вголос. Для досягнення однієї мети необхідне однакове, одно-стайне (синхронне) застосування одних і тих же засобів. А звідси вимога до виразного читання: збереження ідеї тексту, авторського задуму: читач повинен бути «не слів ловець, а розуму шукач». Якщо в тексті, що його читають, домінує думка, вона робить його переконливим і виразним.

Кожну нову екранізацію чи інсценізацію художнього твору називають новим прочитанням авторського тексту. Як сприймати цю новизну? Адже зміст, що вклав письменник у твір, повинен сприйматися кожним новим поколінням читачів так, як задумав його автор. Чи можлива тут імпровізація? Імпровізувати, очевидно, не слід. Але «бачити», «осягнути» старий текст з позиції і зображеної епохи (а знання її — основа для правильного прочитання), і епохи читача та слухача вкрай необхідно. Адже мета читання не лише естетична — прагнення отримати насолоду від твору красивого письменства, а й евристична — набути знань про попередні епохи (про основоположника радянського мистецтва художнього читання О. Я. Закушняка відгукувалися: «Він у класиці змушував звучати сучасність, а в сучасності повідомляв строгу простоту класики»¹³). І не суттєво, у якій формі отримуєш інформацію — в художній чи дидактичній. О. В. Чичерін писав: «Сама суть живого слова — у такому знанні предмета, коли мовець почуває себе в цій сфері ідей і фактів цілком як у себе вдома»¹⁴. Отже, другою вимогою до виразного читання є знання історії читаного твору, суспільно-історичних умов, за яких він з'явився. Ця вимога зобов'язує до систематичності у набутті знань. А цей процес не повинен припинятися ніколи.

Коли читаєш поетів минулих часів, необхідно відтворювати їх текст відповідно до епохи і задуму автора, інакше можна погрішити проти художньо-виразної сили твору. Знання історії мови (принаймні обізнаність з історизмом як основною ознакою мовних норм) має неабияке значення. «Осучаснення» тексту (в наголошуванні, вимові окремих звуків і звукосполучень, в інтонаційному малюнкові фрази) призводить до його спотворення, адже у справжнього письменника, твір якого не є аналогом людського життя і оточуючого світу, наявна своя інтерпретація дійсності, котру він

проводить за допомогою логіки і організації (ладу) мови. Але тут недопустимі й надмірності: слід остерігатися надлишкових асоціацій, якщо елемент тексту зазначав значних семантичних змін у діячності, тобто коли виникає в синхронії семантичний дисонанс (напр., зміни у значенні слів *міщанин, міщанський; лице*).

Л. М. Толстой писав: «Виразити словами те, що розумієш, так, щоб інші зрозуміли тебе, як ти сам, справа найбільш важка»¹⁵. Труднощі зростають, якщо зрозуміти повинен не учасник, а нащадок, часто дуже далекий. Є ще одна важлива умова: необхідно знати, чи твір, вибраний для читання, оригінальний, чи це переклад з іншої мови. В останньому випадку виразність прочитання залежить від якості перекладу і нашого, бодай загального, знання психології народу — носія мови оригіналу.

Виразність читання залежить від дотримання законів, властивих відповідному видові читання. А види читання такі: 1) поетичне читання (читання віршів, зокрема авторське), при якому на перший план висувається форма (метр, ритм, рима, мелодика і т. д.); 2) літературне читання, коли форма зливається зі змістом і зберігається постійна увага до теми та ідеї твору; 3) театралізоване читання, при якому театральні засоби підпорядковуються владі слова; 4) дуетне читання, коли двом мовцям слід втілитися в одну форму для відтворення спільного, єдиного змісту; 5) читання з музикою, коли на музичний супровід переноситься вага підтексту, коли музика випереджає («настроює») реалізацію ідеї або домовляє («договорює») за неї¹⁶.

Звичайно, загальноживаним видом читання, яке доступне кожній грамотній людині, є літературне, уже хоча б тому, що основ його навчають у середній школі. Для правильного виконання, виголошення художнього тексту необхідно розумітися на літературних видах, жанрах і формах — «треба вміти чути ритм тексту, яким оформлений його зміст, адже вчитель ніби повторює перед слухачем етапи праці письменника, застосовуючи його знаряддя, витворює той самий продукт праці, який був задуманий майстром художнього слова. Отже, мистецтво художнього читання є мистецтвом художньої дії»¹⁷. А щоб діяти, треба добре знати предмет мовлення: стиль твору, його жанрові особливості. Це і є третя вимога до виразного читання.

Усе в нашому мовленні залежить від знань. Але «наша освіта з величезною кількістю пізнаного безсумнівно веде вічну війну з образами, а через те здатність фантазувати і тим більше підкорятися чужій фантазії значно менша у людини, яка може мислити логічно і знає багато»¹⁸. А саме логічно мислити і багато знати вимагається від того, хто читає вголос. Чи не парадокс? Гадаємо, нічого парадоксального в цьому немає, якщо, враховуючи вікові особливості читця та рівень освіченості його й аудиторії, передба-

чити роботу не тільки розуму, а й серця. Хоча почуттям наказати не можна, але змусити їх вслухатися у мовлене вдається навіть тоді, коли образне мислення заступає абстрактно-логічне, а внутрішнє образне бачення замінюється понятійним. У цьому зв'язку доречно нагадати слова В. Маяковського: «Розмовляти з людьми треба не тільки розумно, а й яскраво, барвисто, образно. Але образність вимагає обережності. Мій девіз: образність — і продуманість...»¹⁹. Цей девіз повинен застосовуватися кожним, хто виголошує авторський художній текст або репліки побутового чи виробничого діалога.

Сьогодні надзвичайно високим став рівень поінформованості кожної людини. Широке розповсюдження засобів масової комунікації (преси, радіо, телебачення), зрослий загальноосвітній рівень усього населення, активізація особистих контактів відчутно знизили «ефект новизни», що завжди був головним стимулом кожного пізнавального акту. Отже, зменшується розрив між рівнем знань учителя й учня, лектора й аудиторії, ініціатора обговорення теми і співбесідника. Звичайно, рівності настати не може — протилежність, як рушійна сила еволюції, і надалі забезпечуватиме випереджаючий розвиток пізнаної необхідності перед необхідністю пізнаваною. Але нові вимоги до процесу навчання ці соціальні зміни висунули: щоб викликати інтерес до предмета (у даному разі — художнього тексту), необхідно створити для сприйняття його проблемну ситуацію (цим «модним» психолого-педагогічним терміном називаємо сукупність евристичних, естетичних та емоційно-експресивних інтересів, які виникають в разі відсутності або неповноти знань про предмет мовлення). Сучасна людина прагне не просто пізнати нові для себе предмети і ситуації, а й поспілкуватись, обговорити пізнане. Це стосується й художнього тексту, виразне прочитання якого вголос для слухача є одним із способів спілкування. П. В. Поздняков зазначає, що одні дослідники пов'язують ефективність пропагандистської (і педагогічної.— Н. Б.) діяльності «переважно зі змістом, інші — з організаційною стороною, треті — з методичною, четверті — з психологічною, п'яті — з практичною. Кожен дослідник певною мірою правий, але в сукупності цілісного погляду немає»²⁰. Гадаємо, у педагогіці такий погляд є, і своїми складовими він має усі п'ять критеріїв ефективності подання знань. Це закономірно, оскільки подання і сприйняття тексту відбувається у відповідній психолого-педагогічній ситуації, де «працює» відома тріада: Що? Для кого? Як? Жоден компонент цієї тріади не можливий сам по собі, бо закон взаємозумовленості є рушійною силою діяльності людини, у даному разі — спілкування за допомогою художнього слова.

Виразне читання відзначається двостороннім зв'язком: мовець (читець) — слухач, а звідси наявність у процесі читання двох ко-

мунікативних актів: говоріння і слухання. Звичайно, говоріння (реалізація мовлення в процесі формування і формулювання власної думки) і слухання (процес формування і формулювання чужої думки) в процесі виразного читання і, наприклад, публічного виступу, відрізняються²¹. У чужому тексті маємо справу з формулюванням чужої думки, яку читач у конкретній синхронічній ситуації повинен подати як процес її формування. Тільки в такому випадку можна розраховувати на контакт зі слухачем, на його активність у сприйманні, адже відомо, що будь-який публічний виступ активно сприймається тоді, коли його виклад постає перед слухачем як жива робота мислі, тобто коли думка оформляється на очах у слухача. Отже, ще одна вимога до виразного читання: домогтися того, щоб промовляння чужого тексту сприймалося як процес говоріння, тобто як акт формування і формулювання власної думки. Виконавець чужого тексту повинен увійти в роль автора: перейнятися його задумом, прагнути до його мети, для чого застосовувати його ж засоби. Читач — не актор, від нього ніхто не вимагає театралізації. Але він має співбесідника (ним у першу чергу є сам читач!), тому читання повинне чинити вплив: слухач потребує не лише сприйняти текст (як будь-яке фізичне подразнення органів слуху), а й зрозуміти його, отже, відреагувати так, як задумано автором і виконавцем його задуму. Необхідно досягнути три мети висловлювання: інформування, переконання, спонування. А звідси вимога: читати треба так, щоб домогтися зворотного зв'язку зі слухачем, який стане активним (розумово, психологічно, емоційно) учасником процесу говоріння. Тобто слухання і говоріння впродовж виразного читання повинні бути взаємопов'язаними, так само, як і в процесі іншого усного спілкування. При цьому слід враховувати «суперечності» між: 1) синтаксичною нормативністю літературної мови і ситуативною повнотою та якістю усного мовлення; 2) зовнішньою формою вияву усного публічного (у даному разі — виступу авторського тексту.— Н. Б.) мовлення — його монологом (навіть якщо одна людина виконує діалог чи полілог.— Н. Б.) — і особливостями комунікативної ситуації (безпосередності спілкування, контактності, зверненості до конкретних слухачів, наявності зворотного зв'язку, тобто можливості сприймати й інтерпретувати реакцію тих, кому мовлення призначається, і коригувати свою поведінку залежно від реакції слухачів) та ін.²² Звичайно, деякі ланки випадають, «не спрацьовують», якщо читає обов'язковий, програмовий текст учень, кожен учень класу. Ми ж маємо на увазі вчителя-мовця, котрий знаннями і професійними якостями переважає аудиторію.

Виконання першої «заповіді» усного слова — «той, хто говорить, повинен спілкуватися з тими, хто слухає» — набуває в процесі виразного читання особливого відтінку: якщо текст читається,

спілкування дещо послаблюється, адже в ньому не беруть участі очі, міміка, жести сковані, невиразні (працює голос, інтонація, внутрішнє «бачення» ситуації спілкування); коли ж текст виголошується напам'ять, то ефективність спілкування зростає, бо споглядання аудиторії, точніше, перебування її в полі зору, зумовлює зміну окремих параметрів виконання (не пов'язаних з характером твору) залежно від реакції слухачів (напр., читати можна тихіше чи голосніше, більший обсяг тексту чи менший, нагнітати емоційність чи тримати її в межах, які передбачають самовключення слухача, та ін.).

Характер спілкування при виразному читанні в умовах школи (з усім класом) чи контактів між двома особами передбачає, щоб читець (у першу чергу вчитель) залишався самим собою, не підмінював автора, не перевтілювався в ліричного героя чи персонажів твору, а, зберігаючи дух і букву тексту, інформував, переконував, спонукав до відповідної дії, до того ж не миттєвої, а перспективної — «для життя». Звичайно, елементи артистизму можуть бути застосовані, та лише в тому обсязі, який не затьмарить образу вчителя, не зробить його лицедієм, адже: 1) якщо авторові гра не вдасться, то з'явиться розчарування і 2) якщо гра буде щоденною, то інтелект задрімає. «Емоції скороминуші, нерідко згасають ще в аудиторії. Інша справа — раціональне, роль розуму, впливаючи на який талановитий оратор (і читець.— *Н. Б.*) домагається, щоб за своєю слухачами ідеї і знання хоч невною мірою визначили їхню подальшу поведінку або бодай якісь вчинки»²³. Отже, принципова вимога до виразного читання — контакт з аудиторією (слухачем) з метою активізації сприймання почутого нею.

Контакт, зрозуміло, починається з подолання психологічного бар'єра між читачем і слухачем. Висота і щільність цього бар'єра залежить від багатьох факторів:

1) Внутрішньої невпевненості читця у тому, яким буде прочитання. Ця невпевненість легко долається старанною психологічною підготовкою до виконання тексту вголос, натренованістю читця взагалі і на даному тексті зокрема.

2) Природної настороженості слухачів (аудиторії). Чи скаже мовець щось нове? А що саме буде цікаво? Чи знадобиться нам повідомлюване? (Через це ми переконані в недоречності опитування під час уроку всіх учнів класу вірша напам'ять — у класі опитати кількох, а виконання цього завдання рештою учнів перевірити в інший спосіб).

3) Від особливостей психології аудиторії, що залежить від віку слухачів, характеру їх мислительної діяльності, рівня знань, етичного рівня і т. д. (напр., учнів I—VI класів можна змусити тут же в класі вперше прочитати текст вголос, учнів же старших класів до цього треба підготувати морально і дати їм змогу самостійно

потренуватися — для них небажані «провали», негативна оцінка виконання, тобто їм потрібен час на настрій. Не підготовлена попереднім досвідом до такої роботи аудиторія не швидко дозволить подолати бар'єр.

4) Вікового бар'єра (якщо такий є) між читцем і аудиторією: коли серед слухачів є бодай одна особа відчутної з читцем різниці у віковій (напр., учитель серед учнів, студент-практикант у VIII—XI класах, чийсь значно молодший брат чи сестра), характер виконання тексту набуває нового відтінку — він «запрограмовується» на ефект новизни і ефект авторитетної оцінки. Тут повинен включатися педагогічний прийом взаємодії інтересів та співучасті. Щодо читання поза класом у так званій масовій аудиторії (це стосується і будь-якого усного виступу), то тут виразне читання виступає як вид мистецтва (як і красномовство), і функції його дещо інші.

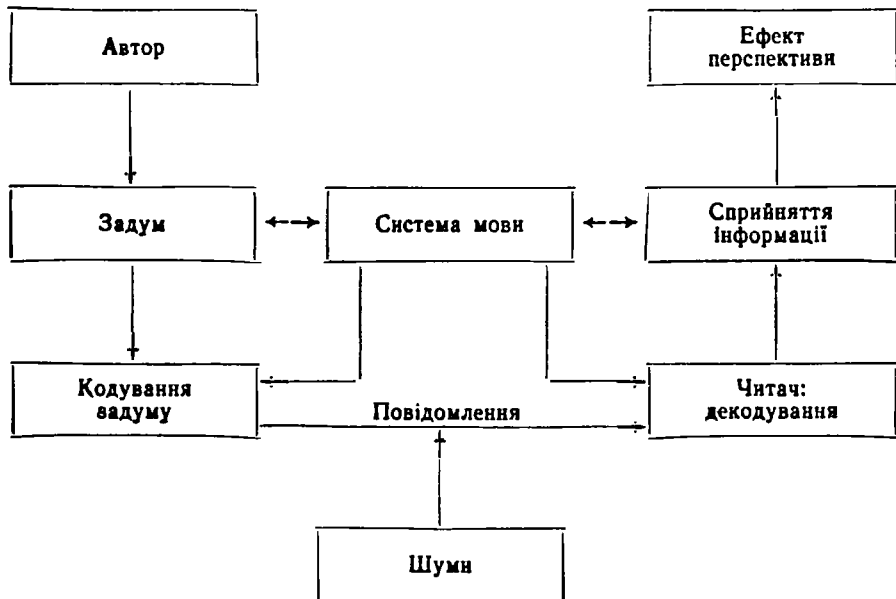
5) Рівня знайомства читця і слухача. Звичайно, психологічний бар'єр тривкіший, коли читець і слухач не знайомі чи мало знайомі. У «добрих знайомих» цей бар'єр долається з першого обміну поглядами, з перших звукових акордів, правда, у цьому випадку зменшується діапазон реалізації ефекту новизни. Отже, ще одна вимога до виразного читання: ефективне і швидке подолання психологічного бар'єра між читцем і слухачем, так само, як і між будь-яким мовцем та його співбесідником, хоч в останньому випадку процес говоріння цілком підвладний мовцеві, процес спілкування — мовцеві і співбесідникові, тобто він не регламентується готовим текстом.

6) Кількості слухачів — при малій їх кількості психологічний бар'єр слабшає.

І, нарешті, серед вимог щодо виразного читання назвемо правильний вибір тону, такту виконання тексту (саме виконання його, бо текст має свій, задуманий автором тон, який необхідно передати слухачеві).

Цілком справедливо зауважує Ф. Кім: «Такт і добрий тон — це повага до аудиторії, уважне ставлення до її запитів»²⁴. А такт, тон залежать і від мовних, і від позамовних факторів: етики читача, його щирості, безпосередності, невимушеності та ін. Текст, зміст мовлення не можна нав'язувати слухачеві, менторський тон недопустимий (це стосується позитивного і негативного змісту думки), не можна й «підлаштовуватися» під настрій аудиторії, догоджати її смакам, наближатися до її рівня. Щодо вчителя, то в цьому випадку мається на увазі його прагнення, аби кожен учень виконав програму в повному обсязі при високому рівні майстерності, незалежно від контингенту класу (вчитель повинен всіх учнів навчити читання логічного, а художнього читання — дітей обдарованих).

Як підсумок до сказаного пропонуємо схему сприйняття тексту, розроблену за зразком В. С. Перебийніс²⁵.

Отже, об'єднуючим центром процесу мовлення — сприймання (автор — читач) є система мови. Знання її мовцем і слухачем — найважливіший чинник ефективності сприйняття, яка зростає пропорційно до рівня знань, точніше, до збалансованості знань автора і читача (що не заперечує евристичного моменту в тексті). У схемі В. С. Перебийніс ми уточнили праву її частину: позиція «читач» присутня вже в декодуванні, вона є і в сприйнятті інформації, тому кінцевим етапом вважаємо результат, дієвість, реакцію читача.

Щодо шумів, то до них віднесемо звукотворення, тон (інтонування), тембр голосу, особливості дикції, мелодику фрази. Ефектом перспективи вважаємо набуті під час спілкування з виголошеним текстом фактичні, естетичні та емоційно-експресивні знання, взяті слухачем (і читачем) для практичного використання (відразу після їх набуття чи в майбутній діяльності).

Ціцерон навчав, що «найкращий оратор той, який своїм словом і навчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження. Навчати — обов'язок оратора, давати насолоду — честь, що виявляється слухачеві, а справляти сильне враження необхідно»²⁶. Усе це стосується і людини, яка читає вголос авторський текст, з однією лише умовою: у виразному читанні успіх належить двом: авторові і виконавцеві його тексту. Основою як мовлення, так і чи-

тання завжди є думка і почуття. І не суттєво, що оформляється звуковим мовленням: висловлюються власні думки і переживання, чи виразно читається художній твір, тобто передаються чужі думки. Безсумнівно одне — і в першому, і в другому випадку повинна бути присутня правда, натуральна істина чи «художньо виточена фігура правди». Абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Отже, й у виразному читанні активно працюють закони діалектичної логіки: «Щоб справді знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності забезпечить нас від помилок і від омертвіння»; «...Вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини, і як практичний показник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»²⁷. Стосовно нашого предмета ці положення слід розуміти так: виразно читає той, хто добре знає і розуміє текст, хто насолоджується (і спонукає до цього слухача) не тільки змістом, а й формою предмета.

Не можемо не згадати два педагогічні ляпсуси: коли із секундоміром у руках завуч перевіряє в першокласників швидкість читання (кількість прочитаних за хвилину слів) і коли вчитель вимагає «читай з почуттям». Абсурдність цих вимог очевидна бодай тому, що об'єктивної оцінки тут бути не може: кількість слів у хвилину визначає не лише вправність у читанні, а й темперамент дитини і її свідоме чи механічне промовляння слів (звичайно, темпи зростання інформації вимагають швидкісного читання, але вже після того, як воно перестане втрачати в логіці, змісті).

«Відмінно» варто виставляти за читання, в якому: 1) спостерігається простота і природність виконання тексту вголос; 2) виявляється проникнення в ідейно-художній зміст твору з огляду на його доступність для учнів конкретної вікової категорії; 3) чітко переказані думки автора; 4) виявлене власне ставлення до читача; 5) читець активно спілкується зі слухачем; 6) у нього чітка і правильна вимова; 7) передано специфіку жанру і стилю твору; 8) засвідчене вміння читця правильно користуватися діапазоном свого голосу, правильно вибрати тон і такт²⁸. Усе це можливе, якщо є не тільки прагнення до знань, до виконання шкільної програми, а й чуття мови, внутрішнє бачення тексту, коли є естетичне сприйняття, естетичне почуття і здатність естетичної оцінки. Естетичне сприйняття — особливий вид пізнання навколишнього середовища, яке не існує без соціально-історичного досвіду людей, поза зв'язком з розумовим і моральним життям людини, воно відзначається емоційністю, безпосередністю. Це здатність сприймати і насолоджуватися красою як в навколишній дійсності, так і в творі мистецтва. Естетична оцінка, наприклад, художніх творів може бути спрямована на: 1) ідейний зміст (думки, почуття, образи,

стосунки); 2) окремі картини, портретні замальовки, художні деталі; 3) настрій, яким пройняті окрема сцена, дія, опис, пейзаж; 4) засоби художньої виразності, використані автором для написання твору; 5) точність і правдивість висловлювань, характеристик, зауважень²⁹. Усі ці критерії якості читання доступні кожному, якщо є головне — незгасаючий потяг до знань. Виразне читання, вважає Г. В. Артоболевський, «загострює чуття мови і поглиблює розуміння її виражальних засобів; воно навчає повного і всебічного проникнення в ідейний і художній смисл читаного, воно озброює учнів інтонаційно виразним і чітким мовленням; нарешті, воно розвиває артистичні здібності в галузі мовлення, тобто в такій галузі, яка забезпечує можливість життєвого застосування їх незалежно від майбутньої професії школяра»³⁰. Усе це має ще більше значення для студента — майбутнього вчителя, усне слово для якого стане знаряддям праці. Оскільки вчитель — лектор і читець з особливою місією, радимо прислухатись до настанов А. Ф. Коні:

1. Коли йдеш в аудиторію, одягнутися слід просто і пристойно. В одязі не повинно бути нічого вишуканого і крикливого: психологічна дія на слухачів починається до моменту мовлення — з появи перед аудиторією.

2. Говорити слід голосно, ясно, чітко, немонотонно, по можливості виразно й просто. У тоні повинна вчуватися впевненість, переконаність, сила. Не потрібно повчального тону: нетактовного — для дорослих, нудного — для молоді.

3. Мовлення не треба вести «одним махом»; воно має бути живим словом. Тон мовлення слід змінювати — підвищувати і знижувати його залежно від змісту і значення конкретної фрази, адже тон завжди виділяє. Не можна забувати про паузи між окремими частинами усного мовлення (вони — як абзац у писемному мовленні).

4. Мовлення ефективно оживлюють жести, але користуватися ними слід обережно: жести повинні відповідати змістові і значенню даної фрази або окремого слова, мусять діяти одностаїно з тоном, тільки тоді вони посилюють мовлення. Слід остерігатися частих, одноманітних, метушливих, різких рухів рук — це набридає і дратує.

5. Мовець не повинен «прикипати» поглядом до якоїсь однієї точки (напр., до відкритих, допитливих очей одного учня або стіни, в яку впирається погляд понад головами учнів) — це призведе до втрати контакту з аудиторією, контролю над її настроєністю на тему тощо.

6. Мовець (вчитель насамперед) повинен мати витримку, володіти собою в будь-якій несприятливій обстановці. Але якщо лекторові радять не реагувати на відволікаючі причини (шепіт, скри-

піння стільців та ін.), а продовжувати робити свою справу, то вчитель повинен домогтися тиші до початку розмови³¹.

7. У мовленні недопустимий шаблон, штампи особливо небезпечні на початку і наприкінці тексту.

8. Простота і ясність викладу — найвищі його якості.

9. Щоб досягти мети, добитися успіху, потрібно: а) завоювати увагу, «зачепити» її; б) утримати увагу до кінця комунікативної ситуації. Цьому сприяє лаконізм, добрий темп мовлення, короткі свжі відступи, обрамлення тексту та ін.

10. Якщо не вистачає власної «глибокої думки», можна скористатися «мудрістю мудрих», зберігаючи при цьому міру, щоб не втратити свого лиця між Лермонтовими, Толстими, Діккенсами³².

І, нарешті, слід мати твердий намір щодо того, яким мовцем бути: якого можна слухати, якого можна не слухати чи якого не можна не слухати. Останнє, звичайно, найкраще. Але для цього замало мати природні здібності — треба долучити систематичну, цілеспрямовану й облюбовану працю.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати тексти, встановити, ілюстраціями до яких стилів вони є. Визначити специфіку кожного тексту: його синтаксичну організацію, особливості членування мовленнєвого потоку, зумовленість тональності (у тому числі колориту), інтонуювання, лексичну наповненість, специфіку змісту, співвідношення образності — необразності, призначення (функціональна перспектива).

I. В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодализмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова є найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах (*В. І. Ленин*).

II. Англійський математик Дж. Непер (1550—1617) і швейцарський математик І. Бюргі (1552—1632) незалежно один від одного ввели логарифми. Теорію логарифмів розвинув Непер. Він розробив способи обчислення арифметичних виразів за допомогою логарифмів і склав детальні таблиці логарифмів. Таблиця Нопера мало відрізнялась від сучасних таблиць натуральних логарифмів. Десяткові логарифми запровадив англійський математик Г. Бріггс

(1556—1630). Лейбніц ще в кінці XVII ст. за допомогою правил логарифмування розв'язав показникові рівняння. Використання таблиць логарифмів, а пізніше — логарифмічної лінійки значно спростило обчислення, і вони довго були одним з основних засобів обчислення. Французький математик Лаплас говорив, що винайдення логарифмів подовжило життя обчислювачів (*З посібн.*).

III. Мстислав Володимирович Хоробрий (р. н. невід. — п. 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син великого київського князя *Володимира Святославовича*. В 988 отримав від батька в уділ Тмутараканське князівство. Вів боротьбу проти хазарів (1016), 1022 підкорив касогів, перемігши в двобої їхнього князя Редюю. В 1024, скориставшись з відсутності свого брата Ярослава Мудрого в Києві, намагався захопити великокнязівський престол, але кияни не прийняли його. В *Лиственській битві* 1024 розбив військо Ярослава й став незалежним від Києва князем Чернігівської землі. В 1031, допомагаючи Ярославові повернути *Червенські міста*, здійснив похід у Польщу. В Тмутаракані Мстислав Володимирович збудував кам'яну церкву, в Чернігові заклав собор Спаса (там його й поховано) (*УРЕ*).

IV. Історія необоротна, вона йде за своїми об'єктивними законами. Це одна з азбучних істин марксизму-ленінізму. І так само азбучно, що людина — не безвідповідальний гвинтик у складному механізмі суспільства, не запрограмований робот. Їй властиві не лише подвиги, високі моральні помисли, а й слабкості, помилки, часом трагічні. І від неї залежить хід і напрям суспільного розвитку. І вона несе моральну відповідальність перед судом історії.

Тому, розмірковуючи сьогодні про минулі роки нашого соціалістичного розвитку, не можна не помітити, яким складним і неоднозначним був шлях у незвідане майбутнє. Але це наша історія. Великі перемоги і гіркі невдачі належать усім нам.

Забути історію або використовувати лише якусь її «зручну» частину — значить завдати шкоди моральній атмосфері суспільства, справі виховання радянських людей, у першу чергу молоді. Необхідно глибоко і всебічно знати всю історію Вітчизни, особливо пожовтневу. Адже без знання її як величезних досягнень, так і причини помилок, не добути уроків для теперішнього і майбутнього. Звертаючись до минулого, неправомірно звеличувати або скидати тих чи інших діячів. Слід віддати належне народові. Але не можна і демагогічно прикриватися його іменем, видавати свої особисті уявлення за «народну мудрість».

Неетично оцінювати минуле з позицій стороннього спостерігача, керуючись принципами абстрактної моралі. Людина свідомо, принципова не повинна забувати про свою причетність до історії (*З газ.*).

V. — Я Правцун, полковнику. А ти сюди завернув даром? Що везеш? Кавуни? Дині? Не торгуємо.

— Показовий автопробіг. Жмеринка — Бахчисарай. До фонтана ідемо.

— Показуй, показуй.

— А ти глянь нашу машину, ніколи такої не побачиш.

— Я вже все бачив. Не хочу.

— То пошли електрика. В нас іскра пропала.

— І послати не можу. Я сам електрик.

— Тоді глянь ти сам (*П. Загребельний*).

VI. Плине, ущерть налита світлом, ріка. Розсунула очерети, розплилася привільно, відтворює саму широчінь і сяйво неба, з усім живим спілкується своєю безмовною мовою. Тут я впадаю у Світовий океан. З цими очеретами прощаюсь, що, як єгипетські папіруси, вбирають у себе щедрі тайнощі світла... Прощаюсь з прикордонною вишкою, що височить в очеретах, і прикордонник молодий там чатує угорі з біноклем. Цей день чатує, залитий потоком світла, і маревну тишу верб, і безконтрольний політ птаха понад усі межові знаки... Іду, зникаю своїми прісними водами у Світовім океані. Він поглинає мене, одну з безлічі рік, щоб уподібнити собі, розчинити в синіх своїх безмежжях. А чи так уже й безслідно зникаю? Не позначусь хіба — хоч певною мірою — на складі його ж власних вод, на мірі їх солоності, на рівні його берегів, на самому характері Океану? Ріка рівнин і гір, ще довго тектиму й там, серед моря, далеко буде видно серед морської блакиті течію рудої річкової води, вона й там ще довго зберігатиме свою річкову природу — і прісноту джерел, і колір гірських та долинних ґрунтів, і внутрішній рух життя... Вода серед води — уже в цьому є незвичайність, і є щось значне в самому акті впадання, в цьому одвічнім еднанні гирла ріки з Океаном.

Світиться світ. Всюди розіллалося тихе, сріблясте, безкрає... (*О. Гончар*)

VII. Не ремесло мені війна,
Не розуміюсь я на тому,
І, певне, зроду б, ні, вона
Мене не викликала з дому.
А отже, був, як всі, солдат,
Ішов походом в димні далі,
Та ще й солдат, куди — без вад!
І недарма горять медалі.

Що ж спричинилося тому,
Що ти, поете, в мхурнім році
Пішов, як чорт той у диму,
З гранатою при боці.
Пішов, пішов... Солдатом став.
Та хто про те питати буде!
Я рідний край свій захящав,
А що це — добре знають люди
(*П. Усенко*).

З а в д а н н я 2. Наводимо список * текстів, які вивчають у середній школі напам'ять. Пригадати окремі з них, продекламувати. Встановити рід, вид, жанр кожного твору, пояснити їх ознаки.

* Проект програм середньої загальноосвітньої школи. Українська література. 5—11 кл. К., 1989.

V клас. *Т. Шевченко*. «Мені тринадцятий минало», «Сон» (На панщині пшеницю жала...); *М. Коцюбинський*. «Ранок у лісі»; *Леся Українка*. «Колискова»; *П. Тичина*. «Хор лісових дзвіночків»; *М. Рильський* «Володя Ульянов»; *В. Сосюра*. «Люблю весну»; *А. Малишко*. «Вчителька»; *В. Симоненко*. «Грудочка землі».

VI клас. *Народні пісні*: «Ой Морозе, Морозенку», «Ой чого ти, земле, молодіти стала»; *Т. Шевченко*. «Якби ви знали, паничі (від початку вірша до слів: «Мені аж страшно, як згадаю...»); *Л. Глібов*. «Лисиця-жалібниця»; *О. Олесь*. «Печенізька облога Києва» (уривок за вибором учнів); *П. Тичина*. «На майдані»; *А. Головка*. «Пилипко» (уривок за вибором учителя); *М. Рильський*. «Пісні»; *П. Воронько*. «Люблю я ліс».

VII клас. *Т. Шевченко*. «І виріс я на чужині»; *І. Нечуй-Левицький*. Уривок з повісті «Микола Джеря» (від слів «Понад самим берегом в'ється в траві стежечка...» до «Серед села Роставиця входить в широкий ставок...»); *І. Франко*. «Товаришам із гюрми»; *П. Грабовський*. «Швачка»; *М. Рильський*. «Моя Батьківщина», «Україні».

XVIII клас. *Т. Шевченко*. «Гамалія» (уривок за вибором учнів); *Л. Глібов*. «Журба»; *І. Франко*. «Каменярі» (від початку до слів «прийде нове життя, добро нове у світ»); *Леся Українка*. «Досвітні огні», «Давня казка» (уривки: а) від слів: «Навіть трудно розказати» до слів «Мов крізь землю провалився»; б) від слів «Золотих не хочу лаврів...», кінчаючи словами: «...золоті надіть кайдани!»); *В. Самійленко*. «Українська мова»; *П. Тичина*. «Я утверждаюся»; *А. Малишко*. «Прометей» (уривки: а) від слів «То був юнак не ближніх міст...», кінчаючи словами «Смертям двом, каже, не бувати»; б) від слів: «Б'є барабан. Мовчить юрба», кінчаючи словами: «Стріляй! Розвідник я! Солдат!»), «Батьківщині».

IX клас. «Слово о полку Ігоревім». Уривок «Плач Ярославни»; *І. Котляревський*. «Енеїда» (уривок за вибором учителя); *Т. Шевченко*. «Гайдамаки» (уривок від слів «Гомоніла Україна...», кінчаючи словами «...а згадаеш — серце усміхнеться»), «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» (уривки за вибором учителя), «Заповіт», «Я не нездужаю нівроку...».

X клас. *І. Франко*. «Гімн», «Гримить», «Чого являєшся мені у сні»; *П. Грабовський*. «Я не співець чудовної природи»; *М. Коцюбинський*. «Fata morgana» («Ідуть дощі»); *Леся Українка*. «Слово, чому ти не твердая криця», «Contra spem spero», останній монолог Мавки з «Лісової пісні»; *П. Тичина*. «Ленін», «Ви знаєте, як липа шелестить»; *М. Рильський* «Ленін» («З жестом суворим і простим...»); «Троянди й виноград»; *В. Сосюра*. «Так ніхто не кохав», «Любіть Україну», «Як я люблю тебе, мій краю вугляний».

XI клас. *А. Малишко*. «Пісня про рушник»; *О. Гончар*. Уривки з роману «Прапорonoсці» (за вибором учителя); *Д. Павличко*.

«Коли ми йшли удвох з тобою...»; В. Симоненко. «Лебеді материнства»; Б. Олійник. «В оборону хліба»; Л. Костенко. «Життя іде і все без коректур».

Завдання 3. Прочитати тексти, визначити провідну думку (тему) та мету її висловлення (ідею), підкреслити мовні засоби вираження їх.

I. Сильні духом. Пам'ятаєш ти такий вислів? Тоді ми трохи по-книжному уявляли собі таких людей, а за цей час скільки я бачив їх живими, бачу поруч себе і зараз. На танки ворожі вони кидали з горючими пляшками за Дніпром. Грудьми ставали на оборону споруд Дніпрогесу, тримали рубежі, що, здавалось, нічим уже втримати не можна. Але чи не найбільше оця сила духу людського відкривається мені ось тут, коли ми, одрізані від своїх, в далекім оточенні, ідемо в степах під нічийним небом, не підвладні нікому, крім самих себе. Наче поза часом ідемо, не знаючи, що робиться на інших фронтах. Мета наша десь у тумані, за мороком ночі, але ми готові, здається, хоч все життя іти, аби лиш досягти її. Мало в нас зброї, але найміцніша гартована зброя — у нас самих, в нашій волі, в наших серцях (*О. Гончар*).

II. Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? У хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — посміхнувся батько. — Правда, Михайлику?

— Правда, — щільно притуляюсь до тата, і ми обое під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку (*М. Стельмах*).

III. Вмирає все в житті,
та не вмирає слово,
Народжене в крові,
засвічене багрово,
Заплетене в літа,
немов суворя нить,
Із небом розмовля,
з землею гомонить;

Ти з лицарства глузд потеряв.
У тебе мати єсть старая,
Без сил і в бідності, слабая,
То і повинен жить для неї,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись меж чужих людей!..
Так наші смілії вояки
Тут мовча проливали кров;

Од неї краснілися, мов раки,
За честь і к князю за любов.
Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь — алтин, а смерть —
копійка,
Там рицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат
(*І. Котляревський*).

III. Мотря вибігла і вгледіла свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моему півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплачите! Хіба в нас волості нема,— говорила Мотря.— Не було пак вам на городі місця для огірків; насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить,— обізвався спокійно Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей,— чіплялась Мотря.

— Гм? — Мукнув Карпо, ходячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря. Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене з світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Иди та лайся, про мене, аж до самого вечора,— сказав дуже спокійно Карпо (*І. Нечуй-Левицький*).

Завдання 5. Прочитати тексти і пояснити, що потрібно для того, щоб виконання їх було невимушеним, емоційним, переконливим.

I. Він смертю зник, як смертю виник,
І слід на солонцях просох,—
Де йшов, кульгаючи, руйник —
Землі народів багатьох,
Де йшов, кульгаючи, сновида
Безплідних снів, безслідних діл,
Збиваючи до круговиду
Блукання швидкойдучий пил.
І на шляхах земного шару
Пройшло усе, кінчилось все,
І склеп розпався Гур-Еміру,
І впали башти медресе,
І край надгорбка із нефриту
Шар цвілі, тліну й пилюги

Укрив ознаку гордовиту —
Бунчук Залізного Кульги;
Немов крило зловісне птиці,
Мов хижка висохла рука,
Звиса над каменем гробниці
Це чорне пасмо бунчука.
Під черепи лунких склепін
Лягла тінь пам'яті остання,
В зелений камінь вкута тінь.
Нехай цю тінь за нагороду
Собі гордець той визнає,
Що з рук безсмертного народу
Безсмертя не дістав своє (*М. Бажан*).

II. — Неділя. Так, так, неділя,— підхоплює Тетяна і додає, надумуючись, напівголосом: — Мавра казала: «В неділю рано», і на-

раз урвала, мов стала щось інше пригадувати. А по хвилі почала знов: — В неділю рано...

— В неділю рано,— підхоплює собі мати і потверджує: — В неділю рано підеш. Обидві підемо господу помолитися.

— Цвіту шукати,— прокидається знов Тетяна неспокійно і шукає блудними очима за чимось у хаті.

— Цвіту шукати,— повторює спокійно півголосом мати і обіймає і тулить хору доньку до себе, коли тим часом її очі заливаються слізьми.— Цить, синку, цить. Спи, донько, спи! — утихомирює її і гладить і тулить до грудей, мов малу дитину.

— Все буду знати,— каже співучим півголосом Тетяна і тулиться тісно і довірочно до грудей матері, заплющуючи очі мов до сну.— Все... бу-ду зна-ти.

— Все будеш знати,— відказує мати так само півголосом.

— А як *сніг упаде, буду в твоїй хаті*,— обзивається знов Тетяна.

— Будеш у моїй хаті,— відказує осторожно шепотом мати, зрозумівши інстинктивно, що донька з Грицем розмовляє.

— Я прий-ду! — кличе нараз Тетяна здавленим беззвучним голосом, затиснувши лице до грудей матері.— Я прийду.

— Прийди, зозулько, прийди,— відказує все шепотом мати і перестає дихати, щоб божевілля не зворушувати, рухом не збільшати.— Прийди!

— Я *Туркиня...*

— Туркиня моя пишна.

— Твоя одна на світі...

— Моя одна на світі...

— Твоя,— шепче Тетяна, як усипляюча дитина.

— Моя...

Врешті все утихло (*О. Кобилянська*).

Завдання 6. Прочитати монолог, діалог і полілог, пояснити специфіку індивідуалізації мови персонажа залежно від статусу читця: *читець «для себе»*, учитель, лектор-літературознавець, актор.

І. «Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівать тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять, тебе, земле, ой, поділять... І моему дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, «пане добродзею», до плуга... Ой, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя — дитину свою вивести в люди...» (*М. Коцюбинський*).

II. *Одарка* (вийшла з хати, пізнала Семена і нищечком до нього підійшла). Хто це стоїть?

Семен (кинувся до неї). Одарочко, серденько моє!..

Одарка. Е, ні-ні, постривай, парубче! Рукам волі не давай!..

Семен. Що це з тобою?

Одарка. Ач, який добренький,— підійшов крадькома та й в хату не йде!

Семен. Я оце тільки що прийшов і думав...

Одарка. Що вже Одарка не любить тебе?

Семен (зітхнув). Не думав, доки... А тепер думаю і думці не вірю...

Одарка (прожогом кинулась йому на шию). Орле мій! (заридала). Щастя моє!.. Де ж ти взявся? Звідки прилинув до своєї милої? (*М. Кропивницький*).

III. *Мати* (вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання). Сину!.. Ой, синоньку! О, що ж я набідилась з отою відьмою!

Лукаш (здрігнувшись). З якою?

Мати (показує на Килину). З тою ж!

Лукаш (зневажливо всміхаючись). І та вже відьма? Ба, то вже судилось відьомською свекрухою вам бути. То хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.

Мати. Якби ж я знала, що вона така нехлюя, некубійниця!

Килина (впадає в річ). Ой горе! Хто б то говорив! Уже таких відьом, таких нехлюй, як ти, світ не видав! Ну, вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! Залізо — й те перегризе.

Лукаш. А ти, я бачу, десь міцніша від заліза.

Килина. Від тебе дочекаюсь оборони! Такої матері такий і син! Якого ж лиха брав мене? Щоб тут помітувано мною?

Мати (до Лукаша). Та невже ж ти не скажеш їй стулити губу? Що ж то, що я їй поштурховисько якась?

Лукаш. Та дайте ви мені годину чисту! Ви хочете, щоб я не тільки з хати, а з світу геть зійшов. Бігме, зійду! (*Леся Українка*).

Завдання 7. Запропонувати колезі по навчання прочитати наведені тексти і, скориставшись критеріями оцінки виразного читання на «відмінно», поданими на стор. 152 цього посібника, оцінити якість читання. Врахувавши помічені вади, прочитати тексти самому і хай оцінять вас.

I. Що сили дає твоїй пісні, поет,
І віру в прийдешнє залізу,
що слово гострішим стає, як багнет? —
Любов до своєї Вітчизни.

Так тяжко стискається серце твоє,
коли ти із нею нарізно..

Що крила тобі у натхненні дає? —
Любов до своєї Вітчизни.

Про все ти співаєш: про сльози і сміх,
Про молодість, битвами грізну...

Та що буде вічне у співах твоїх? —
Любов до своєї Вітчизни (*В. Сосюра*).

II. Дехто знав, що циклон — всією розбурханістю своїх темних ваговитих вод, всією нерозтраченістю сил — насувається. Ішов, ру-

хався сюди день за днем, неблаганно наближаючись своїми атмосферними депресіями, енергіями вітрів, завихрених у грандіозні підстратосферні закрути-спіралі. Напряму руху його намагалися відгадати. Відвернути ж його наближення було неможливо. Сліпий, некерований, з фатальною неминучістю насунув. І першими гори відчули його грізний подих, вершинами прийняли на себе його удар. Загули скелі, затріщали вивернуті з корінням смереки, заревів у розгубленості сумноокий ведмідь. Стрибкувато пішла перемелькувати між кущами прудконога сарна з німим зойком в очах: «Нащо стільки води?» В чабанських колибах темно стало серед дня. Відрізані від світу, осамотніли полонини під водяним обвалом. Проломилося небо. Воду вже не приймає земля, не вбирають її гірські крутосхили, вируюча, буйна, летить униз, на широкі зелені долини. Вся потужна сила циклону з темним гуркотом летить униз, на маленьких людей, на лугових бабок та метеликів, на їхнє квіття і сонце. [...] Лавина, вал, енергія чорна гуде. І все це блискавично, моментом, стихія не дає отямитись, де вчора лиш по дну між камінням блищали струмочки, вже вирують чорні потоки, переповнюють стариці, пробивають нові русла, вода підступає під насипи, не стає доріг, самотніють залізничні колії, перетворюючись у смужечки дамб... (О. Гончар).

III. — Панове громадо! — казав Джеря людям. — Пан хоче нас скривдити, та ми того не допустим. За що ми будемо платити такі скажені гроші? Чи вже ж за ті лісі гори! Як собі пан хоче, а я не хочу брати того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба; а хто посіє хліб, той буде зрадник громаді!

— То й не сіймо! — гукнула громада. — А хто почне орати, то ми полатаємо киями боки. Треба подавати лист на пана і за поле, і за наші батьківські садки.

— Авжеж, треба! Минулась панщина; а тепер і ми пани, і свого докажемо, — напутював людей Микола.

Громада і справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі, вгорі над балкою.

Тим часом пан поїхав до міста і пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном, і Миколу з кількома ватажками та приводцями зв'язали, одвели до міста і посадили в тюрму на висидку.

— От тобі й воля! — сказав Джеря. — От тобі й вернувся до господи. І нащо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклятий од бога і од людей! (І. Нечуй-Левицький).

Техніка виразного читання* і мовлення. Кого може схвилювати чи переконати монотонне, байдуже (до теми і до слухача) мов-

* Техніка виразного читання — це сукупність методів і прийомів, за допомогою яких досягається передбачуваний змістовий та естетичний вплив виголошуваного тексту.

лення?! І чи може заслуговувати поваги людина, байдужа до мовленнєвих проблем, якості свого мовлення і до мовлення тих, з ким вона спілкується? Адже слухати урок, лекцію, доповідь,повідомлення і т. д.— велика розумова праця, яку значною мірою полегшує невимушений, емоційно-образний, жвавий виклад теми мовлення. Саме «живе, як життя» усне мовлення є справжнім виявом культури, а слухові враження від нього, як відомо, навіть з особистої практики кожної людини, є часто найбільш дієвими, найсильніше впливають на серце, розум і вчинки слухача. В галузі культури мовлення потрібно не тільки і не стільки «вчити» майстерності у прямому значенні цього поняття, скільки підводити людину до розуміння слова в його різноманітності й складності, збуджувати інтерес, любов до пошуків і спостережень у захоплюючій, сповненій закономірностей сфері мовлення³³. Результати такого учіння залежать не лише від здібностей (а вони, за доводами психологів, не тільки вроджені!), обдарованості, інтуїції, темпераменту учня, що залежить і від властивостей особи, і від ситуації спілкування, а й від діапазону знань мовця, знань з галузей, які виражають себе словом (незалежно від того — зі сфери розумової, духовної чи матеріальної діяльності людини ці знання), від якості процесу навчання, отже, професійного рівня учителя (не лише шкільного!), від соціальної престижності якості мовлення. Там, де цієї престижності не визнають, рівень культури мовлення різко знижується, у чому переконує, наприклад, сучасний рівень мовленевої культури.

Лише поєднання усіх причиново-наслідкових факторів, приведення їх у дію як важелів розумової діяльності людини засобами мови змусить подбати про вироблення навичок доброго мовлення, опанування технікою виразного мовлення.

До технічних показників виразного мовлення і виразного читання належать: *дихання, голос, дикція (вимова), інтонація (тон), темп, жест і міміка*. Лише добре оволодіння кожною складовою техніки виразності мовлення може гарантувати його високу якість. Отже, техніка мовлення (і читання) — це навички, вміння реалізувати мову в конкретній мовленнєвій ситуації так, щоб вона справляла на слухача евристичне (інтелектуальне), емоційно-естетичне, спонукаюче враження.

Дихання — один з головних життєдіяльних актів людського організму. Його виконує людина постійно, у певному ритмі, незалежно від мислительної діяльності (остання, до речі, фізіологічно теж пов'язана з диханням). Але дихання є й основою виголошеного мовлення: звучання, «голос» мовлення починається з вдихання повітря у легені. Правильне дихання забезпечує чистоту, красу, різноманітність відтінків людського голосу. Диханням теж можна керувати: навмисне дихання (ненавмисне — акт суто фізіологічний)

здійснюється з метою видозмін у процесі говоріння, яких потребує текст за ідейно-естетичними та іншими настановами.

У процесі дихання активну участь беруть: носоглотка, бронхи, легені, грудна клітка, діафрагма. Щоб їх робота була правильною, вони повинні бути фізично здоровими, розвинутими. Отже, не слід пропонувати промовляти для аудиторії людині, котра в даний момент погано себе почуває (це насамперед стосується учителя, лектора, учня, який повинен виконати завдання з виразного читання).

Звичайно, дихання формується з часом, ростом людини, адже якість його (глибина, тривалість, довжина паузи тощо) залежить і від віку мовця. Дихання має два основні акти: вдих і видих, якість яких теж відповідно забарвлює звукове мовлення, а пауза між ними є показником характеру дихання — ненавмисне: вдих — видих — пауза; навмисне: вдих — пауза — видих.

Кращим — найповнішим і правильним — вважається змішаний тип дихання: реберно-діафрагмовий, тобто, коли в процесі дихання рухаються і ребра, і діафрагма. Переконайтеся в цьому можна так: покладемо праву руку на діафрагму, а ліву — на лівий бік грудної клітки; набравши повітря через ніс, злегка затримавши його, промовимо фразу (видихуючи повітря під час промовляння її через рот) — ми повинні відчутти рух ребер і діафрагми.

Умови правильного дихання такі:

1. Вдихати повітря через ніс слід вільно, безшумно.

2. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту: це позбавить від «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.

3. Не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) — це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витрачати повітря слід економно й рівномірно.

Слід скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря у легені. (Дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званім нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі).

Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже — сила звучання голосу.

5. Вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Таким чином, умови, за яких дихання під час мовлення буде правильним, можуть бути реалізовані систематичним тренуванням. Окрім тренування, необхідно дотримуватися і деяких гігієнічних правил:

1) не слід читати вголос чи промовляти у непровітреному, душному, з надто сухим повітрям приміщенні;

2) дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики: сила звука залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;

3) оскільки надлишок повітря утруднює утворення звука, не слід набирати в легені надто багато повітря;

4) поза повинна бути вільна (рівно сидіти, краще — стояти), грудна клітка не стиснута, голова піднята).

5) не можна надмірно підсилювати голос — напружувати голосі зв'язки, бо це вимагатиме напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;

6) не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення — у стані афекту дихання не може бути правильним.

Правильного дихання, яке необхідне для виразного мовлення — власного чи авторського тексту, — можна навчитися. Звичайно, це досягається не тільки індивідуальним тренуванням, а й увагою до крапких зразків мовлення. Оскільки кожна людина для когось у певний час буває прикладом (зразком), вона повинна говорити добре, виразно.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. I. «Вслухатися» у своє дихання: коли сидите: а) у спокійному стані, б) в схвильованому, збудженому (позитивним-негативним чинником) стані; коли йдете швидким кроком, біжите; коли можливі усі попередні ситуації, але Ви — в стані фізичного нездоров'я.

Спробувати визначити за хвилину: частоту вдиху — видиху, тривалість пауз між ними.

II. Промовити фразу: «І на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі», спокійно підготувавшись до читання, а потім ще раз — після кількасекундного швидкого бігу, визначити в обох випадках місця вдиху і видиху, кількість вдихів-видихів.

Завдання 2. Підготуватися до виразного читання текстів (зайняти відповідну позу: звільнити грудну клітку, розпрямити плечі, тримати прямо голову і т. д.). Прочитати тексти, пояснити особливості дихання під час виконання кожного уривка: тип дихання, частоту вдихів-видихів, наявність і причину навмисного дихання, місця природних пауз і дозбирування повітря.

I. Слово наше рідне!
Ти сьогодні зазвучало

як початок, як начало,
як озброєння всім видне,

слово наше рідне!
То ж цвілась калина,
червоніла, достигала,
всьому світу заявляла:
я — країна Україна,
на горі калина!
А Вкраїни ж мова —
мов те сонце дзвінкотуче,
мов те золото котюче,
вся і давність і обнова,—
українська мова.
Та раптом з Берліна
дикі орди налетіли,
Україну вбить хотіли
й нашу мову солов'їну —
дикуни з Берліна.
Слово ж наше рідне!
Ти німоті не далось,
озернилось, як колосся,
стало бойове і гідне —
слово наше рідне!
Ти в тяжкій хвилині
У підпіллі жить звикало,

проти фріца закликало,
промовляло до людини
і в тяжкій хвилині.
Гарне ж ти на вроду!
Бо ти єсть не всепрощення:
ти в боях пройшло хрещення —
слово мужнього народу,
що не дрогне зроду.
Ми в тобі знаходим:
блиски гроз і цвіт задуми,
пісні дзвін, моральність думи,
ми в похід з тобою ходим —
все в тобі знаходим.
Розцвітай же, слово,
і в родині, і у школі,
й на заводі, і у полі
пречудесно, пречудово,—
розквітай же, слово!
Хай ізнов калина
червоніє, достигає,
всьому світу заявляє:
я — країна Україна —
на горі калина! (П. Тичина)

II. Не пам'ятаю вже, з якої нагоди розповів я своїм однополчанам про сибаритів, і вони охрестили й мене «сибаритом», хоч який же з мене сибарит! Щоправда, розгвинченість моя ще давалася взнаки, але я щосили намагався зрівнятися з усіма в старанності й молодечтві; якби можна було вискочити з власної шкіри, щоб тільки перевершити самого себе, то я б і це зробив, з умовою, що мені буде надана можливість ускочити назад. Ще неусвідомлено я став прагнути до того берега надій усіх дорослих людей, який зветься вченим словом «амбітність», але не врахував простої істини: жодного наступу не можна розпочинати, не маючи забезпечених тилів, так само, як невірно чинять уряди, що пускають в обіг масу паперових грошей без відповідного золотого забезпечення. Чоловік мусить бути червінцем, під яким, коли його підняти, знайдеш золото. А коли золота нема за тобою, заробляй його щоденною впертістю й терплячістю. Я не вмів терпіти. Лежав колись на дивані, сновигав по цеху, дрімав на курсах, а тепер закортіло відразу вискочити у відчайдухи й герої... Молодечтво так і розпирало мене всього, я хотів, щоб мене бачили всі, мені кортіло аплодисментів, як тому горлодеру, що викрикує дурнуваті джазові пісеньки в розтелесований зал, набитий молоденькими дурепами; я теж почувався співаком, якому несидя тримати в грудях пісню... (П. Загребельний)

Завдання 3. Читаючи тексти, навчитися дотримуватися співмірності вдиху й видиху при читанні, на коротких фразах не робити різкого видиху, до кінця довгої фрази не послаблювати сили голосу.

I. На світі більше куль, аніж серцець!
На світі більше мін, ніж томиків поезій!
На світі більше бомб, аніж будинків!
Хто має серце — рятувать повинен
Від кулі поцілунок.
Хто має пісню — рятувать повинен
Від полум'я бібліотеку!
У кого є оселя — той повинен
Від бомби рятувать її!
А хто не має серця, пісні ані дому,
Нехай візьме у мене, що захоче,
Хай тільки стане поруч у борні (Д. Павличко).

II. Впали на мене чари
Хмари далекої,
Біг я через мочари
І став лелекою.

Сів на зеленім обніжку
Аж перед вечором,
І на однеңку ніжку
Став по-лелечому.

Понад широким полем
Зашумів крилами,
Ніби черкнув я полами
Об небосхили.

З лелечатами по зарінку
Бігав навзаводи.
Раптом побачив жінку
у темній заводі.

На хвилях вона ходила
Гралася зорями.
Швидко сховав я крила
Під осокорами... (Д. Павличко)

III. Був цимбаліст у нас, молодий чарівник-музика,
Пальчатка, немов лошатка, як пустить навперекиць —
Цимбали гули, як дзвіниця, дзвонили, як срібна осика,
Як ті колоски, що на обрії б'ються в тоненьку блакить.

Знали цимбалюка далекі гори і доли —
Обличчя, як місячний вечір, заблуканий в лісі густім.
Він грати в неділю сідав на порозі своєї стодоли,
Люди ішли до нього, минаючи божий дім.

Піп його не любив, гатив кулаком по амвоні:
— Це чоловік не наш! Він причетний до темних справ!
Газди! Та ви в його струнах, як у тих постороннках коні!
Кайтеся і моліться! Чорт вас у шори вбрав! (Д. Павличко)

Завдання 4. Виконати, тримаючи праву руку на верхній частині живота, а ліву — на нижніх ребрах (з метою контролю за глибиною дихання), такі тренувальні вправи:

1. Вдихнути наявне в легенях повітря (губи «трубочкою»).
2. Вдихнути через ніс на рахунок 1-2-3 (діафрагма опускається, верхня частина живота напинається).
3. Розширити грудну клітку, «розсуваючи» ребра (1 сек.).
4. «Підтягти» нижню стінку живота (1 сек.).
5. Затримати дихання (1 сек.).
6. Видихнути через рот на рахунок 1-2-3-4-5.

7. Зробити короткий вдих ротом і носом, видихнути на рахунок 1-2-3-4-5; знову короткий вдих — видихнути на рахунок 6-7-8-9-10; вдих — видих 11-12-13-14-15; вдих — видих 16-17-18-19-20. Повторити кілька разів. Поступово повітря можна затримувати довше, видихаючи на рахунок 1—7, 8..., домагаючись, щоб вистачало повітря на цей (і довший) рахунок³⁴.

Завдання 5. Простежити, вимовляючи наведені фрази, за паузами в диханні, тривалістю видиху, правильним реберно-діафрагмовим диханням.

1. О, скільки сліз над нею злило струмками синього дощу... І скільки порошу копитом збито на нелегкім її шляху (*Авт.*). 2. Як тебе на голос не впізнати, земле, зореносице моя?! (*М. Рильський*). 3. Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?! (*М. Рильський*). 4. Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каменя б'є вода, там дівчина воду брала, чорнобрива й молода (*Нар. пісня*). 5. Тебе ношу я в грудях темних і в невсипущому мозку — мою найкращу з дум наземних, любов й жагу мою палку (*М. Рильський*). 6. Жили-були на світі дід і баба, і була в них курочка Ряба (*Казка*). 7. На дворі — трава, на траві — дрова. (*Скоромовка*). 8. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, неначе іскри, пустив хмарки, мов кільця диму, і, проскрипівши чобітьми, шепнув морозам, щоб готували вікна, ліси вбирали у білий іній та готували йому постіль (*В. Симоненко*).

Голос. Голос, пояснює тлумачний словник української мови, — це «сукупність різних щодо висоти, сили і тембру звуків, які видає людина (або тварина, що дихає легенями) за допомогою голосового апарата» (*СУМ*, т. 1, с. 115). Голос — це дієвий компонент звукового мовлення. Вдихаючи і видихаючи повітря у процесі говоріння, людина змушує голосові зв'язки змикатися і розмикатися. Внаслідок цього з'являється голос. Таким чином, він стимулюється інтелектом мовця, його емоціями (бажанням говорити), волею. Це — результат складної фізіологічної і психічної діяльності людського організму. Сам голос — слабкий. Щоб він зазвучав, необхідне посилення звуків голосу. Воно здійснюється резонаторами (посилувачами): грудною кліткою, піднебінням, зубами, носовою порожниною, кістками обличчя, лобними пазухами, тобто є верхній резонатор (ротова порожнина, ніс) і нижній, грудний резонатор (дихальне горло, бронхи, легені). Отже, звучання голосу, його сила залежить від побудови резонаторів, від того, в якому вони стані і чи правильно спрямовуються звуки голосу в резонатори. Від цього ж залежать і тембр голосу, тобто його якість, що відрізняє даного мовця від будь-кого іншого. Тембр залежить не від основної тональності голосу, а від додаткових, супровідних тонів — обертонів, які зумовлюються будовою гортані, ротової і носової порожнини мовця. Основні властивості голосу такі: 1) повнозвучність — тобто

невимушена, вільна звучність, на противагу крикливості або напруженій звучності; 2) милозвучність — тобто чистота і свіжість тембру (без сторонніх призвуків: хрипіння, сипіння, скованості та ін.), вроджена краса звуків; 3) мелодійність — здатність голосу відхилятися за певними законами вгору, вниз, встановлюватися на середньому рівні, знову підвищуватись і падати тощо; 4) злетність — здатність голосу зберігати свою звучність у великому приміщенні, коли мовець не напружується, щоб подолати голосом значну відстань; здатність голосу виділятися на фоні інших звуків; 5) гнучкість — здатність легко і швидко змінюватися за висотою, силою, тривалістю звучання і тембром, тобто здатність легко переходити від високих звуків до середніх чи низьких і навпаки; 6) висота (звукочисотність) — це якомога повніше використання мелодійного діапазону голосу, доступне розширення звукових можливостей; 7) об'єм, або діапазон — тобто кількість доступних для відтворення нот, залежить від наявних у голосі відносних нот і тонів; 8) сила — це повноцінність, компактність (не гнучкість!) звуків, визначається тим простором, який звук повинен заповнити; 9) тривалість (темп) — збереження позитивних властивостей голосу в різноманітних формах використання його під час мовлення (темп повільний — середній — швидкий і їх відтінки), тобто здатність людини довго, не втомлюючись, говорити повними, чистими звуками.

Голос — це надзвичайно тонкий, поліфункціональний інструмент: він змушує чути не лише вухо, а й очі — голосом можна відтворити будь-яку картину, створити образ, передати емоції. Тобто голос — виразник не лише розуму (змісту), а й серця (емоційності) тексту. Тому досконале володіння власним голосом — головна умова виразності мовлення: залежно від обставин (або завдання) мовець повинен змінити, не чинячи насильства над диханням, голосовими зв'язками тощо, тембр голосу, його мелодію, висотність, силу. Звичайно, самих лише природних даних для цього замало — голос необхідно тренувати, зокрема людям, які користуються голосом впродовж тривалого часу.

Головні гігієнічні вимоги до голосу такі:

1. Пам'ятаючи, що голосові зв'язки зношуються, виснажуються, не слід їх напружувати чи змушувати працювати без відпочинку понад критичну для голосу часову межу.

2. Оскільки краса і сила голосу залежать від органів дихання, гортані і резонаторних порожнин, слід подбати про їх скоординовану роботу, що можливе насамперед за умови їх доброго фізичного стану (здоров'я).

3. Враховуючи вікові особливості голосу, зокрема можливі зміни звучання у школярів 11—14 років, не слід домагатися видозмін від голосу, який перебуває в стані фізіологічної перебудови.

4. Кожну зміну голосових властивостей, зокрема зміни регістрів *, темпу, сили звучання треба здійснювати невимушено, без напруження (цим збережемо працездатність органів голосотворення) і непомітно для слухачів, чим можна домогтися переконливості, органічності нашого сприйняття і сприйняття слухача.

5. Оскільки поліпшення тембру залежить і від нашої волі, то вона повинна підпорядковувати собі наш настрій, психологічні особливості, фізичний стан тощо.

Від мовця вимагається нормальне, правильне голосоведення, яке залежить і від того, чи вміє він чути самого себе, тобто зміст своїх слів і вкладені в них емоційно-експресивні заряди, і від усвідомлення того, до кого і з якого метою він звертається (а при читанні чужого тексту — від задуму автора, його ідеї, від форми твору та ін.). Цілком справедливо зауважив Д. Коров'яков: «Говорити ж ви можете голосніше або тихіше, швидше чи повільніше; ви самі визначаєте як силу, так і характер дії вашого голосу. Звідси природний наслідок, що не можна вчитися бачити або чути, і що тому немає місцества для зору і слуху, між тим, як можна вчитися говорити»³⁵.

У звуковому мовленні, в живому слові при безпосередньому спілкуванні людей найбільш виразно виявляються переконливість думки, схвильованість мовця, цілеспрямованість його висловлювань. «Гармонійна єдність інтелектуального, емоційного і вольового в усному мовленні людини набуває особливої впливової сили, в першу чергу, завдяки самому звучанню мовлення»³⁶.

Щоб мовлене слово досягло мети, воно повинно бути почуте. Отже, говоріння і слухання — акти взаємозалежні, і підготовка до них повинна бути всебічною.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Промовити фразу (потім другу, третю), «вслухаючись» у себе, простежити, в яких частинах тіла ви «чуєте» хід звука. Промовити цю ж фразу спочатку голосніше, а потім швидше і визначити, які зміни відчуваєте і в яких місцях організму. Зважити на це при зміні голосової мелодії.

Завдання 2. Промовити фрази «Добрий день!», «Будьте здорові!», «Як себе почуваете?», «Сьогодні почнуться заняття», змінюючи їх мелодику відхилляючи голос вгору, вниз, встановлюючи його на середньому регістрі, а потім у зворотному напрямку.

Завдання 3. Прочитати тексти. Позначити місце злету (↗) і падіння (↘) голосу, перевірити силу звучання в різних за розміром приміщеннях (поставити слухача на різні відстані від мовця). Встановити, чи залежить темп

* Регістри — це певна кількість звуків послідовної висоти, які відтворюються при одному положенні частин голосового апарата і які мають однаковий характер звучання.

(швидкість) мовлення — при збереженні його виразності — від простору, на який воно поширюється.

I. Я часто споглядав, як сонця схід
Голубить поглядом гірські вершини,
А потім зійде в росяні долини,
Лишаючи на водах світлий слід.
 І з дозволу його на небозвід
 Погожий зграя хмар потворних лине,
 І сонце вже, йдучи у свій похід,
 Не вділить для землі ані хвилини.
Так сонце і моє у час ясний
Мене зіграло ласкою своєю,
Та раптом — хмара, і погас під нею.
 Небесне сонце хмариться в zenіті,
 Чому ж земне не може захмарніти?
(У. Шекспір / Перекл. з англ. Д. Паламарчука)

II. Повен надії, землі ти ввіряєш зерно золотее,
І виглядаєш весни, радісно проросту ждеш.
Чом же боїшся на ниві часу засівати діяння?
Мудрості світлий посів тихо цвіте для віків
(Ф. Шіллер / Перекл. з нім. М. Лукаша).

III. Була у нього усмішка дитяти —
 Блакиті української тепло.
Любов'ю серце зроджене було,
Як пісня — чесне, як бджола — завзяте.
 І сивокриле, зжурене чоло
 У сяєві Франкової посвятити.
 І, панською сокирою потяте,
 Ім'я Залізникаве в нім жило.
Лиш кольору очей не передам,
Що світ у слові залишили нам,
Де з подиву і гордості горів я;
 Його, як ластівки у небі слід,
 Червонокровий не пійма граніт,
 Ні мармур, що слабий на білокрів'я...
 (Д. Павличко)

Завдання 4. Промовити слова:

веселий, добре, сонце, змія, голубий, знаєш так, щоб вчувалися (постав образ): 1) радість, 2) тривога, 3) схвильованість, 4) відчай, 5) розчарування.

Завдання 5. Попросити однокурсника прочитати тексти, проаналізувати повнозвучність, мелодійність, діапазон, злетність і висотність його голосу, визначити завдання, які сприятимуть поліпшенню голосових якостей. Ці ж вправи проробити з допомогою колеги і щодо свого голосу.

I. Диктатори, королі, імператори,
Мліючи в димі хвальби,
Роззявляли пащі, мов кратери,
І гукали:
Ми — символ доби.

— Хто не з нами, той проти бога.
— Хто не з нами, той проти всіх.
І сипались лаври убогі
До кущих кривавих ніг
Нікчемна, продажна челядь,

Банда кривляк для втіх.
Щоб мати що повечерять,
Годувала холуїством їх.
Ідоли обслинені, обціловані
Ішли величаві в своїй ході.
А поруч вставали некороновані
Корифеї і справжні вожді.
Вставали Коперники і Джорджоне,

Шевченко підводив могутнє чоло,
І біля вічного їхнього трону
Лакузи жодного не було,
Бо щире, високе небо
Не підмалюєш квачем,
Бо величі справжній не треба
Спиратись на плечі нікчем
(В. Симоненко).

II. Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній є щось не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче стружить метал, а вниз падають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати в пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью, тью, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?..

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито... (М. Коцюбинський)

Дикція, орфоенія. Щоб говорити добре, необхідно володіти собою, своїм голосом, мати відпрацьовану дикцію. Дикційна і орфоенічна чистота мовлення — його визначальна якісна ознака. *Дикція* — це правильна, виразна артикуляція, засіб якісного розрізнення звуків мовлення, а *орфоенія* — це норми вимови, які діють у даний час, літературні норми. «Словник української мови» тлумачить слово *дикція* як «манеру вимовляти слова; вимову» (т. 2, с. 216), а слово *орфоенія* — як «систему загальноприйнятих правил літературної вимови якої-небудь мови; ... вимова слів відповідно до таких правил» (т. 5, с. 751). А звідси *дикція* має особистісну характеристику, а *орфоенія* — загальнонародну. Ці поняття взаємозалежні, для обох потрібні і практика, і знання правил.

Систематичні вправи з артикуляції, вироблення стереотипів рухів і позицій органів мовлення забезпечать ясність і чистоту вимови: допоможуть подолати скованість органів мовлення, шепелявість, поспішність чи сповільненість вимовлення, загикування, сюсюкання, гаркавість, гугнявість та ін. Знання ж сучасних орфо-

епічних норм буде еталоном дикції. Звичайно, і на дикцію, і на орфоепію впливають різні фактори: а) особливості діалектного мовлення; б) інтерферентні явища білінгвістичної практики; в) варіантні явища літературної вимови (точніше, незнання цих варіантів); г) індивідуальні особливості (фізичні вади) органів мовлення; д) психічний стан мовця, ситуація. У зв'язку з цих необхідно:

1) контролювати мовлення щодо темпу, пам'ятаючи, що при нормальному темпі мовлення за хвилину говоримо не більше 70—75 слів, що становить 8—10 речень³⁷ («скоромовлення» не допускає, воно спотворює вимову, чіткості);

2) уникати монотонного мовлення, яке з'являється при «розтяганні» мовлення;

3) не ковтати в словах останніх складів і не допускати інтонаційного згасання останніх слів у реченнях;

4) пам'ятати про залежність дикції від дихання і голосу, дбати про правильність дихання і володіння голосом, що, безсумнівно, з'явиться лише внаслідок серйозних тренувань;

5) не допускати манірничання, «фальшивої інтелігентності» у вимові окремих звуків; залишатись у мовленні самим собою, а не копіювати якусь знаменитість чи власного кумира;

6) дбати про фізичне здоров'я артикуляційного мовного апарату.

Отже, дикція, як і голосові властивості, зумовлюється фізіологічними причинами, вольовою спрямованістю звука, етикою. А ще — добрим знанням орфоепічних норм, які діють у конкретний час. До орфоепічних норм прийнято зараховувати норми вимови звуків і наголошування складів у слові, оскільки на характер вимови звука впливає його наголошення чи ненаголошення позиція.

Основні орфоепічні норми такі:³⁸

1. **Голосні звуки** як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції вимовляються повнозвучно (в українській мові голосні в усіх позиціях — за деякими винятками — е звуками повного творення).

а) Вимова [a], [o] — повнозвучна і ясна в різних позиціях: [máti], [znáti], [kráshchati], [znan':á], [grózá], [mors'ká], [tíxo], [xóldno], [portrét]; порівн.: (з давнішого o): [bagátií], [bagáç], [bagát':a], [garázd], [gar'áçii], [gar'áçe], [gar'áçka]. [kaján], [kaláç], [kacáç], [xaz'ájín]. Але перед наголошеним чи побічнонаголошеним складом [y] або наголошеним чи побічнонаголошеним складом з [i]: [so'júz], [go'lúbka], [ko'júx], [zo'zúl'a]; [ne to'bí], [na so'bí], [ta xo'dím]*. Порівн. смислорозрізнавальне: [mostíti] — [mastíti]; [zostavl'áti] — [zastavl'áti], [kotí] — [katí], [zo m'óju] — [za m'óju], [porádi] — [parádi].

* При швидкому темпі мовлення асимілятивний вплив наступних голосних ще сильніший.

б) Голосний [e] під наголосом — звук відкритий, широкий (навіть перед м'яким приголосним), а в ненаголошеній позиції виявляє тенденцію до звуження, більшого чи меншого підвищення артикуляції, через що наближається до [i]. Порівн.: [ден'], [дешчо], [дес'ат'], [л'удеї], [л':e] — [вечна], [мечта], [держава], [мечне], [вивела], [вібепре], [можеге]. Або ще: [беп'ит'], [вид'ит'], [на сел'і], [лучител'і], [беп'ій], [ниесій].

в) Голосний [i] (з давніх [ы] та [и]) — звук переднього творення, внутрішній, обнижений, відкритий, з легким відтінком [e]; [тй'хої], [миел', тй'снуті] (порівн.: [лис] і [лес], [гни] і [гне], [жди] і [жде] — смислорозрізнавальна роль вимови). У ненаголошеній позиції — [збеп'рати], [степ'рати], [же'ла], [шведен'ко], [тешен'кії]; [баче'ла], [знатемел], [д'іучена] *. Порівн. ще: [пеш'ит'], [пеп'іг], [брен'іти'], [миел'іше"], [беліна], [синій'а], [книжкі]. Або смислорозрізнавальне: [мене] — [мине], [повелá] — [повилá], [клєни] — [клїни], [гребї] — [грибї].

г) Голосний [i] — вузький передній звук, виразно напружений в усіх позиціях (незалежно від наголосу і від того, з якого давнього звука він походить — з [ъ] чи [o], [e], [i]). Напр.: [ст'іл], [сн'ігї], [з'ірка], [т'ік], [д'іло], [вол'іў], [с'ідати], [см'іјатис'а], [т'існо], [н'іс], [суц'іл'ній], [суз'ірја], [см'іх], [роб'іт'], [д'ії]. Порівн. смислорозрізнавальне: [лії] і [л'ії], [рїї] і [р'ії], [кит] і [к'іт], [сичї] і [сич'ї], [б'іжїт'] і [б'іж'іт']

Початковий ненаголошений [i] може ослаблюватись до [ї] нескладового: [за ївана], [на їмен':а]

д) Голосний [y] — високий, задній, лабіалізований звук. У ненаголошеній позиції схильний до дещо обниженої артикуляції, а початковий ненаголошений [y] може ослаблюватись до [ў] нескладового. Порівн.: [вўлиц'а], [вўхо], [пáрубок], [мáчуха], [буд'áк], [кувáти'], [тумáн:ій], [годувáти'], [курїти'], [зо мнóју], [існувáти], [вуз'кувáтїї], [зоузул'áста], [в'їјут'], [удáр] * або [ўкусїти], [на ўчител'а], [ўшквáрити], [ўзути].

2 Приголосні звуки української літературної мови вимовляються виразно, чітко (за нечисленними винятками).

Вимова дзвінких приголосних здебільшого точно відповідає їх написанню,

Напр.: 1) У кінці слів — [дуб], [гриб], [безхіб], [хóлод], [сад], [раз], [морóз], [безвáz], [стóрож], [р'іж], [н'іж], [р'іг], [п'іл'г], [бездор'іг], [мал'в], [барв].

2) Перед глухими: [дубкі], [обстáвини], [р'ідко], [кázка], [н'іжка], [т'áжко], [л'агті], [допомогті], [б'ігцєм]. Порівн. смислорозрізнавальні: [л'ід] — [л'іт], [пл'ід] — [пл'іт], [пјад'] — [пјат'], [везті] — [весті], [вóрог] — [вóрох], [безвáz] — [безвác].

* Українській літературній вимові аканні і укання (хіба що так зване помірне) не властиві.

3) Звук [в] — губно-губний, дзвінкий, ніколи не переходить у [ф], а після голосного перед приголосним або перед паузою переходить в [ў] нескладовий. Порівн.: [водá], [паву́к], [на ву́лиці], [не^вва́жко], [ве^всна́], [високо]; [ўчо́ра], [ўну́к], [в'іу́торок], [знаў], [буў].

4) Шиплячі [ж], [ч], [ш], як і [дж], [ш] + [ч] в українській мові тверді. Напр.: [час], [ча́сто], [ча́сом], [чо́рний], [чо́тіри], [чу́ти], [п'і́ч], [шча́ст'а], [л'ішчі́на], [шче́дри], [шчо]; [б'іжа́т'], [і́ржу́т'], [лоша́], [чу́до], [курча́].

Тільки в позиції перед *і* та при подовженні (перед графічним закінченням *ю, я*) шиплячі напівпом'якшені. Напр.: [ж'інка], [ш'іст'], [на́ш'і], [ч'і́л'ний], [п'і́д: а́ш':а], [п'і́ч':у], [запо́ріж':а], [подорож':у], [зб'іж':а].

5) Звук [дж] (графічно *дж*) — «суцільний», злитий, непом'якшений, дзвінкий; [джм'і́л'], [бджо́ла], [джерело́], [джигу́н], [джура́], [кинджа́л], [бу́джу], [гла́джу], [го́джу], [ра́джу], [серд́жус'а], [труд́жус'а], [ц'і́джу], [са́джати^е], [перешко́джати], [налаго́джувати], [зра́джувати], [пробу́дже^{нн}і], [в'ідро́джені́], [збу́джен':а], [нагоро́джен'н':а], [в'ідро́джені́], [збу́джен':а], [нагоро́джен'н':а], [тве́рджен':а], [схоло́джен'н':а], [д́жоул'], [ко́ледж], [джиг'і́т], [джентл'мє́н], [і́жджу], [в'і́дїжджа́ти^е].

6) Зубна африката [дз] теж злитий дзвінкий приголосний звук, який може бути твердим і м'яким. Порівн.: [дзев'н'і́ти^е], [дзеле'нча́ти], [дзе́ркало], [дзі́тча́ти], [дзі́га], [гу́дзик], [кукуру́дза], [дзв'і́н], [дз'об], [ге́дз'], [дз'урча́ти], [дз'авол'і́ти^е]*.

7) Приголосний [ц] — африката, палаталізована майже в усіх позиціях, особливо в кінці слів: [па́лец'], [молоде́ц'], [пра́ц'а], [ву́лиц'а], [ца́тка], [ц'і́йка], але в іншомовних словах: [пала́ц], [ца́рина], [ца́лії], [цех] та перед [e], [и]: [лице́], [ці́х], [ці́ми], [г'інце́м], [це́гла], [обце́нки].

8) Звук [л] в українській літературній мові — велярно-зубний, не твердий і не м'який — «нейтральний», середній, вимова його частково залежить від сусідніх голосних: перед [у], [о], — тон його трохи нижчий, а перед [e], [и] — дещо вищий: [луг], [плуг], [лободá], [колóдка] — [лэхко], [малé], [лісі́], [олéна], [лєкц'і́ја], [лен'інград], [деле'гáт], [колєкц'і́ја], [пле'онáзм], [б'і́лєт].

9) Літерою *г* сьогодні позначаються два звуки: дзвінкий фарингальний фрикативний [ɣ] ([го́лос], [гучні́], [го́ра], [го́р'іх], [га́ї], [го́м'ін], [до́рога], [глі́на]) та задньопіднебінний проривний дзвінкий [ɣ] ([а́грис], [а́ва], [а́ви'єти], [а́гала́н], [га́ндж], [га́нок], [га́хкати], [ге́дз], [гелго́тати], [гє́лг'і́т], [ге'рго́тати^е], [гигну́ти], [г'і'рлі́га], [гн'і́т], [гра́ти], [грє́чн'і́ст'], [грінд́жолі́], [гу́л'а], [джигу́н], [дзі́га],

* Порівн. збіг приголосних: *підживлення, відженіть, підземний, підзолити.*

[дзйг'лик], [дзигар'і] [дрйгати], [ремйгáти], [сновйгáти], [ху́гал], [хурдйгал], [фйги-мйги], [грунт] і [грунтл].

Порівн. смислорозрізнавальні: [гн'іт] — [гн'іт], [гу́л'а] — [гу́л'а], [грáти] — [грáти], [гран'] — [гран'].

10. Не здатні пом'якшуватись приголосні губні [б], [п], [в], [м], [ф], з наступним [j] вони вимовляються роздільно, що на письмі позначається апострофом: [м'я́та], [м'які́й], [рйб'ячйй], [голуб'я́та], [п'ят'], [п'ятниц'а], [в'язáти], [в'јун], [в'ёрф'ју], а не (м'ата), (п'ат), (п'атниц'а) і под. У позиції перед [i] губні напівпом'якшуються: [б'іг'и], [п'іс-ній], [м'істо], [кв'ітка], [цв'áх], [св'аткувáти].

Все зазначене стосується й [г], [к], [х], [г]. Порівн.: [сухйй], [к'ёт'ах], [герб], [дзйг'и], [к'іт], [х'ід], [г'ірко]. Звук [р] ствердів: [мáг'ір], [г'іркйй], [зв'ір], [ч'етв'ёр], [хáрк'іу], але: [кур'у́], [р'а-бйй], [утр'ох], [р'асній], [р'ад], [гр'у́кати] — в середині і на початку складу.

Справді палатальними є в українській літературній мові [т'], [д'], [н'], [л'], [j]: [т'áмити], [дй́н'а], [дóл'а], [л'у́ди], [н'у́х], [жит':á], [нас'ін':а], [з'іл':а].

В літературній вимові [з'], [с'], [ц'], [з'] — палаталізовані, а не палатальні: [в'іст'], [ст'інá], [наз'із'д'і], [ц'іл'ний].

11) Особливої уваги в плані орфоєпії потребують асимілятивні явища.

Дзвінкі шумні приголосні перед глухими на початку слова або після паузи втрачають голос і переходять у відповідні глухі *.

а) [зса́ду] — [сса́ду], [зха́ти] — [сха́ти], [зто́го] — [сто́го];

б) [зц'ідйіти^е] — [сц'ідйіти^е], [скрив'іти], [спйекти], [ссушйіти], [сходйіти]; рідко [розказáти], [розхйтувати];

в) [росказáти], [ростáнути], [росхйтувати], але [розсу́нути], [розс'істис'а], [розсіпати], [рóзц'в'іт] і [рóсц'в'іт];

г) [бесп'ечній], [беспер'ечно], але [безсі́лій], [беспрінці́пній] і [безпрінці́пній].

Порівн. ще: [л'эхко], [в'охко], [н'іхт'і], [к'іхт'і].

І в середині слів глухі приголосні перед дзвінкими стають дзвінкими (особливо в прискореному мовленні): [молод'ба́], [к'із'ба́], [вогáл], [јагбй], [аја́гже], [ход'жбй], [оз'де^а].

Регресивне уподібнення звуків — досить поширене орфоєпічне явище, відтворення якого за нормами літературної мови утруднюється (як і в попередніх випадках) невідповідністю написання і вимови. Порівн.:

а) приніши — [прин'іш:и^е], зшити — [ш:йіти], без шуму — [безш'у́му], з жалю — [ж:ал'у́], безжалісний — [бе'ж:áл'існій], безчес-

* Вимова значною мірою залежить від темпу мовлення: при повільному темпі (усталеному мовленні) звуки зберігають власну якість.

гя — [бє^нжчєст'а], з Чернігова — [шчерн'ігова], хоча: піщаний — [п'ішч'аній] — [п'ісч'аній], їжджу — [їжджу] — [їзджу];

б) радішся — [радіс':а], смієшся — [см'іјєс':а], зважся — [зв'аз'с'а], свашці — [св'ас'ц'і], запоріжці — [запор'із'п'і], дочці — [доц'іі], на річці — [нар'іц'іі]; але на межі слів: [нашсин], [јажс'ам], [к'ішсуніц'і];

в) звідси — [зв'ідзси], отсей — [оц:єі] або [оцєі], вітцем — [в'іц:єм], відсіч — [в'ідзс'іч], двадцять — [дв'адзц'ат'], тридцять — [тр'ідзц'ат'], ворітця — [вор'іц':а].

г) порівн. ще у швидкому мовленні: підшити — [п'іджішійт'є], свідчити — [св'іджічійт'є], віджити — [в'іджіжійт'є], підживити — [піджіживійт'є], відзнака — [в'ідззнака];

д) асиміляція за м'якістю: [с'ог'од'н'іі], [дос'он'ц'а], [нам'іс'ц'і]. [п'іс'н'іі], [св'іт], [зв'ір], [ц'в'іт], але [дв'іі], [дм'іт'], [улиств'іі], [р'ізк'ішій], [ц'в'ах], [с'в'ато].

Порівн. на межі морфологічних частин слова: [в'ідв'ідати], [надб'ігті], [зв'істка], [обб'ігті], [розл'ізтис'а], [р'оз'діл], [з'явітис'а], [з'іхатис'а], але [в'ід':а'чійт'і], [в'ід'т'а'т'іє], [п'ід'н'а'т'і], [з'явітис'а], [з':іст'і].

12. Паралельно можуть звучати в літературному мовленні [пшиєнічний] і [пшиєнійшний], [с'он'ачний] і [сон'ашний], [јаечний] і [јаєшний], [јачний] і [јашний] (порівн. [рушний] і [руч'ній], [с'он'ашник] і [с'он'ач'ник], але тільки [музійний], [тактічний], [цил'індрійний]).

Однією з орфоепічних вимог літературної вимови (як і загальнонародної вимови взагалі) є функціонування милозвучності у межах фрази. Саме цією вимогою зумовлене збереження паралельних форм на письмі (чергування): *у — в, в — у — уві, від — од, з — із — зі, к — ік, -ся — сь, -ти — ть, -мо — м, би — б, же — ж, хоча — хоч, -ові(-еві) — у(-ю)* та ін. Ці явища утворюють систему урівноваження вокалізму і консонантизму, сприяють плавності, мелодійності мовлення. Порівн.: він у вас, два в одно, знав учитель, хочу вчитися, зі мною, разом з вами, пив із джерела, мивається словами — візьмусь за справу; писати треба — знати не знаю, знати б раніше, це ж неподобство, він же правий; Василеві Івановичу, скажу батькові, властиве Дніпру, хоча б раз, хоч скажи та ін.

Характерно, що в українській літературній вимові ще зберігається (хоч і з деякими обмеженнями) праслов'янський закон зростаючої звучності складу, який теж сприяє правильності членування мовного потоку: у вимові слід оминати складні позиції звуків [па-смо], [пе-кла], [се-стра], [мо-рка], [мо-гли], [не-сла], але щоб не викликати асимілятивних змін: [ред'-ка], [вез-ти], [каз-ка], [дуж-ка], [б'іг-ти], [об-ступи-ти], [по-їзд-ка].

Таким чином, виразності вимови сприяє середній темп мовлення, знання орфоепічних норм та їх варіантів, дотримання закону зростаючої звучності (крім випадків, коли він зумовив би невлас-

тиву сучасній фонетичній системі української мови асиміляцію), правильне членування мовленнєвого потоку.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Промовити звуки [i]—[e]—[a]—[o]—[y]—[и], а потім поміняти їх розташування [a]—[o]—[y]—[и]—[e]—[i]. Вимовляти повільно, плавно, щоб губи і щелепи, закінчуючи попередній звук, самі настроювались на вимову наступного.

Завдання 2. Потренуватись у вимові приголосних, беручи їх парами, тобто дзвінкий — глухий, потім — по три звуки (*кпт, злн, мрп* і т. д.).

Завдання 3. Вимовити такі слова і записати їх у транскрипції:

Диктант, дикція, динамо, батист, балерина, апельсин, косинус, дискотека, бинт, лимон, кубинський, холодильник, письменник, яких, глухих. Стипендія, система, диверсія, інститут, лимонад. Ідилія, диктор, диверсія, титан, стимул, етикет, азимут, резиденція, президент, цитадель, циклон, цитруси, синус, символіст, консиліум, шилінг, джин, джинси, рикша, речитатив, режим, ринг, лиман, ехидна, акин, киргиз, Арктика, Єрусалим, Єгипет. Інтелігент, філологічний, технічний, міміка, міраж, піпетка, фіктивний, Вашингтон, Аргентина, Афганістан. Письменник, письмо, кип'яток, кишеня, щипати, сильце, мусити, графин. Абонемент, акомпанемент, анекдот, вентиляція, керовгаз, хамелеон, пеніцилін, песимізм³⁹. Лекція, лектор, лектура, математика, тема, фольклор, література, чек, пленум.

Завдання 4. Простежити, змінюючи швидкість мовлення, чи залежить вимова звуків у наведених словах від темпу мовлення. Результати спостереження проаналізувати. Правильну вимову відтворити в транскрипції.

Виїжджати, попереджати, розкопати, святковий, осінній, з'їдуться, тишишся, зіщулитися, питаються, одинадцять, шістнадцять, чотирнадцять, зчепити, щільно, розщедритися, непомітно, розповсюджувати, з викрутасом, над дахом, поряд тече, знав завжди, пішов у відпустку, знав би краще, чув від інших, знаєшся з ним, обгрунтувати, обговорення, я і ти, бур'ян, буря, бюрократія, п'яний, морквяний, безліч, чую, що, жевріти.

Завдання 5. Виписати з орфоепічного словника по двадцять слів з африкатами [дж] і [дз] і стільки ж слів, де *дж* і *дз* становлять збіг двох приголосних. Пояснити характер вимови і правила переносу в цих словах.

Завдання 6. Пояснити стилістичні та ефонічні функції фонетичних і морфологічних варіантів слів.

Юстин — Устин, Меланія — Мелана, Настасія — Настя — Анастасія, Олеся — Леся, Євдокія — Докія — Вівдя, добрая — добра, зелен — зелений, золотєє — золоте, у — в — ув — уві, над — наді,

на **чому** — на чім, з — із — зі — зо, від — од, говорити — говорить, вмиватися — вмиватись — вмивати себе, здолаємо — здолаєм, не віддаймо — не віддадімо, іти — йти, носіть — носіте.

Завдання 7. Промовити у швидкому темпі звукосполучення і з'ясувати, яка зміна відбувається з ними.

Ус-ус-ус-ус-ус, ул-ул-ул-ул, ас-ас-ас-ас-ас, ем-ем-ем-ем, ок-ок-ок-ок, іт-іт-іт-іт, ар-ар-ар-ар, іф-іф-іф-іф, ит-ит-ит-ит, рам-рам-рам-рам.

Завдання 8. Навчитися говорити скоромовки. Навести власні приклади скоромовок.

Ой збирала Маргарита маргаритки на горі, розгубила Маргарита маргаритки на дворі. Проміняла Парася карася на три пари чистокровних поросят, ой побігли поросята по росі, простудились поросята, та не всі. Прийшов Прокіп — кипів окріп, пішов Прокіп — кипить окріп, як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп. Протокол про протокол протоколом запротокольований. Ткач тче тканини на хустки Ірині. «Фараонів фаворит на сапфір зміняв нефрит. Чом чорним чорнилом чорніє рядок? Рие рилом рів рівенько порося до рівчака. Щастя шире шириться щосили. Галька Гальці гальки назбирала. Жук жовтий жолобом жорен повзе.

Завдання 9. Виконати гімнастичні вправи⁴⁰ з метою досягнення досконалої дикції (виконувати ці вправи у разі потреби по кілька разів протягом 2—3 хв. щоденно).

Артикуляційна гімнастика для губів. 1. Вихідне положення: губи стиснуті, щелепи стиснуті. Випнути губи вперед, утворивши ними «хоботок», розтулити кутики губів убік, наче посміхаючись, але губи не розтулювати. Лічіть: раз — губи вперед, два — кутики губів убік і т. д. 2. Вихідне положення: щелепи зімкнені, губи випнуті «хоботком» вперед. Раз — підняти «хоботок» до носа, два — спустити його до підборіддя і т. д. А потім виконати «хоботком» обертальні рухи: раз — вгору, два — вправо, три — вниз, два — вліво, три — вниз, чотири — вправо і т. д. 3. Вихідне положення: щелепи зімкнені, губи розімкнені. Раз — верхню губу підтягнути вгору, до носа, так, щоб вона піднімалась, ковзаючи по яснах, і не виверталась, два — губа повертається на місце і т. д. Потім на «раз» — нижню губу вільно опустити вниз, не вивертаючи, так, щоб оголились нижні зуби, «два» — губа йде у вихідне положення. 4. Вихідне положення: щелепи і губи розімкнені. Раз — верхню губу опустити і, натягнувши її на верхні зуби, втягнути всередину, два — поступово повернути верхню губу у вихідне положення; раз — нижню губу натягнути на зуби, два — повернути

її на місце. Потім на «раз» — обидві губи одночасно натягнути на зуби, два — поступово повернути губи у вихідне положення і т. д.

Вправи для язика. Вихідне положення для всіх вправ: рот розкритий приблизно на ширину одного—двох пальців, язик лежить на дні рота, у спокійному стані, ненапружений.

1. Раз — кінчик язика з силою вперти у нижні передні зуби, два — підняти його вгору і з силою вперти у верхні передні зуби, раз — вниз, два — вгору і т. д. 2. Раз — кінчик язика опустити вниз і якомога далі загнути під язик, два — підняти кінчик язика і якомога далі відсунути його назад до м'якого піднебіння і т. д. 3. Раз — кінчик язика відсунути якомога далі вправо, торкаючись внутрішнього боку щоки, два — те ж вліво і т. д. Язик трохи висунути, але так, щоб він лежав, а його кінчик розташовувався на нижніх зубах, потім губи заокруглити як для вимови звука [у] і загнути бокові краї язика вгору, утворивши «трубочку». Виконуючи вправу, вдихати повітря через «трубочку», утворювану язиком.

Вправи для нижньої щелепи. Вихідне положення: щелепи зімкнені, губи розімкнені. Раз — щелепу максимально (обережно, без різких рухів) опустити вниз (губи перебувають у стані спокою, голову не опускати), два — повернути щелепу у вихідне положення і т. д.*

Завдання 10. Прочитати тексти, стежачи за правильною вимовою приголосних і голосних звуків.

I. Ой не стелися, хрещатий барвінку,
Ой по крутій горі.
Гей, не втішайтесь, зліі воріженьки,
Та й пригоднощі моїй.
Бо моя пригода — козацькая врода,
Так, як ранняя роса:
Що й вітер повіє, сонечно пригріє,
Роса на землю впаде.
Що вітер повіє, сонечко пригріє,
Роса на землю впаде.
Так моя неслава — людська поговірка
Тоді марно пропаде (*Нар. пісня*).

II. Вона співа, що згинули морози,
Що сонце вже засяло в небесах,
Щоб висушить усі блискучі сльози,
Що ще тремтять на травах і квітках.
Воно зійшло і сльози розтопило,
І в мене теж немає сліз гірких,
Бо сонце й їх ласкаво обсушило
І перед їм у серці біль затих.
І про одно я сонце ще благаю:
Ой, обсуши ти сльози всі до краю
Усім смутним на всій землі смутній:

* Виконуючи вправи, слід дотримуватись гігієнічних правил дихання.

Щоб піднялись затоптані сили
І щоб весні всі душу відчинили,
Життям новим щоб жить могли у їй! (Б. Грінченко)

III. ...Ти зрілим студентом стоїш ось перед нічним, незникаючим видом собору. Під тінню його минало життя поколінь. Були, перейшли, тепер ти з'явивсь. І після тебе прийдуть, житимуть на цій Зачіплянці люди іншого складу, інших професій, кібернетики які-небудь, астронавти... Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини. Нібито все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так це? Чи не більше мусить лякати живущого те, що може він проіснувати безцільно, пройти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої весни пустоцвітом? Так в чому ж все-таки він, «конечний зміст всієї мудрості земної»? Як бути справжнім? Як досконалитись? Як маєш повестись, щоб відчутти себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи? (О. Гончар).

Завдання 11. Прочитати текст спочатку спокійно, без напруження, потім — з підсиленою, яскравіше вираженою артикуляцією і з'ясувати, як характер читання впливає на якість звука, на орфоєпію.

«Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись! —
Так панотець казав своїй дитині.—
Шануйсь, бо, дalebі, колись
Тму, мну, здо, тло — спишу на спині!»
Хведько не вчивсь — і скуштував
Березової кашки.

Та вп'ять не вчивсь і пустував —
Побив шибки і пляшки,
І, щоб не скуштувать від батька різочок,
Він різку впер в огонь та й заховавсь в куток.
Аж батько за чуб — хіп! — і, не знайшовши різки,
Дрючком Хведька разів із шість оперезав!..
Тоді Хведько крізь слізки
Так батькові сказав.
«Коли б було знаття, що гаспидська дрючина
Так дуже дошкуля, то, песька я дитина,
Коли б я так робив!
Я б впер дрючок в огонь, а різки б не палив!»
(П. Гулак-Артемівський)

Наголос. В українській мові наголос (тобто виділення певними фонетичними засобами одного із складів у межах слова або словосполучення) може бути словесним, логічним, або смисловим, емпатичним (емоційно-розрізнювальним).

Для досягнення виразності мовлення, як і для виразного читання, слід не забувати, що в фонетичному аспекті наголос є: *музичним, динамічним* (силовим, видиховим), *монотонним* чи *політонічним, висхідним, нисхідним* чи *висхідно-нисхідним* — *нисхідно-ви-*

східним, двовершинним, двополюсним, рівним; у морфологічному аспекті — *нерухомим* чи *рухомим* (різномісним, вільним, традиційним), *подвійним* (дублетним), *видільним, головним* чи *другорядним* (побічним, допоміжним), *ритмічним, закритим—відкритим* та ін. Відносно різних одиниць мови наголос буває *складовим, словесним, фразовим, мовленнєвого такту, об'єднуючим*. Щодо тембру мовлення та інтелектуального його змісту — *логічним, афектованим* (переносить залежний член в становище головного). У поезії наголос буває *ритмічним* (метричним) — як засіб організації віршового ритму, і *надсхемним* (вставним) — з'являється у слабкому місці вірша з логічних причин ⁴¹.

Окрім цього, за роллю в звуковій організації мовлення «варто розрізнити функціональний наголос, що бере безпосередню участь у розрізненні лексичних або граматичних значень слова, і наголос умовний, що склався історично, закріпившись за певним місцем у слові» ⁴².

Основні функції наголосу такі:

1) об'єднуюча — формує фонетичну єдність слова; навколо наголошеного складу групуються ненаголошені; у слові наголос може бути кореневим, префіксальним, суфіксальним, флективним;

2) розчленовуюча — розмежовує слова в мовленнєвому потоці (це особливо важливо для мов з фіксованим наголосом); цю роль виконує і логічний наголос, і смислорозрізнявальний фразовий (як би — якби; теж — те ж, тому — тому);

3) словорозрізнявальна — розрізняє слова одного звукокомплексу, але різного значення (омографи): *м'юка — мука, за́мок — замо́к, кле́ни — клені, ту́га — туга́, лу́па — лупа́, ко́лос — колос́, ви́года — вигдо́да*;

4) форморозрізнявальна — розрізняє граматичні форми слів (*сто́рони — стороні́, но́ги — но́гі, ру́ки — руки́, со́сни — сосні́, слова́ — слова́, прислу́хатись — прислуха́тись, зазна́ють — зазна́ють*) ⁴³.

Акцентуаційні норми мають еталоном живе народнорозмовне мовлення, тому ці норми частіше змінюються, відбувається їх уточнення, що (разом із впливом діалектного мовлення та білінгвістичної практики) є однією з причин типових помилок у наголошуванні слів. Тому словники наголосів повинні бути настільною книгою спеціаліста, хоча ні в якому разі не можна дозволяти собі так звані професійні наголоси (*металу́ргія*, а не *металургія*; *ветерина́рія*, а не *ветеринарія*; *медикаме́нт*, а не *медикамент*), як не можна і поетові відступати (задля ритму) від загальнонародного наголосу*.

* Хоча щодо цього вважаємо слушним зауваження Л. В. Щерби: «...Авторів, які взагалі не відступають від норми, звичайно, не буває — вони були б нестерпно нудні. Коли чуття норми виховане в людині, тоді вона починає відчувати всю принадність обгрунтованих відступів від неї у різних хороших письменників»

Акцентуаційні правила мають історичний характер. І хоч сьогодні мовець володіє сучасними нормами, він, читаючи давніші тексти, повинен зберігати у словах (зокрема поетичного тексту) старий наголос (не «осучаснювати» текст), якщо цей наголос мав ритмічну або стилістичну роль (напр., у Сковороди: «А мнѣ одна только в свѣтъ думá. А мне одно только не йдет с ума»).

Норми наголошування, на нашу думку, засвоюються зі звучання (вголос чи «про себе») зразків — мовлення оточення, мовлення письменника, його твору — та зі словників, у першу чергу орфоепічних. Хоч історичне вивчення наголосу ведеться здавна, сформулювати вичерпно систему таких правил, гадаємо, немає ні можливості (надто різноманітна характеристика наголосу в нашій мовній системі) *, ні особливої потреби (народнорозмовна основа правил наголошування відчутно вивільняє їх з рамок штучності).

Хоча один акцентуаційний закон все ж сформульовано — закон чіткості слова: наголос у слові, як правило, стоїть у тому місці, де він сприяє чіткому (без редукації) звучанню усіх складів, усього слова.

І ще одне правило: власні назви іншомовного походження зберігають (здебільшого) наголос, який вони мають у мові, з якої запозичені. Це особливо важливе для запозичень з мов, що мають постійно фіксований наголос: з французької — на останньому складі (Барбюс, Пастёр, Стендаль), з англійської — на першому складі (Гамлет, Дікенс, Шекспір, але й Шекспір, Байрон), з польської — на передостанньому (Мицкевич, Тувім, Словацький)** . Хоча й тут можливе перенесення наголосу (порівн. англ. Чемберлен, Фультон, Вашингтон, Гудзон, в укр. мові — і Чемберлен, Фультон, Вашингтон, Гудзон).

В основу правил наголошування українських назв (топонімів, антропонімів та ін.) покладено традиційний, історичний підхід, що вимагає від мовця знання цієї історичної традиції.

Отже, акцент — засіб виразності мови і мовлення, без якого неможлива їх ефонічна і смислова довершеність***. Щоб володіти цим засобом, необхідно знати діючі акцентуаційні норми і окремі явища історії наголошування слів (хоча в наукових розвідках з акцентології здебільшого констатується норма, а не з'ясовується її причина).

(Шерба Л. В Спорные вопросы русской грамматики // Рус. яз. в шк. 1939. № 1. С. 10).

* Див. працю В. М. Винницького та інші роботи такого плану.

** Див. відомі словники імен, прізвищ тощо.

*** Про логічний наголос див. далі.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати вголос, тихо вистукуючи рукою (диригуючи собою) наголошені* склади (у повільному темпі). Встановити функцію наголошеного складу в ритмічному і мелодійному малюнку фрази (тексту).

I. То не сірий туман
З Чорномор'я підняв —
Піднімаються гуси то сірії,
То не хмару синіів
Буйний вітер навів —
Піднімаються лебеді білії.
Кричать гуси: «Гел, гел!»
А за ними орел
І спускається з хмари високої;

Не тікайте вгори,
Гуси сірі мої!
Підождіте орла, мої любії!
Я не бити лечу —
Розпитати хочу,
Чи не бачили ясного сокола?
Чи не стрітили ви
Богатир голови,
З Чорноморії доброго молодця?»
(Л. Боровиковський)

II. Ти ізнов мені снишся на стежці гіркої розлуки
Синім лугом, ромашкою, птицею з канівських круч.
Так візьми ж мою кров і візьми моє серце у руки,
Тільки снами не муч і невипитим горем не муч.
Я топтав кілометрів не сто, і не двісті, й не триста,
Все в похід, у похід, в небезпеки на правім краю.
От зоря вечорова до мене шепоче барвіста:
— Що ж ти став, як німий, надивляйся на землю свою.
Надивляйся на землю, де сизі орли клекотіли
Із могили високої в димнім безмежжі доріг.
І лежала земля, в попелищі земля чорнотіла,
Я дививсь і німів, і прощавсь, — і прощатись не міг.
Я ізнов тебе вгледжу в народів привольному колі,
Де завжди набиралась могуття і слави, й снаги.
Із синами Росії на грізному ратному полі
Стій, як месниця вірна! Хай падають ниць вороги!
(А. Малишко)

Завдання 2. Прочитати текст і навести з нього приклади об'єднуючої, розчленовуючої, смислорозрізнювальної та форморозрізнювальної функції наголошу. Вказати на відступи від норм.

Біжим, біжим! Уже торкнуло клени,
Шлях заливає. Добре, що в ямки
Все висадили вчасно! Здалеки
Стіною сунуться. Свистять антени,
Дзижчать дроти, кипить вода в слідах,
І ластівки причаляють під дах,
І не потовпляться, й висять при стіні,
Як човники в мутній прибіній піні.
І вже навколо — тільки дощ, як дим,
І струмнява, і плюснява, й безлюддя,
І підволожене так м'яко груддя
Розвалюється й сунуться, твердим
Струмком поймає, що розплився в полі,

* Прийнято вважати, що наголошений склад має 3 одиниці сили, переднаголошений — 2, решта — 1.

Весь розгалузився, як дощове
Холодне дерево, де все пливе
З верхів униз і плеще плесом долі (В. Мисик).

Завдання 3. Виписати з орфографічного словника 20 пар слів, у яких наголос виконує смислорозрізнявальну функцію, і 20 слів з дублетним наголосом. В останніх прокоментувати функцію дублетного наголошування.

Завдання 4. Переписати, прочитати вголос, правильно наголошуючи наведені слова; проставити наголоси (у тому числі й дублетні), перевірити їх за словником і з'ясувати причини допущених помилок. Запам'ятати правильні наголоси.

Автори, адже, агрономія, алфавіт, аналог, антипатія, апостроф, арахіс, байдуже, бенкет, бешкет, буржуазія, бюрократія, видання, визвольний (рух), визвольник, виразний, відтоді, вірша, вразити, вчення, всередині, вугілля, генезис, громадський, громадянин, грядки, гуртожиток, диктори, дефіс, директори, догмат, донька, дочка, дочиста, дояр, екскурс, експерт, епілог, еретик, жадоба, жалоба, жаркий, жевріти, живопис, завдання, завжди, злегка, знаменник, знахідка, зобразити, зокрема, зuboжілий, індустрія, іноді, каталог, комбайнер, компроміс, корисний, кулінарія, Левко, літопис, мабуть, медикамент, металургія, милостивий, мовчазний, морзе, навкіс, навшпиньки, насамперед, напасть, ненависть, нещодавно, новий, об'єм, одинадцять, опріч, отаман, партер, пасквіль, повстання, позаторік, подруга, показник, позначка, поміщик, поміщиця, порядковий, приспів, приятель, псевдонім, разом, ракурс, римлянин, роки, розв'язання, розповісти, рукопис, русло, сегмент, середина, симетрія, спина, скарби, статуя, старанний, ступінь, сурма, також, твердий, тисячі, тонкий, туга, убрання, український, російський, уразити, уродженець, урочистий, усмішка, учні, фаховий, феномен, хворіти, центнер, цемент, цілий (в цілому), черговий, чисельник, черпати, шкереберть, шофер, чималий.

Завдання 5. Поставити наголоси, пояснити значення і функціонування наведених пар слів і визначити роль наголосу в словорозрізненні.

Атлас — атлас, броня — броня, заняття — заняття, запал — запал, західний — західний, лікарський — лікарський, правильний — правильний, малиновий — малиновий, гаванський — гаванський, плюсовий — плюсовий, вершковий — вершковий, гладкий — гладкий, консерваторський — консерваторський, неперехідний — неперехідний, хаос — хаос, Батьківщина — батьківщина, адресний — адресний, якість — якість, ядерний — ядерний, шкода — шкода, зерно — зерно, прошу — прошу, варення — варення, верхом — верхом, вигідний — вигідний, видання — видання, видати — видати, зараз — зараз, грядки — грядки, дерен — дерен, туга — туга, ніде — ніде, нікуди — нікуди, ніколи — ніколи.

Завдання 6. Утворити від поданих дієслів іменники (з суфіксом -а-ни), пояснити наголос в дієсловах та іменниках (у випадках дублетних наголосів в іменниках пояснити роль наголосу).

Запитати, пізнати, писати, завдати, виправляти, обрати, вигнати, визнати, видати, виховати, виконати, використати, видихати, викликати, витерти, висипати, виполювати, вигасати, викидати, виповзти.

Завдання 7. Поставити подані іменники в родовому відмінку однини, називному, родовому і місцевому множини і пояснити (враховуючи можливі дублетні наголоси) особливості наголошування (результати перевірити за словником).

I. Єретик, палац, молодик, ручай, кожух, семінар, проводир, орієнтир, боксер, журавель, паз, сік, сніг, шовк, яр, мох, лан, лід, глек, плай, рід, чай, міст, полк, борт, камінь, лист, стіл, гість, зуб, адрес, берег, голуб, комір, парус, паспорт, полюс, трактор, сектор, сторож, комин, вітер, ректор, тенор, килим, ясен, хутір, вожак, дивак, багач, глядач, зв'язок, простір, владар, крамар, маляр, овес, цебер, чобіт, ампер, ансамбль, ворон, завод, лебідь, муляр, олень, промінь, кілометр, ад'ютант, рибалка, обранець, богатир, горянин, датчанин, львів'янин, дворянин, міщанин, селянин, житомирянин, раз, склад, брат, професор.

II. Туга, хустка, чутка, ластівочка, співаночка, доброта, пуста, величина, запаска, записка, подушка, помилка, довідка, посвідка, прикладка, зачіска, знахідка, безвихідність, безладність, винахідниця, посестриця, гора, зима, земля, нога, пора, душа, нитка, кора, копа, борона, середа, голова, сторона, береза, колода, дочка, мама, крихта, кроква, хата, губа, щока, весна, чайка, сльоза, верба, війна, сестра, птаха, дружка, крапка, курка, пилка, сумка, сніжинка, гіллячка, копійка, копієчка, обручка, буханка, галушка, невісточка, учителька, сопілочка, сторіночка.

III. Болото, диво, лоно, чадо, шило, весло, крило, русло, ядро, марево, буття, миття, агентство, лідерство, товариство, кресало, сідло, добриво, дівча, парубча, воронення, слівце, визнання, скельце, учення, вигнання, щастячко, джерельце, зеренце, відерце, віконце, єднання, виконання, випробування, відродження, виправлення, зведення, натхнення, зубожіння, зізнання, поєднання, ім'я, діло, благо, жито, озеро, ремесло, копито, весілля, поняття.

Завдання 8. Поставити подані власні назви у родовому, давальному та орудному відмінках однини, встановити характер наголошування і сучасні тенденції в ньому.

Брюссель, Генця, Іжевськ, Лієпая, Марсель, Оксфорд, Лос-Анджелес, Лубни, Мукачеве, Кура, Міссурі, Йоркшір, Ладозьке озеро, Берінгова протока, Сула, Близький Схід, Мармурове море, Перу, Асканія-Нова, Гадяч, Ромни, Кременець, Кам'янець-Подільський.

Марко, Левко, Тарас, Панас, Тихін, Герасим, Орест, Роберт, Анастасія, Карпо, Славко, Тимко, Василько, Тодорко, Якимко, Сидорко, Леміш, Коваль, Швець, Козел, Горбань, Гудзій, Панько, Лук'яненко, Іваненко, Петренко, Свириденко, Денисенко, Василенко, Лазаренко, Лисенко, Грінченко, Тимченко, Глущенко, Пашенко, Зінченко, Косач, Павлик, Удовиченко, Співак, Новак, Бондар, Баран, Волох, Гусак, Когут, Русин, Грабар, Деркач, Дудар, Ведмідь, Король, Кушнір, Альберт, Альфред, Вільгельм, Агата, Анджеліка, Вітольд, Рудольф, Теодор, Раймонд.

Завдання 9. Пояснити диференціюючу семантико-граматичну роль наголосу в наведених дієсловах (у сумнівних випадках звернутися до тлумачного словника).

Ві́половати — ви́полювати,
ві́дкочувати — відко́чувати,
спі́сувати — спасува́ти,
ві́ганяти — виганя́ти,
ві́гасати — вигаса́ти,
ві́купати — викупа́ти,
ві́літати — виліта́ти,
ві́кидати — викида́ти,
ві́повзати — вивовза́ти,
набі́гати — набіга́ти,
склі́кати — склика́ти,

від'і́здити — від'іздíти,
заво́зити — завозі́ти,
зано́сити — заносі́ти,
прово́зити — провозі́ти,
про́строчити — прострочíти,
па́хнути — пахну́ти,
тру́хнути — трухну́ти,
ві́ходити — вихо́дити,
ві́кликати — виклика́ти,
ві́сипати — висипа́ти,
відно́сити — відносі́ти.

Завдання 10. Утворити від поданих дієслів особові форми теперішнього часу, поставити в них літературно-нормативні наголоси. Пояснити причини можливих помилок.

Нести, пронести, поманити, палити, осудити, оперезати, найняти, ятрити, горнути, вернутися, шептати, мерзнути, пухнути, торжествувати, співчувати, давати, клеїти, кувати, довбати, жити, лити, взутися, полоти, бути, дати, зайняти, підняти, йти, дійти, зайти, підійти, вийти, зійтися, перейнятися, пройтися, увійти, вести, плести, могти, лежати, братися, орати, слати, гудіти, вертіти, полетіти, лишити, простити, моргнути, в'язати, молити, говорити, подивитися, гуркотіти, шепотіти, тонути, посивіти, няюковіти, відповісти, висіти, старіти, посиніти, маячити, відзначити, вразити, юрмитися, завихритися, полегшити, змилюститися.

Завдання 11. Проставити (і перевірити за словником) та запам'ятати наголоси у наведених словах і сполученнях слів.

І. Батьківський, безгрошевий — безгрошовий, беззахисний, безколірний, бездоглядний, багаторазовий, безпринципний, безпроспийний, пристарілий, пристаркуватий, радий — радий, жадібний — жадібний, жалісливий, взуттєвий — взуттьовий, живописний, рукописний, нова, стара, чималий — чималий, жилавий, старанний, ласкавий,

іскрявий, крижаний, маршовий, дробовий, фаховий, грошевий, легкий, тяжкий, вдовин, вдовине, доччин, доччина, сестрин, сестрина, післягрозовий, красивіший, цікавіший, гарячіший, ясний — ясний, подарунковий — подарунковий, загоновий — загоновий, виразний — виразний, кедровий — кедровий, басовий — басовий, пуховий — пуховий, дніпровий — дніпровий, дністровий — дністровий, призовний — призовний, допоміжний — допоміжний, мандрівний — мандрівний, дошкільний — дошкільний, бажаний — бажаний, алфавітний — алфавітний, трапезний — трапезний, затишний — затишний, трудний, грізний, твердий.

II. Одинадцять, чотирнадцять, вісімдесят, вісімсом, один-одного, на одному, всі до одного, один одному, одна одну, одно за одне, ні одного, один з одним, кілька — кількох, кількома, декількох і декількох, другого — другому.

III. В собі, на себе, три роки тому, завдяки тому, не з того, на цьому, від того берега, з цього часу, такий, твого, твоїм, на твоєму (твоїм), на кому, на чому, завдяки чому, котрий, котрого, котра, котрої, чийого, чиєму, всього, всьому, до всього, в усьому, самим, самою, самі, самими, але: самий, нікотрий, нікотрого, нікотрим, нічийого, нічийім, нічийі, нікому, ніким, ні на кому, нічого — нічого, нічому — нічому, ні з чим — ні з чим, ні на чому — ні на чім, аби-хто, аби якого, хтозна-який, кого-небудь, будь-якого, будь-хто, чийогось.

IV. Іноді, безперестанку, зсередини, спереду, спід—споду, безвісти, зозла, знаскою, впоперек, напоказ, навкруг, вроздріб, врозліт, врозтіч, навзнак, навстіж, навіч, напрочуд, наспіх, обіч, удо-сталь, назирцем, поквапом, наскрізь, підскоком, підсподом, навшпиньки, наприкінці, поблизу, поночі, опівночі, жужмом, жартом, разом, ласкаво, хороше, сторожко, по-новому, по-старому, по-українськи, по-батьківському, назріло, наглухо, нашвидку, навпрошки, вповні, неподалеку, зовсім, нащо, передусім, по-якому, по-твоему, по-своєму, досхочу, донесхочу, бігма, ницьма, хапкама, рукопаш, аби де, аби-то, туди й сюди, на всі заставки, з усіх боків, повік-віки, навік-віків, без смаку, в обмін, до запитання, на зло, на сміх, по сліду, без сліду, завжди, назавжди, навпіл, затишно, просторо, високо, байдуже, навскіс, дарма, шкереберть, стрімголов, водно-раз, водночас.

Завдання 12. Вести у пари речень наведені слова так, щоб один з дублетних наголосів гармонійно злився з ритмічним малюнком кожного речення. Пояснити роль наголосу в цих словах.

Завжди — завжди, громадянин — громадянин, помилка — помилка, скарби — скарби, тисячі — тисячі, роки — роки, комбайнер — комбайнер, адже — адже.

Завдання 13. Прочитати текст і прокоментувати його акцентно-ритмічну структуру.

I. Ще малим —

і шести не минуло мені —

На майдан повела мене мати за руку.

Січень.

Холод.

Обличчя навколо смутні.

Й несподівана тиша навколо.

Ні звуку.

Хтось промову з трибуни сказати хотів,

Та не втримавсь — заплакав,

двох слів не сказавши.

Мало що я тоді у житті розумів,

Але горе сприйняв, як дорослий, —

назавше.

Вмер Ілліч!.

І у кожного сум на чолі (О. Підсуха).

II. У холодній прозі немає чітко окресленого ритму, який виростає в поезії з не менш чіткого віршового розміру. У різних місцях прозового тексту реалізуються певні ритмічні тенденції, які ґрунтуються на чергуванні відрізків мовлення: окремих речень чи інтонаційно виділених частин речень, що мають більш-менш врегульоване чергування наголошених і ненаголошених складів. Таких ритмічних тенденцій не знає мовлення «нехудожніх» стилів. У текстах наукових, юридичних, газетно-інформаційних та інших вони можуть виявлятися хіба що випадково.

Кілька відрізків мовлення, щільно пов'язаних змістом і об'єднаних однією ритмічною тенденцією, можна умовно назвати прозовою строфою. На письмі вона часто збігається з абзацом. Найважливіше те, що названі тенденції виявляються не в довільно вирваних із тексту фрагментах, ...а в інтонаційно вицленованих елементах зв'язного мовлення (З підручн.).

Завдання 14. Прочитати, запам'ятати і застосувати на практиці рекомендації А. Прянишнікова щодо техніки мовлення вголос.

Запам'ятай, що перш аніж в слові почати вправлятися,

Треба клітку грудну розширити злегка й при цьому

Низ живота підібрати для опори диханню й звукові.

Плечі в час дихання бути повинні в спокої, без руху.

Кожен вірша рядок на однім видиху промовляй

І простеж, аби груди не стискалися під час мовлення,

Бо при видиху рухається лише діафрагма.

Рядочок читати скінчивши, не поспішай з переходом

до наступного:

Витримай паузу коротку у темпі вірша й одночасно

Добери частку повітря, та лише користуючись

диханням нижнім,

Стримай повітря на мить і тільки тоді вже

читання продовжуй.

Стеж чутливо, щоб кожне слово почуте було:

Пам'ятай про дикцію ясну і чисту звуків приголосних;

Рот не лінуйсь відкривати, щоб для голосу

вільним був шлях;

Голосу звук не глуши придиховим тьмяним відтінком —

Голос і в тихім звучанні повинен зберігати металевість.

Перш ніж вправлятися в темпі, висоті й силі,

До уваги слід взяти рівність, стійкість звука:

Слухай уважно, щоб голос ніде не тремтів і не коливався,

Видих веди економно — з розрахунку на цілий рядок.

Зібраність, дзвінкість, злетність, стійкість, повільність і

плавність —

Ось що слухом уважним спочатку у вправах здобудь ⁴⁴.

(Переклад наш.— Н. Б.)

Виразність мовлення й структурно-інтонаційна організація тексту. Виразним вважаємо мовлення, яке за допомогою відповідних засобів, прийомів викликає особливий інтерес, посилену увагу співрозмовника до змісту і форми мовлення, формує відповідну інтелектуальну, психологічну чи емоційну реакцію на почуте (прочитане).

Цікавість до уроку, лекції, бесіди, художнього чи сценічного твору пояснюється різними причинами: темою (її новизною, актуальністю), психологічною настановою автора (навіть його особистістю та особистістю інтерпретатора), характером доказовості, логічністю викладу.

Однією з умов, за яких виникає зацікавлення, є особливість структури мовлення: його ритм, мелодія, темп, інтонування, паузи, тембр і т. д. Коли яка-небудь із структурних ознак мовлення час не задовольняє або суперечить логічності, точності, правильності, естетиці викладу, то мети досягнуто не буде — думки і почуття не відгукнуться або відгукнуться не в унісон із задумом.

Зрозуміло, що ми говоримо не зовсім так, як пишемо: в усному мовленні є значно більше можливостей передати почуття, настрої, стан людини, перспективу спілкування; воно характеризується безпосередністю спілкування мовою, яка звучить, жестами і мімікою, які бачиш. Виразність у писемній формі мовлення хоч і може бути відтворена, але арсенал її бідніший.

Типологія виразності ще чітко не описана, але відомо, що виразність формується: 1) ситуацією спілкування і 2) структурними стилями мови. Ситуація спілкування сприяє формуванню індивідуальності, самобутності мовлення конкретного мовця у типовій для всіх членів суспільства (або значної їх частини) життєвій сфері. Наприклад, виразність мовлення батьків з дитиною, яка тільки-но вчиться говорити, не тотожна виразності розмови з підлітком; виразність мовлення учителя відрізняється від виразності політичної промови чи дипломатичного діалога; виразність мовлення актора-читця і вчителя, що читає той же текст у класі, не повинні бути однаковими. Є виразність мовчання і виразність крику, спокою, урівноваженості — і афекту, виразність захоплення — і зневаги,

зненависті, впевненості — і розгубленості та ін. Мовні сфери (структурні рівні) формують виразність вимови, наголошування та інтонації, словотвору та лексики, морфології та синтаксису. Виразність стильова і стилістична — це значною мірою виразність і ситуаційна, і рівнева, мовностилістична.

Виразність мовлення буде досягнута тоді, коли:

1) людина мислить самостійно, не за шаблоном, змушує власну свідомість постійно працювати;

2) мовець має широкий інтерес до того, про кого чи про що говорить або пише, коли він поважає і тему, і тих, для кого її повідомляє;

3) коли автор мовлення добре знає мову, якою говорить (пише), усі її рівні, стилістичні ресурси і якщо в цій мові є достатній запас (вибір) потрібних засобів;

4) коли мовець (автор) цілеспрямовано, свідомо добирає найбільш виразні саме в даній ситуації чи конкретному стилі мовні засоби ⁴⁵.

Виразність не слід зводити лише до виражально-зображувальних засобів мови (напр., тропів, стилістичних фігур), звичайно слово, навіть окремі звуки можуть виявитись виразними, якщо вони будуть актуалізовані інтонаційно, контекстуально, зокрема за допомогою порядку слів, членування мовлення паузами.

У цьому розділі з'ясуємо виразність структурно-інтонаційну, без якої немислиме спілкування, та логічну.

Незаперечна істина: виразне, ясне мовлення — це результат чіткого мислення, а чітка, виразна думка передбачає чітку, ясну форму. Ці закономірні причиново-наслідкові відношення формують: *логічну інтонацію* (яка може бути ствердною, розповідною, окличною, спонукальною, запитальною, незакінченою); *логічні паузи* у зв'язному мовленні між словами, словосполученнями, реченнями; *логічні наголоси* слів, що виділяються за змістом; *логічну композицію* речень у контексті. Усі ці логічні значення висловлювання і його емоційні вияви можна передати (відтворити) за допомогою інтонації. Отже, виразність логічна і виразність інтонаційна взаємопов'язані.

Логічна виразність. Логічна виразність пов'язана зі змістом висловлювання і досягається інтонаційним виділенням тієї частини фрази, яка виражає головну думку. Така виразність мовлення залежить не тільки від розташування основних і побіжних логічних наголосів, а й від сурядного чи підрядного зв'язку ідей, тверджень, від запитань і відповідей (результатів думки).

Завершення думки на письмі позначається крапкою або крапкою з комою, а в усному мовленні — пониженням тону. Таким тоном «виконується» і двокрапка. Кома ж, якою виділяється звертання, підрядні речення, вимагає, щоб їх читали в іншій тональ-

ності, аніж головне речення, принаймні інтонація слів, між якими стоять коми, повинна бути різною: останнє слово перед комою, підвищуючись інтонаційно, наче сигналізує: «Увага! Слухай далі». Прикладка і підрядні означальні речення здебільшого читаються на одній висоті з тим словом, яке вони означають. Коли думка висловлена повністю (речення або період закінчені, інтонація завершуюча і графічно поставлена крапка), плинність мовлення переривається паузою, голосом створюється наче заокругленість мовлення, що не залишає ніякої недомовленості цієї думки чи періоду. Кома ж, навпаки, потребує такого інтонування кінця попередньої частини висловлювання, яке передбачає продовження його після незначної зупинки у мовленні (передає протиставлення, переляк, кличний відтінок та ін.). Через те тональність слова, що стоїть перед комою, не знижується, а навіть підвищується порівняно з основним тоном.

Розділові знаки, поставлені за законами граматики, не завжди відповідають логіці мовлення (фрази) — логіка нерідко вимагає розділових знаків, з якими граMATика не погоджується. Тоді розділові знаки наче заважають досягти заданого ритму і їх уникають, але ними не можна нехтувати (напр.: «Йому їхати у відрядження — не хотілось». «Знаю — і це не допоможе». «Прости його?»).

Вирази в дужках читаються, як правило, у зниженому тоні стосовно тону основного тексту, отже, контрастують з інтонацією основного речення. Початок вставних слів і виразів різко знижений за мелодією (чим підкреслюється перерваність речення), кінець їх поступово підвищується і досягає тієї висоти, на якій було перерване основне речення.

Знак питання потребує особливого підвищення того слова, на яке падає логічний наголос і яке містить суть запитання. Ствердна відповідь на запитання, коли вона виражається фразою, починається пониженим тоном, потім тон зростає, а далі спадає. Якщо ж відповідь однослівна, то наголошений голосний у цьому слові дещо подовжується.

Лапки вказують: слова, взяті в них, належать іншій особі (тоді вони потребують тону власного, нового щодо тону фрази) або що ці слова мають приховане значення (тоді вони вимагають підкреслюючої інтонації). Вважаючи, що кожна частина речення, яка знаходиться між двома розділовими знаками, — це мовленнєвий такт, О. Е. Озаровська справедливо наголошувала: в кожному такому такті не може бути більше одного логічного наголосу⁴⁶.

На думку методистів, найбільше зниження тону позначають крапкою, менше зниження — двокрапкою, ще менше — крапкою з комою, найменше — комою⁴⁷. Двокрапка як знак логічного поділу мовлення майже не відрізняється за розміром паузи від крапки з

комою, інтонація обох частин, на які вона ділить фразу, рівна, тон пояснювальний, тлумачний.

Знак питання вимагає значного підвищення тону. Ще більше його підвищуємо в окличних фразах — адже ці два знаки передають на письмі внутрішній (інтелектуально-психологічний) процес піднесення (посилення) розуміння змісту.

Три крапки (...) (введені у XIX ст.) передають на письмі несподівану або зумисну перерваність мовлення, незакінченість думки через невпевненість або незнання мовцем цього кінця. Це, власне, не розділовий знак, а знак колориту. Пауза при ньому така ж значна, як і при крапці, або навіть довша.

Тире означає паузу на місці пропущеного слова або паузу перед уточнюючим словом чи реченням, при вставному реченні. У цих випадках тире відповідно до паузи та інтонування фрази буде дорівнювати дещо посиленій комі, комам з інтонуванням вставного речення.

Окрім вказаних знаків, на письмі ще застосовуються дужки, підкреслення і виділення іншим шрифтом. Слова, взяті в дужки, читаються як вставні, як такі, що мають другорядне, принагідне значення. Слова і речення підкреслюємо або виділяємо іншим шрифтом, щоб указати на їх особливе значення, привернути до них увагу, тому вони читаються з певним підвищенням (посиленням) тону або в іншому темпі мовлення. Графічне виділення слів не тільки підкреслює їх важливість, а й може означати логічний наголос в логічному читанні або символічний наголос у читанні художньому⁴⁸.

Зауважимо, що при членуванні мовлення на значні частини (речення-фрази, періоди, надфразні єдності) зміна основного тону повинна підтримуватися значною паузою, яку прийнято називати тональною. Нею відділяються: репліки мовців у діалозі; одна частина опису (її кінцівка) від другої (її початку), в якій увага слухача переноситься на інше місце і на інший час. Напр.:

Єпископ. Не плач. Лукавий раб — не вартий сліз.

Він поклонявся духом Прометею.

А той єсть сатана, одвічний змій,

що спокусив на гріх і непокірність.

...Покиньмо нечестивця, одсахнємось.

Неофіт-раб. Ходім од зла і сотворімo благо,

А я піду за волю проти рабства,

Я виступлю за правду проти вас! (*Леся Українка*)

Значні можливості має так звана експресивна пауза. Вона робить перед словом або групою слів, яким треба надати особливі сили, виділити їх за змістом. Тривалість такої паузи залежить (вона ніяким знаком на письмі не позначається) від того, якої саме значенневої сили і сили звучання ми хочемо надати слову (чи

словам). А оскільки експресивна пауза залежить від бажання і естетичних смаків мовця, то її слід добре осмислювати, щоб не допустити фальшивої «виразності» або спотворення художньої вартості тексту.

Звичайно, розділові знаки не творять ні експресію, ні темп, вони лише оформляють авторські інтонації, авторський лад мовлення, структуру словесної реалізації думки. Нерідко розділові знаки не «збігаються» з їх прочитанням інтерпретатором, з його розумінням змісту, оформленого певним набором словесно-структурних засобів, з його «відчуттям» експресії. На думку Н. С. Валгіної, це зумовлене:

1) тими історичними змінами, що постійно відбуваються у практиці користування знаками, оскільки пунктуаційна система розвивається разом з розвитком мови, її синтаксису, а правила завжди дещо відстають від живої практики;

2) дією смислового принципу постановки розділових знаків, який спричинює варіанти розділових знаків у тексті у зв'язку з різним (суб'єктивним) осмисленням його;

3) здатністю сучасної пунктуації надавати писемному мовленню різноманітних стилістичних властивостей⁴⁹.

Логічне розповідне, спокійне мовлення характеризується паузами, вольове мовлення — наголосами, афективне — мелодією. А темп мовлення має допоміжну функцію, яка є максимальною — в афективному мовленні, мінімальною — в логічному мовленні (в емоційному мовленні темп повільний, він творить ритмічний малюнок слова).

Основні випадки фразового наголосу (і прозового, і поетичного тексту) такі:

У фразі виділяємо:

1. Підмет і присудок (у непоширеному реченні — один з головних членів). «Стояла я і слухала весну» (*Леся Українка*). «І падає сонце пташкою до рук» (*А. Малишко*). «Вода була холодна вдень».

2. Протиставлення (явне або приховане), зіставлення: «Не шукай правди в інших, коли в тебе її немає» (*Нар. творчість*). «Не смійся з другого, щоб тобі не було того» (*Нар. творчість*).

3. Нове поняття (стрижень інформації): «Побудовано нову бібліотеку». «Та й смачна ж оця водиця!» «Хто там?» — «Лікар прийшов».

4. Останнє слово у багатослівному понятті: Український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської; лауреат Ленінської премії; Чернівецький орден Трудового Червоного Прапора державний університет імені Ю. Федьковича.

5. Слова у функції порівняння: «Він був прекрасний, мов вицязь». «Вона засміялась, як сонечко з неба». Порівн.: «Дівчина як маків цвіт (як зіронька ясна)».

6. Слова, що мають прихований смисл: «Він такий **всезнаючий!**» «**Якби ти знав**, як там хороше!» «**Ми думали**, що всі це знають».

7. Вигуки, часто разом зі звертанням: «**О** земле рідная, святая! Я тебе нікому не віддам». «**Ого!** Це вже не вперше». «**О**, щось дзвонить над ними... **Ах**, яка краса».

8. Повтори (частіше наголошується друге слово, рідше — перше): «А хвилі все сильніше, сильніше розгойдували човен», «**Допоможи мені, допоможи!**» «**І** він це відав, він це знав».

При повторах може бути й так званий переміщений наголос. Порівн.: «**Мама** прийшла! Прийшла **мама!**» «**Сонце** сідало. **Згасало** сонце».

9. Іменник у родовому відмінку, якщо одне поняття виражають два іменники: єдність **протилежностей**, закон **джунглів**, **любитель** і **пригод**, **пам'ять** **серця**, **голуб** **миру**.

10. Звертання, що стоять на початку фрази: «**Гей**, шалена піс-не! І в кого вдалась ти така непокірна!» (*Леся Українка*).

11. Постпозитивні прикметники, що стоять після іменника. «**До-рога** лежала під хмарами **тиха**, **упокорена**». (*Ю. Збанацький*). «**Ніч** **темна**, **батьора** **повисла** над селом».

12. Пояснює слово (чи слова) при дієслові (а саме дієслова, як правило, не наголошується): підійшов до міста, захоплюється **плаванням**, допоміг **бабусі**.

13. Прислівник, якщо він пояснює дієслово: Його **вислухали уважно**. «**Калина** **зоріла червоно**». «**Весело** засівати тебе, земле.»

14. Слова, які виражають фізичні зусилля: «Він **терпів**, не **зойкнув** від болю.» «Вона **кликала**, **кричала** — не почули.»

15. Слова, що передають перелік. З двох однорідних іменників (дієслів, прислівників) сильніше наголошується другий, з двох прикметників у ролі означення — перший: «Сприймав чужий **біль** **душею**, **серцем**». «**Хотілося** **заплакати**, **заридати**». «Він працював **швидко**, **вправно**». «Вона поводитись **впевнено** і **сміливо**». «**Великий**, **глибокий** човен добре тримався на воді». «Він був готовий співпрацювати з **розумним** і **освіченим** Собчаком».

Отже, фразовий наголос не тотожний логічному. Відмінність насамперед у тому, що фразовий наголос — елемент мови, логічний — мовлення; перший керується законами граматичної логіки, другий — логіки стилістичної, тобто залежить від ситуації мовлення, адже логічний наголос — це довільне виділення одного із елементів фрази з метою його семантичного посилення, наголос, який мовець вільно переміщає з одного слова на інше, надаючи йому смислової ваги.

Наголошення слів може бути:

1) **висотним** — коли потрібне слово виділяється більш високим або нижчим тоном порівняно з тоном ненаголошених слів у реченні (логічний наголос буває сильним, слабким і середнім);

2) *темповим* — коли наголошене слово промовляється повільніше або швидше за інші слова у фразі;

3) *силовим* — коли наголошення здійснюється вольовим підкресленням провідного за змістом слова (наголос взагалі є виразником волі — точності, визначеності, твердості — у мовленні);

4) *паузовим* — коли слово виділяється (наголошується) за допомогою паузи перед ним, тобто більшого (тривалішого) відокремлення його від інших слів (логічні паузи групують слова за змістом у межах фрази, надфразної єдності)⁵⁰.

Логічні паузи не завжди позначаються розділовими знаками (знаки передають граматичні паузи). Логічні паузи виникають:

1) коли підмет складається з двох і більше слів («Батько з сином /любили ходити в гори». «Триста сімдесят прізвищ... Триста сімдесят солдатів /не повернулися додому»);

2) коли необхідно підкреслити (актуалізувати) присудок («Яку б не відчув я/ на плечах знемогу, якими б шляхами не йшов/, В найтяжчі хвилини гукав на підмогу Надію і Віру, й Любов.— М. Ткач);

3) для відокремлення групи підмета від групи присудка (І блідий місяць /на ту пору/ із хмари де-де виглядав.— Т. Шевченко);

4) для виділення додатка (або групи додатка), який знаходиться після присудка (Стачає у тебе/ і хліба, і солі/ і спілого колосу в орному полі...— А. Малишко);

5) для виділення обставинних слів. (Дуби ростуть/ поволі, неквапливо.— М. Рильський). (Пізно увечері, а то й уночі /Нестор Іванович виходить наввір і споглядає зоряне небо.— Є. Гуцало);

6) для виділення порівняння в орудному відмінку (виглядав/ колосом на глиняних ногах; почувалася /принцесою на горошині).

Основним контролером сили логічного наголосу, довжини логічної паузи є слух. Його потрібно тренувати, «виховувати».

Вважають, що найважливіших слів у реченні (фразі) буває від двох до п'яти-шести (залежить від розміру речення), порівн.: «Сьогодні тут людно». «Я єсть народ, якого правди сила / ніким зво-йована ще не була». (П. Тичина). Звичайно, логічний наголос, як і логічна пауза, тісно пов'язані з порядком слів, який, у свою чергу, зумовлений закономірностями логічного розгортання думки у контексті, характером поєднання у фразі елементів раціонального й емоційного (кількість елементів останнього залежить від стилю мовлення). Порушення вільного словопорядку обмежується не мовною нормою, а потребами смислу, доцільністю. Заміна прямого (звичного) порядку слів зворотнім посилює виразність мовлення — і усного, і писемного. Логічна виразність мовлення досягається за умови доброго знання змісту оформлюваної засобами мови думки, знання чужого тексту напам'ять. Адже текст — це те, що я говорю, а підтекст — це те, що я хочу сказати. Підтекст можна передати

в разі вільного володіння текстом, без цього неможливо логічно уточнити текст, ситуацію, описану в ньому. Отже, логічна виразність залежить від мовних (знання системи мови, усіх її рівнів, синтаксичної організації) і позамовних (відчуття мови, обізнаності з текстом, ситуації і мети спілкування та ін.) факторів.

Інтонаційна виразність. Інтонація — це видозміни висоти звучання, сили, тембру голосу, членування мовлення паузами (логічними, психологічними, граматичними, логіко-граматичними) у процесі розгортання мовлення. Словники лінгвістичних термінів подають таку диференціацію інтонаційних засобів: інтонаційно-акцентний (що належить до тону і сили); інтонаційно-мелодійний (що належить до явищ висоти тону, мелодики, інтенсивності, темпу); інтонаційно-синтаксичний (акцентно-інтонаційні способи членування висловлювання і вираження синтаксичних відношень), інтонаційно-смысловий (при якому інтонація є засобом семантичного членування, об'єднання і виділення синтаксичних послідовностей). Отже, інтонація — це мелодія, наголос, темп, пауза, Тембр — індивідуальна особливість голосу конкретного мовця, тому його не слід вважати обов'язковим компонентом інтонації.

Інтонацією ми можемо передати і логічне значення висловлювання, й інтонаційні та вольові супровідні значення, які вважають дзеркалом нашого емоційного життя, культури почуттів і культури інтонаційного «оформлення» висловлювань. Інтонаційна бідність свідчить про відсутність відчуття інтонації — «язик працює, а свідомість дармує». Проте інтонаційно блискуче висловлювання без думки — ніщо. Зауважимо, що ми можемо засвоїти, перейняти від зразка різні видозміни тону за його висотою, але варіанти тембру, темпу, сили і пауз залишаються індивідуальними. Треба вміти чути, а слух можна тренувати, і саме мовленнєвий слух, який потрібен для внутрішнього контролю, для творчої урівноваженості. Необхідно володіти гнучким і рухливим голосом, здатним змінюватись під впливом внутрішніх почуттів і відповідно до настанов автора тексту.

Рухливим є таке мовлення, ритмічність, темп якого координується мовцем, вільно, невимушено переходить від повільного, розміреного до швидкого, стрімкого (плавність, навіть наспівність, легко переходить у стрімкість, уривчастість чи навпаки), при цьому зберігається виразність і правильність вимови.

Гнучкість мовлення полягає в легкості, різноманітності підвищень чи знижень від основного тону, в змінах тембру відповідно до вимог — логічних і художніх — певного тексту.

Інтонаційна виразність мовлення може підкреслити, посилити творчий задум автора (чим образніше мовлення, тим багатша його тональність) або видозмінити, спотворити його. Численні відтінки людського голосу повинні використовуватись відповідно до змісту

висловлювання, збігатися з ним, а не суперечити задумові. Звичайно, інтонація притаманна не тільки усній формі мовлення, а й писемній. Б. Шоу підкреслював, що є 50 способів сказати «так» і 50 способів сказати «ні», та лише один спосіб написати «так» або «ні»⁵¹.

Слух є: висотний, мелодійний, гармонійний (у сукупності вони визначають музичне обдарування) і мовленнєвий.

Наголошуваність, темп і мелодія організують мовлення і найвиразніше виявляються в інтонуванні не окремого слова, а групи слів, тобто у мовленнєвому потоці, в усному мовленні. Вони, звичайно, зароджуються в орфоєпії, залежать від володіння орфоєфічними нормами та їх варіантами. Наголошені склади завжди вимовляються повільніше, а ненаголошені — дещо швидше; це пояснюється силовим характером наголосу і потребою «розгону» для його вивопнення. Темп, отже, не самостійний — він повторює позицію наголошуваності, тобто зумовлюється динамікою слова, фрази. Мелодія ж створюється контрастуванням наголошених і ненаголошених складів, наголошених і ненаголошених слів синтагми (фразовий наголос, як правило, єдиний у фразі, але він, безсумнівно, повинен гармоніювати зі звучанням слова, синтагми)⁵². Наголос, темп і мелодія залежать від раціональності (природної, тобто фізіологічної, і зумисної, цілеспрямованої) пауз, кількість і довгота яких зумовлюється тривалістю (кількістю) звучання і смисловою (смысловидільною) функцією паузи. Щодо вірша, то виконання його вимагає дотримуватися будови рядка. Тому в кінці кожного рядка потрібна пауза, тривалість якої залежить від логічної самостійності рядка. Ця пауза не повинна підкреслювати риму — її передає мелодія, наголос, темп усього рядка. А темп мусить враховувати і однакову кількість часу для виконання кожного рядка вірша.

Вдалий розподіл пауз є одним із способів проникнути у творчий процес автора, стати співавтором тексту і, отже, передавати чуже мовлення переконливо, наче живий акт мислення. Деякі дослідники, вбачаючи гармонію в єдності думки, почуття і волі, виділяють такі елементи мовленнєвої виразності: сила руху, швидкість руху, припинення або зупинка руху. Сила у мовленні — це його наголошуваність (динаміка), напрямок — це мелодія мовлення, швидкість — це темп мовлення, зупинка — це паузи у мовленні⁵³. Паузи в мовленні на письмі позначаються розділовими знаками, кожен з них передає різну тривалість «мовчання» — зупинки у мовленні, початок і кінець якої має відповідну інтонаційну «рамку», створювану мелодією слів, що знаходяться перед паузою і після неї. Де немає розділового знака, там паузу в писаному тексті позначаємо вертикальною лінією (див. далі партитуру тексту). Вважають, що пауза — виразник розуму, тому мовлення дітей, від-

значаючись великою різноманітністю наголосів, темпу, мелодій, надзвичайно бідне на змістовні паузи, вони в дитини виникають не з тих потреб, що в дорослої людини. Отже, пауза має логіко-граматичні й інтонаційно-конструюючі функції. Проте слід пам'ятати й про психологічні паузи — зупинки у мовленні, «сповнені ще того психологічного життя, яким дихала попередня фраза, і одночасно — це зародження нового психологічного життя, яке було виражене у наступній фразі»⁵⁴, точніше, у надфразній єдності. Такі паузи з'являються за сигналом почуттів, а не розуму.

Отже, інтонаційна виразність мовлення — надзвичайно складний механізм, який приводиться в дію фізіологічними, інтелектуально-логічними і психологічними важелями. Цей механізм безвідмовно працюватиме, якщо мовець буде мати тренований на мовлене слово слух, якщо буде психологічно настроєний на сприйняття цього слова, не залишиться до нього байдужим і якщо володітиме різноманітними і точними мовними засобами, необхідними для виразності смислової (логічної, емоційно-експресивної).

Партитура * тексту. Перш ніж виголосити чужий текст, треба вчитатися в нього, вслухатися у власний внутрішній голос, яким промовляється написане. Ця робота значно полегшується, якщо текст підготувати для виконання, тобто розмітити на ньому логічні та інші наголоси, зміни інтонації, паузи і т. д. Для цього текст пишуть з полями зліва та справа і застосовують спеціальну систему знаків, наприклад, таку:

' — Акцент, словесний наголос.

_____ — Логічний, фразовий наголос (горизонтальна лінія під словом). Якщо слово має наголос-норму, то лінія буде суцільною (————), якщо наголос ослаблений, то лінія пунктирна (- - - -), якщо ж він буде відчутно посиленням, то підкреслимо таке слово подвійною лінією (=====). Щоправда, майстерність мовлення полягає не лише в наголошуванні окремого слова, а й в умінні послабити наголос на інших словах відповідної (даної) логіко-семантичної групи — адже в ній наголошеним може бути лише одне слово.

/ — Пауза коротка.

// — Пауза середня.

/// — Пауза довга.

↗ — Підвищення тону, так звана мелодія злету, засвідчує розвиток думки, її продовження.

↘ — Зниження тону, так звана мелодія спаду, вказує на завершеність, виповненість думки.

Ці стрілки можуть писатися через усе слово (часом і групу

* Партитура тексту — програма дій виконавця будь-якого тексту, складена за допомогою загальноприйнятих умовних знаків.

слів) або над чи під голосною інтонаційно виділеного слова (То-му? Тому!). Як відомо, гарним вважають той голос, який однаково

легко може злетіти або впасти в тоні.

∧ — Інтонаційний перелом, порівн. ↗ ↘ . Цей знак поєднує здебільшого два суміжні слова.

∪ — Мелодійна хвиля, вказує на інтонаційне поєднання двох слів, необхідність вимови їх «одним подихом».

↖ — Вказівка на інтонаційну незавершеність попередньої частини фрази (рядка вірша) та інтонаційний зв'язок її з наступною частиною (рядком строфи).

.... — Уповільнення (розтягування) вимови.

→ — Прискорення (пришвидшення) вимови.

Це вказівки стосовно темпу вимови слів або групи слів. Сильніше впливає мовлення, що відзначається контрастністю темпу, тобто якому властива раціональна і емоційно зумовлена заміна прискорення уповільненням і навпаки. Монотонне мовлення (швидке чи повільне) втомлює читача, знижує увагу, отже, не досягає мети. У цьому випадку ритм слова повинен контролюватися темпом, і чіткості слова буде попередженням про необґрунтоване прискорення або уповільнення. Таким чином, прискорення — уповільнення, підвищення — зниження (посилення — послаблення — це важелі тону.

(?) — Звичайна мелодія запитання, ставиться біля питального слова.

(!) — Звичайна мелодія оклику.

<> — Виділення особливим тоном, відмінним від тональності інших елементів тексту (напр., виділення вставних чи вставляваних слів).

« » — Виділення іронічною інтонацією, інакомовлення з певною емоційно-експресивною метою.

. ([:]) — Заміна авторських розділових знаків (отже, і заміна інтонації). Авторський знак береться в дужки квадратні, поряд ставиться потрібний знак, і все це береться в дужки круглі.

Швидко,

повільно,

прискорюючи,

сповільнюючи — Словесні зауваження про темп читання. Записуються на полях справа.

Наприклад:

І виріс я на чужині //
І свівію в чужому краї /// (:[:])
Та одинокому мені

Прискорено,
палко

Здається // — кращого немає
Нічого в б^ога / як Дніпро //
Та на^ша сла^вная країна...!!! (Т. Шевченко).

Інтонаційний малюнок тексту (мовлення взагалі) залежить від багатьох мовних і позамовних факторів. Наприклад, людина млява, слабовольна говоритиме монотонно, без виразних наголосів. І навпаки, впевнена у своїй правоті, енергійна людина володітиме голосом інтонаційно різноманітним, різновисотним. Чимало важать і душевні якості людини, і характер ситуації, в якій доводиться спілкуватися. Ось приклад емоційності науково-практичної характеристики явищ: «Гнів, безвідмовний наказ нададуть нашому голосові деяку сухість, різкість, гостроту контурів, прямолінійність жорстку й підкреслену. Навпаки, скромність, страждання, співчуття чужому горю нададуть нашому звуковій м'якості, ніжності, теплоти. Каверзування, роздратування, задерикувата веселість, деякі форми вираження жаху тяжіють у мелодійному малюнку до фальцету голосу. Таємничість, повідомлення секрету зобов'яже нас до шепітних форм мелодії, хоча в них і не було потреби за умовами місця і обстановки бесіди. Урочистість, глибина, благородство, усвідомлення гідності будуть породжувати мелодію, що спиратиметься на відкритий, широкий, спокійний, дещо занижений звук»⁵⁵.

Варто завжди пам'ятати такі визначення: пауза — виразник розуму у мовленні, мелодія — виразник почуття, наголос — виразник волі, темп — виразник життя у мовленні, його дихання. Декламаторам не завадить добре розумітися на декламаційних методах: оповідному, ораторському, наспівному, монотоні, моторному та ін.⁵⁶

Міміка і жест як компоненти виразності. Виразність мовлення — це ознака його культури, ознака етики мовця. Культура слова — це мистецтво, оволодіти яким може той, хто зуміє органічно поєднати текст (матеріальне вираження думки) з почуттями, переданими ним, тобто оволодіє мовною системою, механізмом інтонування (мелодією, наголосом, темпом, паузами) та позамовними засобами увиразнення, підсилення емоційності: мімікою і жестом.

Міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини; один з важливих елементів акторського мистецтва (СУМ, т. 4, с. 739).

Жест — 1. Рух тіла чи рух, який супроводжує людську мову або замінює її (СУМ, т. 2, с. 522). Так теоретично. А практично — мовлення людини було б схоже на роботу хоч досконалого, та все ж механізму, якби не відзначалося мелодикою і не оживлювалося мімікою чи жестом. Тому ніякий записуючий пристрій не змінить

живого спілкування, «споглядання» співбесідника. Мовець (лектор, учитель, читець) існує не сам по собі — він невіддільний від предмета мовлення, підпорядковує слово задумові — підтекстові, задля якого почав говорити. У зв'язку з цим мовець повинен вільно володіти текстом, знати його напам'ять, щоб очі і руки були вільними. Ось що писав М. В. Ломоносов: «Стосовно положення частин тіла, то під час звичайного слова, де не зображуються ніякі пристрасті, стоять обдаровані риторичі прямо і майже ні до яких рухів не вдаються, а коли щось сильними доказами доводять і як стрімкі чи ніжні фігури мовлення своє пропонують, тоді зображують його одночасно руками, очима, головою і плечима...»⁵⁷.

Розрізняють жести рук, жести голови і жести тулуба. Жести бувають умовні — застосовувані у певних народів, груп людей (напр., кивнути головою зверху вниз у східних слов'ян означає «так», у болгар — «ні»; жести ці механічні: потиск рук при зустрічі, тупання ногою від злості, капризуючи і под.), і неумовні — прийняті всіма без попередніх пояснень. Жести вертикальні — стверджують, горизонтальні — заперечують. Серед неумовних жестів виділяють: вказівні (вказують на предмет); описуючі (вимовив «кавун» — і описав рукою коло; сказав «душею відчуваю» — і поклав руку на серце); зображуючі (моління, благання, жести пантоміми та ін.); емоційні (передають різноманітні почуття: гнів, розпач, розгубленість, безпорадність, радість і т. д.), ці жести вважають психологічними — вони подвоюють смисл, тісніше пов'язані з підтекстом, аніж з текстом; ритмічні (зливаються з ритмікою звука, слова, підкреслюють не окремі моменти мовлення, а весь його ритм — відбивання такту маршового тексту, жест-диригент при скандуванні слів та ін.).

Жести повинні бути естетичними, вони — елемент загальної культури людини. Навіть індивідуально забарвлені жести (порівн. жести національно чи соціально марковані) не можуть викликати емоції, що суперечать змістові мовлення (тексту, підтексту), хіба що ця суперечність буде свідомою, «задуманою».

І театральні жести повинні сприйматися як органічний елемент спілкування, а не як штучний, фальшивий вияв почуттів.

Міміку також вважають жестом. Взагалі вона ще не описана як засіб виразності звукового мовлення, можливо, через те, що важко чітко розмежувати жест і міміку⁵⁸. Крім цього, жест і міміка, як правило, «працюють» у парі. Напр., вияв захоплення, надзвичайної втіхи супроводжується сплеском рук, піднесенням їх «розкритими» вгору і посмішкою; почуття бридливості має жест рукою стріпування-відкидання і похмуре, скривлене в гримасі обличчя. √

Нерідко жест супроводжується специфічними звуками. Це так звані звукові жести. «Вони не виражають понять або уявлень, не

е назвами. Близькі до емоційних вигуків, звукові жести виражають ставлення мовця до явищ, подій, до мовлення співбесідника»⁵⁹ (напр., *холод, сирість* — це тремтіння тіла і вигук «Бр-р-р»; *насмійка, сарказм, загравання, підлабузництво, кепкування* — це сміх другої сигнальної системи, а не рефлекторний, коли він є звичайним звуконаслідуванням, і вигуки «ха-ха», «хі-хі», «хе-хе», «га-га», «ги-ги»⁶⁰; *захоплення, здивування, несподіване враження* — це зведені вгору брови, здивований погляд і «О-о-о», «У-у-у», «Ого!», «Угу!» та ін.

Звичайно, звукові жести, як і лінійні, можуть бути в різних народів однаковими і спільними, тому знайомство з психологією народу, його мовою повинно включати і знання жестикуляції. Чим емоційніша людина, тим багатшою буде її міміка, чим вільнішим і багатшим буде мовлення, тим точнішими будуть жести. Ось кілька рекомендацій:

1) Пам'ятаючи, що людське обличчя, особливо очі, володіють винятковою виразністю, треба намагатися бачити слухача і стояти перед ним так, щоб і він бачив у добром освітленні наше обличчя.

2) У всіх ситуаціях живого спілкування (навіть на сцені) слід залишатися природним, самим собою (або повністю перевтілитися у свого героя).

3) Жести, міміка мовця, зокрема лектора, учителя, повинні мати ознаки його індивідуальності, «а не бути «взятими напрокат», у популярного артиста або іншого лектора, який користується успіхом»⁶¹.

4) Не слід, проте, і хизуватися індивідуальністю — не можна бути однаковим у різних ситуаціях спілкування, «культивувати» до самозамилування свою манеру говорити.

5) Мовлення повинне бути змістовним, яскравим і емоційним, але не варто «нав'язувати» власних емоцій від мовленого — їх треба викликати у слухача, тому, читаючи, слід бути щирим і природним. У цьому полягає й естетика спілкування.

6) Природні можливості людського голосу, його тембр, темп мовлення у поєднанні з мімікою і жестами творитимуть виразність мовлення, якщо будуть підпорядковуватися усвідомленій меті спілкування і якщо текстові мовлення цілком віритиме його інтерпретатор.

7) Надмірна жестикуляція, невиправдана міміка з'являються, коли мовлення бідне, неточне. А оскільки міміка і жести лише допомагають слову, то слід опанувати багатство мови — словниково, структурно-інтонаційне, акцентуаційне та ін.

8) Оскільки стриманість є ознакою вихованості, то, прагнучи до високого ступеня вихованості, слід остерігатися, щоб стриманість не перейшла у скованість, адже мистецтво живого мовлення потребує невимушеності у вираженні думки і почуттів.

9) Варто запам'ятати цінні поради М. Ломоносова: коли хочеш переконати слухача або читача в правдивості запропонованої теми, треба, щоб:

а) слово твоє було зрозумілим, б) тема була переконливо обґрунтована, а той, хто захоче бути досконалим читцем, повинен засвоїти багато наук, особливо історію, філософію, етику й естетику⁶².

10) Слід тренувати слух, аби тонко відчувати і чуже, і власне слово. Тренувати варто і свої почуття, щоб уміти їх і стримувати, і виявляти в рамках пристойності, етики. Це допоможе вправно володіти психологічними жестами.

Отже, логічна та інтонаційна виразність мовлення невіддільні від національної специфіки організації мовлення та його індивідуальної реалізації. Характер логічного і фразового наголосів у межах такту (об'єднання за змістом слів у фразі в ритмічні групи, які виділяються між двома паузами; у межах цієї фонетико-синтаксичної єдності пауз немає) залежить від організації (змісту) тексту і від темпераменту мовця. Не можна нехтувати і час звучання, дбаючи про виразність: активно сприймається інформація дорослою людиною лише близько години — потім інтерес знижується, засоби виразності не «працюють». Час звучання є не лише умовою, за якої відбуваються тональні та силові зміни інтонації, а й сам становить змінюваний компонент, що впливає на структурно-семантичний характер висловлювання.

Велике значення має наявність чи відсутність у мовця внутрішнього бачення, що контролює інтонацію й емоції, які диктують міміку і жести.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Прочитати вголос текст, визначити місце і функцію словесного наголосу.

Булі очі чорні, блискучі. Глянуть, і дивляться, і запитують.
І були оченята сірі, підступні,— все бігають, ні на кого прямо не дивляться.

Запитали очі:

— Чого ви бігаєте, чого шукаєте?

Забігали оченята, заметушились, кажуть:

— Та так собі потріщечки, полегесечки — не можна ж, треба ж, самі знаєте.

І були очища — тьмяні, нахабні. Втупляться і дивляться.

Запитали очі:

— Що видивляєте? Що бачите?

Покосились очища, закричали:

— Та як ви смієте! Та хто ви! Та хто ми! Та ми вас!

Шукали очі очей таких же прекрасних, не знайшли і зімкнулись (Ф. Сологуб.— Переклад наш.— Н. Б.).

Завдання 2. Прочитати тексти, розділити кожен на синтагми, виділити слова, на які падає фразовий наголос (при ньому одне із слів такту у вимові дещо висувається наперед—сильніше, дуже сильно, слабше), і слова з наголосом логічним (коли виділяється слово найбільш суттєве за змістом у даній ситуації мовлення).

I. І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкненій тюрмі,

Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати
(Т. Шевченко).

II. Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували,
Хоч не одного там калічили ті скали.
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас (І. Франко).

III. Не спалося... Може, тому, що повний, задумливий місяць заливав кімнату казково-голубим, бентежачим світлом. Може, тому, що десь на селі, мабуть, на лобатому, утопаному горбі над Россю, співали дівчата, і злагоджена, сумовита пісня, зіткана з одних жіночих голосів, звучала особливо проникливо і хвилююче... А може, й тому, що настав, нарешті, час вирішувати складне, важке, але неминуче питання: як бути далі? Як розпорядитися собою? Куди податися? Яку стежку обрати? (І. Рябокляч)

IV. Як же хотілося часом зупинити машину, коли дорога пішла до гір і zostались позаду нудні рисові поля! Веселкові хмари квітучих кущів, сонечка грейпфрутів у темних кронах, плямистий камуфляж — сонцетінь — каучукових плантацій, батоги лінивого хмелю так і вабили — зупинись, підійди, поглянь ближче. Туристи, які спостерігали світ з вікна автобуса з кондиціонером, часто запитували захоплено: «Приємно, очевидно, тут жити, серед вічного літа, ось у такій дерев'яній пряниковій хатинці?» Але той, хто перебував у тропіках не один рік, знає — ні, не прижитися серед цієї величі приїжджому. Просто фізично не прижитися: чужинця підстерігають тут регулярні приступи алергії на незвичні запахи, три сотні видів отруйних змій у високій траві, ночами — неминуча і завжди програна битва з москітами (Б. Чехонін).

Завдання 3. Прочитати тексти, визначити можливі варіанти фразового наголосу, пояснити характер виразності при таких видозмінах.

I. Із вітром Сонечко розгуторило мову
Про силу, бачите, хто з них потужніший був.

Звичайно, за словом балакали по слову,
А далі Вітер так на заклад навернув:
«Чи бачиш, іде ген собі козак по полю?
Як цупко він нап'яв на плечі кобеняк!
Хто з плеч зірве його додолу,
Хай буде той моцак».
«Іносе, дми собі!» — так Сонечко сказало,
І Вітер шпарко полетів.

.
Дув, дув, аж потом обливався,
Із моці вибився, сердешний, набік плись,
Ось розгулялося, і Сонце з хмари блись,
Мов божий мир ізнову народився.
Козак перехрестився,
Кобилку зараз зупинив,
Бо страх горюшну заморив.
Поплівся стежкою ходою, потихеньку.
А Сонце гріє все да гріє помаленьку.
Угріло божий світ, почув тепло козак
Да й скинув кобеняк (Є. Гребінка).

II. Над лісом гаснуть останні зорі.

Надходить пора переміщення барв — сині верховіття дерев на рожевому тлі неба розгойдують у собі то блакитні, то сизі, то зелені відтінки, і чуєш: до землі причаїлися невидимі полохливі тіні; тому стало повніше навколо і більш тривожно на серці.

Що ж непокоїть мене? Ага, то спомини — нема та й просочуються, — бо десь за цими гаями починається той світ, що до самої смерті буде тобі перекидатися райдугою над двома кінцями ріки твого життя.

— Ах! Ахс! Тах! — біля гаю противно викрехтують міномети, а коли міни падають ближче, гадюче шипіння скублюється з різким криком і викорчується вгору чорним жужмом коріння (М. Стельмах).

Завдання 4. Визначити логічні наголоси в записаних фразах і встановити закономірності логічного акцентування слів.

1. Весна іде, весна синіє. Не вір мені, бо я збрехать не вмю. Спалахнуло небо, зорями сяйнуло. Ущух вітер. 2. Завітала Надія. Це мені допомогло. Там було порожньо. 3. Вчора сани повиносили, а сьогодні хоч човни спускай на воду. Ні, це не так було. Хоч каменем до голови, а хоч головою до каменя. Не хочеш сьогодні — завтра пізно буде. 4. Все було світле, радісне, сонячне. Змучена, без очіпка, з розплетеними сивими косами, вибралась на переміл. Там тихо, лагідно, погідно, там серце спокоем зцілється. 5. Пробачте мені. Дякую Вам. 6. Я сама впораюсь. Ви ж самі цього хотіли. Воно ж саме прийшло. Це зовсім не важко. Ви вчинили цілком справедливо. Я теж так думаю. Він прийде ще колись. 7. Заяснів попереду зелений гай. Там синє небо, там широкий світ. І чого бу-

ло б цю маленьку дівчинку вдома не лишити? 8. «І чого ж сердишся,— сказав дід.— Тобі не личить». «Зажди, Лідо,— каже юнак,— маю щось важливе сказати». «Не буде,— каже Іваниха,— з цього пива ніякого дива».

Завдання 5. Виразно прочитати наведені тексти, підкреслити фразові і логічні наголоси і встановити їх залежність від структури фрази, порядку слів, словесного наповнення. Визначити специфіку інтонавання підкреслених місць у тексті та зумовленість розділових знаків. З'ясувати, чи всі розділові знаки відтворюють ваше розуміння змісту.

I. Висне небо сине,
Сине, та не те!
Світить, та не гріє
Сонце золоте.

Оголилось поле
Од серпа й коси;
Ніде приліпитись
Крапельці роси (Я. Щоголів).

II. Горить мое серце, його запалила
Гаряча іскра палкого жалю.
Чому ж я не плачу? Рясними сльозами
Чому я страшного вогню не заллю?

Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирі землі
І так заридати, щоб зорі почувли,
Щоб люди жажнулись на сльози мої (Лєся Українка).

III. О люди! Люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми?
Повинна быть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить (Т. Шевченко).

IV. Павло Головаха стояв рівно, наче на параді, говорив коротко, але кожне його слово було насичене великим змістом трудного і славного солдатського життя. У залі стало так тихо, що всі почувли, як на високій греблі клекоче вода. Навіть Максим Чепурний отямився і вже не зводив очей з бригадира.

— І щоб мир був на всьому світі,— закінчував Головаха,— щоб люди жили щасливо... І більше, діду, того не буде, що при вас було. Не буде!

І сів біля старого.

Розчервоніла і збуджена, Оля Козир ледве вгамувала розбурхану аудиторію.

— Будуть ще запитання? — спитала вона.

— Ні! — Почулося збоку.— Дід Корній усе роз'яснив, а бригадир додав. Ясно!

— А яку оцінку дамо лекції? — спохватилася Оля.

— П'ять з плюсом!

— Я теж так думаю,— сказала Оля.— Лекція вийшла справді публічна, можна сказати, народна (*В. Кучер*).

В. Одного разу, в неділю, ми з кумом, ще й на достойне не дзвонили, не видержали: хильнули! І добренько-таки хильнули. Коли ось Лукерка з церкви!

— Держись,— кажу,— куме, битва буде! Якщо поодинці, будемо бити. Давай згуртуємось у військове соєдіненіє, бо інакше розгром. Перемеле живу силу й техніку! Утворили ми соєдіненіє. Тільки-но вона на ганок, я зразу вроді як на «ура»:

— Що це ти по церквах до полудня товчешся?! Піп медом частує, чи що?

А кум з правого флангу заходить. Але тут у нас ошибка організаціїна вийшла: рогачів ми не поховали. Ех! Вона за рогача і в контратаку! Прорвала фронт. Ми з кумом на зарані підготовлені позиції — у погрібник. Опорний вроді пункт. [...]

Уже й пироги похололи, а вона все в погрібнику в окруженні держить. Сидю я за діжкою з сирівцем, куняю.

Кум і каже:

— Як знаєш,— каже,— Свириде, а я до своїх пробиватися буду. У моєї Христі теж сьогодні пироги.

— Дивись,— кажу,— куме, тобі видніше. А краще не ризикувати завидна, хай як смеркне.

— Що ти, Свириде, як смеркне? Та які ж смерком пироги?

Перехрестився кум і рвонув в н-ському направленні. І таки пробився в ресположеніє своєї Христі. Щоправда, рогачем його таки контузило, але з ніг не збило! (*Остан Вишня*)

Завдання 6. Помітити на полі, в якому темпі слід читати окремі частини тексту.

Ми вийшли втрьох.
Дзвінке, як бронза, листя
бриніло, впавши на алеї парку.
За чорними кущами переярку
підморгували вікна передмістя.
Хитання тіней,
темряви несталість,
два силуети —
батька й мами Віри.
Він узяв її за руку:
— Що б не сталося,
не похитнись, не втраť своєї віри...
Не втрати твоєї віри? Ні,
Вона її не втратила й в ту мить,
як ми почули,

що дзвінок гримить
в переддосвітній чуйній тишині.
І він підвівся вдягнений.
З постелі
Звелася мати.
Грюк дверей раптовий.
В квартиру струнко увійшов
військовий
у довгополій негнучкій шинелі.
Мене обнявши, кам'яніє мама,
а батько,
крісло сунувши в куток,
сидить, вдивившись невідривно й
прямо
У кожен їхній рух і крок.

Ми тільки вдвох.
Ми вдвох (*М. Бажан*).

Завдання 7. Читати вголос, змінюючи, залежно від змісту речення, темп, силу, висоту голосу. Визначити (і позначити) логічний наголос і паузи.

Раз у вишневому садочку
Лежав осел у холодочку.
Побачив він між рястом Солов'я
І став йому гукати:
— Здоров, співун! Насилу вглядів я,
Який маленький ти, а кажуть, що горлатий.
Ану лишень, утни!
Казали у дворі індики,
Що ніби ти співаєш мастак великий,
Чи, може, брешуть, вражії сини?
Ану, нехай і я почую,
Яку там пісню ти вдереш —
Веселую чи жалібну якую;
Тут сила не в тому — яку, а як утнеш!..
І соловей почав співати.
Лунає пісенька на весь садок;
Лежить і слуха дурень головатий,
Неначе справді знає прок.
А Соловей аж горло надриває
І на всі заставки співає;
Щебече і свистить,
І тьохкає, і торохтить.
На що вже горобці — і ті попритихали
І прислухаться стали.
Замовк співун і на Осла глядить,—
Чи буде, мов, хвалить?
— Ну, молодець! — сказав суддя ухатий.—
Хороший птах:
Хоч невеличкий, та горлатий..
Ти, мабуть, виплотивсь не в наших сторонах.
Коли б ти нашого наслухавсь півня,
Тоді ще краще б заспівав,
Хоч він тобі й не рівня,
А все-таки хоч трохи б перейняв.—
Такої похвали співун не сподівався;
Якби був знав,
То й не співав.
— Прощайте, дякую! — він до Осла озвався.
— Прощай,— сказав Осел.— Навідайсь ще коли,
Бувай здоров, небоже!

Таких суддів, такої похвали
Не дай нам боже! (Л. Глібов)

Завдання 8. Підготувати партитуру наведених текстів.

І. Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи, мій малесенький!
Пізній-бо час.
Любо ти спатимеш,
Поки не знатимеш

Що то печаль;
Хутко прийматимеш
Лихо та жаль.
Тяжка годинонька!
Гірка хвилинько!
Лихо не спить...
Леле, дитинько!

Жить — сльози лить.
Сором хилитися,
Долі коритися!

Час твій прийде
З долею битися, —
Сон пропаде...
(*Леся Українка*).

II. Йшов своїм шляхом купець, і половці звеліли йому переказати русичам: «Ідіть за своїми братами, або ми підемо за своїми до вас». Князі ж, почувши про таке нещастя з братами своїми й боярами, застогнали всі, й усюди був плач і ридання: в одних брати загинули або в полон потрапили, в інших брати або близькі. А князь Святослав послав до синів своїх і по всіх князів. Йі зібралися до нього в Київ, і виступили до Канева. Половці ж, почувши, що вся земля руська йде проти них, утекли за Дон. Святослав же, дізнавшись, що вони втекли, повернувся з усіма князями до Києва, й розійшлися всі князі по своїх землях (*З Лаврент. літоп.*).

III. Чи знайдеться міра на білому світі всьому,
Яка б осягнула страждання народу і силу,
Що, навіть зірвавши з корогви несправдлений символ,
Не втратив багряної віри в корогву саму?!
Вклонись йому, світе! Можливо, своїми грудьми,
Коли уже ядерний шнур засичав під тобою,
Він ще раз тебе — після крупнівського градобою —
Від смерті вберіг непоправною смертю семи.
Коли він т а к и х
колисає для людства синів —
Йому не було і не буде вовік недороду.
Вклоніться, великі народи, моему народу,
Він навіть у пеклі душею до вас ясенів (*Б. Олійник*).

Завдання 9. Встановити паузи у наведеному тексті і схарактеризувати їх за тривалістю (коротка, середня, довга), за функцією (логічна, логіко-граматична, психологічна, фізіологічна, граматична, ритмічна).

I. Минув день, минув другий, а потім третій і четвертий, як бачив я востаннє Федю Гуску.

Наче у воду пірнув мій Федя. Розпитував, але ніхто докладно не міг сказати, де він є.

Одні казали — на хутори пішов, другі запевняли — до дядька в гості на храм чкурнув.

І раптом на п'ятий день увечері отримуємо листа. Сидимо ми в кімнаті осередковій, коли це вбігає Ягор Еко (як його прозвали), матлає білим конвертом і гукає:

— Братці, лист!

— Од кого?

— Вгадайте!

— Та кажи від кого? — гуртом кинулись до нього, і Ягор вигукнув:

— Од Феді.

— Та ну? Відкіля ж це він?

— Слухайте! — і Ягор голосно прочитав... (Юрій Вухналь).

II. Не можу бачить, як людина плаче,
Здригаючи плечима безутішно,
Ковтаючи важкий клубок гіркоти
Чи болю й смутку. Не виношу сліз,
Скупих і незриданих в самотині,
В нужді, буває, і тяжкій образі,
Гірких і сивих не виношу сліз.
Це, мабуть, з того, що малим дитям
Я їх багато бачив... (А. Малишко)

III. Сповідуюся перед ними. Це, може, остання сповідь перед предками слов'янами, яких я бачу за плечима побратимів. Без них мое життя — пустеля. Ріки їхніх днів і років, радощів і смутків течуть крізь серце, витікають переді мною видіннями, гарячими, як кров. Я зводжу руки до їхніх тіней, жадливо вилловлюю їхню мову: беру слова у пригорщі, притуляю до обличчя і слухаю — серце предків дзвонить і лютує, як розбурхане море. Я промовляю до предків від себе, від тебе, від усього товариства. Кажу їм: «Я ніколи не шукав свого щастя під чужими небесами, бо ви, мої предки слов'яни, лишили нам цю зелену землю, мов дівчину з розквітлим грудьми. Ніхто не має сили підрізати мое коріння...» (М. Івасюк)

Завдання 10. Читати вголос, тихо відбиваючи рукою наголошені склади (диригуючи собі). Читати спочатку в повільному темпі, а потім темп прискорити. Встановити, як залежить від темпу інтонування тексту.

У царські позолочені покої
Зайшла, спокійна, горда і смутна,
А серце билося в несупокі.
Навіщо їй ця зала осяйна,
Де погляди сплітаються, як змії,
Чого шукать сюди прийшла вона?
Співати будеш катові Росії
В його тяжких палатах, що стоять
На трудівничих костях, Соломіє!
Але йому ти мусиш нагадать,
Що не померла українська мова,
Засуджена до шибениць-розп'ять!..
Для нього ти як синява зимова,—
Не жде він грому — полосни ножем
Нежданого, затаєного слова,
Слиши пиху ненависті бичем,
Проткни його болотяні зіниці,
Де сласність вигинається вужем,
Тим усміхом, що має блискіт криці,
Упевненість чудової мети
І недосяжність ранньої зірничі (Д. Павличко).

Завдання 11. Прочитати текст відповідно до позначок на полі.

*Не дуже
голосно
Тихше*

Ще тихше

*Тихо (але не
пошепки)*

Запитально

Грайливо

Здивовано

Жартівливо

Серйозно

Впевнено

Схвильовано

Впевнено

Стривожено

Не дуже впевнено

Дуже стривожено

Заспокійливо

Прискорюючи,

Впевнено,

З боєм

Сповільнюючи

I. Спи, дитя моє прекрасне,

Баюшки-баю.

Тихо пестить місяць ясний

Колиску твою.

Слухай, доню, мою казку

Пісеньку мою.

Ти ж дрімай, примружуй очка

Баюшки-баю.

II. Чом у тебе очі сині? —

Хтось мене питався.

— Я ж родивсь на Полтавщині,

В Ворсклі я купався!

— А чому ти білочубий? —

(Що мені робити?!)

— Я ж ходив із батьком влітку

Пшениці косити.

— А чому такий веселий?

— Та проста причина:

Я ж казав, що в нас плаксивих

Не було в родині (Б. Олійник).

III. Під димне маєво руде

Вдивлялася з турботою.

— А мій Іванко з вами йде?

— Іде, іде з піхотою.

Вставала мати в ранній час,

Брела стежками млистими.

— А мій Іванко тут між вас?

— Отам іде, з танкістами.

До бойових брела застав,

Де сонце сяло русенько.

— А мій Іванко не відстав?

— Ні, ні, іде, матусенько...

Хоч він уже не знав доріг

В пороховому сутежі,

Хоч він упав, як з боєм біг,

Під артнальотом в Лютежі;

Не пив води, не чув трави,

Не дихав під загравою,

Русявий чубчик голови

Уже зростав отавою.

А їй здається із приміт,

Що він іде, агукає,

І десять літ, і двадцять літ

У рідну шибку стукає... (А. Малишко)

З а в д а н н я 12. Продемонструвати читання з метою вплинути на слухача і читання без такої мети — як звукове відтворення тексту.

I. Пряла прялочка моя,
Не переставала,
Аж прийшов до мене гість,—
Рватись нитка стала.

Уродливий, молодий,
А як заговорить,
Слово гарне, приязне,
Мов у дзвона дзвонить.

Пряла кужіль я тонкий,
Не переставала,

Тепер прядиво мое
Нехтувати стала (*П. Куліш*).

II. Немов тремтіння зляканих осик,
Що затуляють листям сиві очі,
Коли сокири сплющений язик
В шелепах пил прицмокне на обочі,
Немов жіночий відчайдушний крик,
Що кличе порятунку серед ночі,
Немов червоної гадюки сик,
Що в серці загніздилась, як у клоччі, —
Ношу в собі я найтемнішу вість,
Що з київських примчала передмість,
Постукала у двері спозарана...
Виходжу з хати й чую вже здала —
Голосить в Голосіві земля:
Ой синку мій, велика в мене рана... (*Д. Павличко*)

III. І небо з зірками таке, наче дотепер його й не бачив, і ці липи-красуні, що їхньої краси, здається, ніколи й не помічав. Невже треба було стільки перемучитись — і вдома, і на роботі під час нападів хвороби, і в цих лікарняних, волаючих людським болем ночах, — щоб бодай трохи прозріти, щоб спромогтись помічати якісь звичайнісінькі, проте безмірно прекрасні речі, що ними наповнено цей живий довколишній світ (...). Даринка — ось хто був для нього найдорожчий у світі! Ну й мама, звісно, ну й діти, розуміється, але ж Даринка... Що тут казати: вона ще більше розкрилася в ці важкі для них дні. Виявилась такою молодчиною, така смілива, рішуча, це вона, коли йому стало зовсім кепсько, перша й наполягла, щоб не в медпункті його тримати, а негайно відправити до міста в найкращий інститут, де апаратура, де професори!.. Після її відвідин йому шораз ніби легшає, бо вірить вона, як ніхто, що все обійдеться, що чудо таки має статись... Ах, Даринко, Даринко! Добре, що не чуєш ти, як хворі лаються ночами в палаті, останніми словами обзивають тих, що ракет та всякої гидоти для смертовбивства повинаходили, а рятівних, може, найпростіших ліків для людини винайти не можуть... Даринко, горлице моя... (*О. Гончар*).

Завдання 13. Підібрати по п'ять речень: зі звертаннями, зі вставними словами, з відокремленими членами речення, з однорідними членами речення (з узагальнюючими словами і без них), виразно їх прочитати і засвоїти інтонацію, запам'ятати її специфіку.

Завдання 14. Сконструювати і промовити фрази, в яких форми наказового способу виражали б: просте спонукання, прохання, моління, дозвіл, умовляння, наказ, жартівливе або іронічне спонукання (за О. М. Пешковським)⁶⁴, побажання, повчання, схвалення, прокльон, заклик, команду (за А. П. Ярещенком)⁶⁵. Простежити, які мовні і екстралінгвістичні засоби сприяють вираженню саме того, а не іншого відтінку (напр., займенники, порядок слів, вставні слова).

Завдання 15. Підібрати 5 прикладів періодичних конструкцій. Позначити межу підвищення, злам, паузу перед пониженням інтонації, логічні наголоси в I і II частинах періоду. Напр.:

Коли б, не вірячи у сходи, /
Роняв зерно в ріллю сівач, //
Не знав би праці насолоди /
І скнів без віри споглядач, //
Коли б, / не дбаючи про колос, /
Ішов байдужим по ріллі,— ///
Хіба б його, / людини голос, /
Озвався радо до землі? (М. Нагнибіда)

Завдання 16. Прочитати вголос науково-популярну статтю, переказати її, оживлюючи сюжет мовностилістичними засобами образності.

Завдання 17. Уважно вдивитись у сюжетну картину і розповісти (описати) її.

Завдання 18. Навести зразки текстів, виконання яких потребує виступу таких декларативних методів: говірного, ораторського, розспівного, наспівного, пісенного, моторного, ефонічного, звуконаслідного, комбінованого. Пояснити специфіку кожного методу.

Завдання 19. Уважно прочитати вголос тексти, перевірити та прокоментувати: 1) логіку висловлювання; 2) психологію висловлювання; 3) стиль висловлювання; 4) граматику висловлювання.

І. Мати доні молодій
Огородик наділила.
Розкошує доня мила,
Каже неньці — тісно їй:
«В земляній сиджу коморі,
А коса моя надворі».

Хочу цей раз штуку втнуть:
Не кажу, як доню звать:
Ви ж до загадки верніться,
Скраю пильно придивіться
(Л. Глібов).

II. ...Цей зісланий за пасквільні вірші на його імператорську величність «хохлацький поет» напевно в душі зараз погорджує ним, капітаном Косаревим, як тупою і п'яною скотиною. Це останні дні перебування його в роті. Незабаром він стане вільним і тоді, можливо, плоне своєму командирові в обличчя за десятирічну «солдатську науку і піклування». Недарма ж ото й очі його так неважливо й насмішувато дивляться...

І в серці капітана Косарева раптом закипів шалений гнів від можливої образи. Важким зловісним кроком пройшов він на правий фланг і став перед Шевченком.

— По-якому це ти, братець, дивишся?

— По-своєму, ваше високоблагородіє,— спокійно відказав Шевченко. Його вже ніщо не дивувало.

— Якими очима, я тебе питаю? — грізно підняв голос капітан.

— Своїми очима, ваше високоблагородіє! — Шевченкові не вперше було чути такі запитання, і відповідав на них він теж не вперше — звик уже.

— У тебе й голова, мабуть, своя? — продовжував глумливо капітан.

— І голова, ваше високоблагородіє, своя, ні в кого не позичена, — сміливо відрапортував поет. Рота, затамувавши подих, стежила за цим нерівним поединком (*Я. Качура*).

III. У VI—VII ст. у східних слов'ян родові зв'язки почали слабшати, а в VII—IX ст. — занепадати. Причиною розкладу родоплемінних відносин була поява приватної власності на засоби виробництва, внаслідок чого почали виділятися окремі роди, які збагачувалися за рахунок інших, а глави цих родів ставали князями і поступово зосереджували у своїх руках політичну владу.

З дальшим розвитком приватної власності на засоби виробництва патріархально-родові відносини східних слов'ян поволі поступалися місцевим феодальним відносинам, що розвивалися; основою їх був феодальний спосіб організації суспільного виробництва та поділ суспільної праці. Земля, якою раніше володіли родові організації, і люди, що її обробляли, стали власністю князів і бояр, котрі щедро наділяли своїх дружинників цілими земельними ділянками разом з населенням, що там проживало.

Особливістю історичного розвитку Русі був прямий перехід від патріархального родового ладу до феодального. Характерною рисою її розвитку було й те, що в системі феодальних відносин довго зберігалися залишки патріархального родового укладу, головним з яких було общинне землекористування.

У X ст. на Русі утворилася велика феодальна держава з центром у Києві (*З підручн.*).

IV. З метою розвитку соціалістичної демократії, самоврядування народу, вдосконалення виборчої системи, структури і діяльності Рад народних депутатів і органів правосуддя Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

1. Внести до Конституції СРСР такі зміни і доповнення:

Главу 12 викласти в такій редакції:

«Глава 12. Система і принципи діяльності Рад народних депутатів.

Стаття 89. Ради народних депутатів — з'їзд народних депутатів СРСР і Верховна Рада СРСР, з'їзди народних депутатів і Верховні Ради союзних і автономних республік, місцеві Ради народних депутатів — крайові, обласні, автономних областей, автономних округів, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські — становлять єдину систему представницьких органів державної влади.

Стаття 90. Строк повноважень Рад народних депутатів — п'ять років.

Вибори народних депутатів призначаються не пізніше як за чотири місяці до закінчення строку повноважень відповідних органів державної влади.

Стаття 91. Найважливіші питання загальносоюзного, республіканського і місцевого значення вирішуються на засіданнях з'їздів народних депутатів або ставляться ними на референдуми (*З газ.*).

Завдання 20. Прочитати в дійових особах одну з байок Л. Глібова і І дію п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка».

Завдання 21. Прочитати виразно монолог, діалог і прокоментувати інтонаційні малюнки.

І. Я кохаю Вас, Єво. Не виходьте за мене заміж.
Не жалійте мене, хоч і тяжко буде мені.
Я Вас прошу, ні слова. Усе передумайте за ніч,
Добре зважте на все і вранці скажете: ні.
Світла мрія про Вас співає мені, як сирена.
Прив'яжуся до щогли і вуха воском заллю.
Розумію, це щастя. Але щастя — воно не для мене.
Я боюся Вас, Єво. Я вперше в житті люблю.
Моя Пісне Пісень! Золоте пташеня мого саду,
Корабель попливе, я не вдержу його в берегах.
«Фрам» — це значить «Вперед».
Ви залишитесь, Єво, позаду,
Бо до серця підступить
вічний пошук у вічних снігах (*Л. Костенко*).

II. Я втомився. Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а й чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотнім. Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніхто не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

• Так, ти стаєш мені на дорозі і вважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь і залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд і твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і саме ти, в твоїй розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутися з тобою... Я не можу бути самотнім... (*М. Коцюбинський*).

III. *Проня* (вслід). А дулі не скушаєте? Ач, копилять губил! З мене тільки хворому беруть, а од них усіх гнилицями так і тхньот!

Голохвостий. Ну і ловко ж ви їх добрали! Ех, Проню Прокоповна, розумні ви, — без мила голите.

Проня. Якби міне модніша публіка, то я б себе показала! А то з кем тут зайтись — необразованність одна! От тільки з вами і маєш приємність!

Голохвостий. Натираньно, куди їм усім до вас? Всьо равно, што, примером взять, — Мусатов і хрэнцюзька помада.

Проня. Мерси.

Голохвостий. А в тіятрі любите?

Проня. Знаете, акробати занятніші міне: такії красиві мушчини. Я було, как пойду, то так стрівожусь за них, што целу ноч не сплю!
(*М. Старицький*).

Завдання 22. Написати і відтворити діалог двох однокласників, які зустрілись через п'ять років після закінчення школи.

Завдання 23. Написати і відтворити вголос телефонну розмову дочки-студентки і матері, котрі мешкають у різних містах.

Завдання 24. Написати і відтворити вголос розмову студентки, яка приїхала на канікули, зі старенькою сусідкою (вона любить дівчину), яка нещодавно захворіла.

Завдання 25. Написати і відтворити усно вітальний адрес з нагоди: 1) 60-річчя улюбленої вчительки; 2) 100-річчя заснування музею видатного культурного діяча; 3) дня народження однокурсника.

Завдання 26. Підібрати тексти байки, пісні, казки, оповідання, драми, поеми (уривки), прочитати їх і пояснити основні (диференційні) вимоги до їх виразного прочитання.

Завдання 27. Виразно прочитати тексти і визначити: 1) їх стиль (де можливо, і жанр), 2) колорит (на створення якого настрою твір націлений), 3) якими засобами передано ідею (як досягається мета спілкування).

I. Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки пнів. Усе село наче в розкішних алях. Як залле Вербівку літне палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей. Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук.

Олеся притулилася до матері і, цілючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

— Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли повернуться наші з війни, передайте... Ой, не вернеться, мамо...

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

— Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми і ранніми, щоб обминуло горе лихе і лихая подруга. Щоб вистачило тобі силоньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя...— тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернуться, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя (*О. Довженко*).

III. На розпеченому пляжі
Лає даму дама:
— Та яке ж це виховання?
Та яка ж ви мама?
Та скажіть же ви що-небудь
Вашому синочку.

Він же кидає грязюку
На мою сорочку!
— То якраз не мій синочок,—
Дама гордо мовить.—
Мій он вашим капелюшком
Жабеняток ловить (*Павло Глазовий*).

IV. *Стецько* (довго згадуючи). Ну!.. ну!.. а тепер... що?
Уляна. Що? Нічого.

Стецько. Брешеш-бо, як нічого! Батько казав, розпитай її обо всім.
А чорт її зна, об чім її розпитувати! Я усе позабував.

Уляна. Так піди до батька та і розпитай, коли позабував еси!

Стецько. Так він-бо добре казав, не іди, каже-говорить, від неї, поки обо всім не домовишся.

Уляна. Ні об чім нам домовлятися.

Стецько. Як ні об чім, коли вже ти за мене ідеш?

Уляна. Ні, голубчику, сього ніколи не буде.

Стецько. А чому не буде?

Уляна. Тим, що я за тебе не піду.

Стецько. А чом не підеш?

Уляна. Тим, що не хочу.

Стецько. Та чому ж не хочеш?

Уляна. А не хочу — тим, що не хочу.

Стецько. Ну, тепер твоя правда. А батько казав, що ти підеш
(*Г. Квітка-Основ'яненко*).

V. Микола Хвильовий. Бурхливі хвилі історії початку ХХ віку то підносили його до висот безоглядно-подвижницької самопожертви в ім'я комуністичних ідей, то опускали в глибини зневіри і песимізму, душевно знесилювали... У запалі літературних суперечок він, темпераментний і безжальний до своїх опонентів, забирався в такі хаші теоретизування, такі витворював концепції, які дивували і лякали своєю «універсальністю» його самого, а перед лі-

тературними противниками відкривали широкі можливості для дискусійних крайнощів і навіть політичних обвинувачень.

...13 травня 1933 року Микола Хвильовий пострілом у скроню обірвав на 40-му році своє життя. У некролозі, який 14 травня надрукували українські республіканські газети, було високо оцінено його художню творчість, відзначалися й ідейні помилки, суперечливість його поглядів на розвиток української літератури і перспективи культурного будівництва на Україні (М. Жулинський).

VI. Тихий сон по горах ходить,
За рученьку щастя водить.
І шумлять ліси вже тихше,
Сон малі квітки колнше.
Спіть, мої дзвіночки сині,
дикі рожі в полонині!
Не шуміть, ліси зелені,
Спати йдіть, вітри студені!
Най квіточки сплять здорові,
Най їм сяються сни чудові!
Аж на небі зазоріє
сонце, їх, малих, зогріє.
А зогріє, пошілує,
І світами помандрує.
Тихий сон по горах ходить,
за рученьку щастя водить (О. Маковей).

VII. Невід'ємною ознакою освіченої, всебічно розвиненої людини є висока культура її мови, тобто вміння активно використовувати як знаряддя спілкування сучасну літературну мову з усіма багатими можливостями мовностильового розшарування, з притаманними літературній мові нормами.

Зміст поняття сучасної поліфункціональної літературної мови розкривається в таких її ознаках, як відпрацьованість і перевіреність суспільною практикою в плані задоволення потреб мовної комунікації (писемної й усної) всіма її компонентами, її здатність охоплювати і відображати сучасний рівень людських знань, глибину соціального й науково-технічного прогресу, поліфункціональність у всіх сферах життя (З посібн.).

З а в д а н н я 29. Читаючи тексти, продемонструвати: художню фантазію, темперамент, почуття форми і стилю.

I. Сувора реальність двадцятого віку:
Нема куди діти себе чоловіку.
Річки потемніли, ліси поріділи,
Повітря зловісні дими зачаділи.
Моря й океани в собі й над собою
Вигойдують зброю, готову до бою.
І навіть похмурі підземні глибини
Таять термоядерний жах для людини.
Затісно ідеям на хвилях ефіру,
Зневіра підточує пам'ять і віру.

I, чад наркотичний вдихаючи, діти
Зневажливо топчуть батьків заповіді;
І людство, збуваючись страху і стиду,
Боїться всеможного нападу СНІДу;
І все, що учора незрушним здавалось,
Сьогодні до самих основ захиталось.
Яким буде завтра, нелегко вгадати,
Та світяться подивом очі дитяти,
І тупцяють ніжки по ніжній травиці,
І сонце зворушують квіти і птаці,
І врода дівоча п'янить, наче трунок,
І зводить дві долі в одну поцілунок,
І людство плекає надію і віру
У сили добра, сили розуму й миру (М. Луків).

II. Валуєвих на кривду нашу
В житті було й перебуло...
Зневір'ям повнилася чаша
І в чаші — пінилося зло.
І рідне слово замирало.
В засиллі,
В дальній глушині,
Його зневагою карали,
Його палили на вогні,
Його в Шевченковому серці
Вбивали царські холуї.

Однак воно в нерівнім герці
Стояло за права свої,
З-під надмогильників,
З-під кручі,
Мов ломикамінь, у світі
Вставало дружно і співучо,
Свідоме правди й правоти,
Бо на Шевченковому полі,
В огонь готові й на ножі,
Цвіли провісниками волі
Вітчизни праведні мужі,
Що власну кров несли на тризну
І відкривали людям зір
На рідний камінь,
На дідизну,
Валуєвим наперекір... (М. Чернявський).

III. Не бачив я Гриця Сала по закінченні школи кілька років.
А то йду вулицею райцентру — Гриць чалапкає.

— Здорові! — кажу. — Ти що, з неба звалився?

— Не-е, — каже гордовито Гриць. — Я з учіліща. Язикі різні
іностранные зучав. На паліглота учусь...

— Молодець! — плещу його по сухоребромому торсу. — Отже, скоро
Гриць Сало виповзе на світову арену.

— Понімаєш, — кривиться Гриць. — Моя хвамілія січас не Са-
ло, і не Гриць я. Я січас Жорж... Саловйов...

Я вибачився і спитав делікатно:

— Ти мені пробач, я у цих ділах не дуже петраю. А ось свою рідну мову ти забув чи, може, вмисне тренуєшся на іншій?

— Панімаєш, тебе етого не понять. Человеческая башка очень інтіресно устроена. Там есть уроді би такіе коробочки. Прінцип действия етіх коробочек такий: еслі один язик туда влазить, то другой об'язательно вилазить. Вроді би один другого вишибає. А у паліглотів наоборот: сначала вишибає, а потом вишибає... Так от у мене вже вишибнуло. Тепер буде вишибать...

Після цього я Гриця більше не зустрічав. «Вишибнуло» йому чи ні — не знаю. А от що «вишибнуло», то сам бачив (Є. Дудар).

IV. Одинадцятирічний Віталій потрапляє в родину Михайла Михайловича Коцюбинського. Міцна, на все життя, дружба пов'язала його з Юрком та Оксаною — старшими дітьми письменника. З ними жвавий печеніг (так називали Примакова друзі) навчався в Чернігівській гімназії.

А потім — революційне підпілля. Членами групи, окрім Юрка та Віталія, стали однодумці з гімназії. Хлопці створюють «школу красномовства», студіюють твори Кампанелли, Жан-Жака Руссо, Фейербаха, Гегеля, Маркса, Енгельса, Леніна. Тоді ж Примаков редагує рукописний нелегальний журнал «Червоний прапор», пише словнені пристрасті вірші та статті-заклики. Він мріє стати письменником, щоб пробуджувати словом серця людей... (І. Цюпа)

ЛІТЕРАТУРА

- Артоболевский Г. В. Очерки по художественному чтению. М., 1959.
- Багмут А. Я., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. К., 1980.
- Баженов М. М. Виразне читання і культура усної мови. К., 1949.
- Блинов И. Я. Выразительное чтение и культура устной речи. М., 1946.
- Буяльський Б. А. Поезія усного слова. К., 1969.
- Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. К., 1984.
- Верховский Н. Ю. Книга о чтецах. М.; Л., 1950.
- Выразительное чтение / Под ред. Т. Завадской и Н. Шевелева. М., 1963.
- Горбушина Л. А. Выразительное чтение и рассказывание учителя. М., 1961.
- Горбушина Л. А., Николаичева А. П. Выразительное чтение. М., 1978.
- Горецкий В. Г. Выразительность, правильность и скорость чтения // Начальн. шк. 1967. № 8.
- Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А. Основы риторики. К., 1972.
- Капська А. Й. Як навчити учнів виразно читати. К., 1978.
- Карасьов М. Мистецтво художнього читання. К., 1965.
- Кони А. Ф. 18 советов лекторам // Наука и религия. 1965. № 5.
- Корвяковъ Д. Искусство выразительнаго чтения Изд. 3-е. СПб, 1900.
- Озаровская О. Э. Школа чтеца: Хрестоматия для художников слова и педагогов. Изд. 2-е. М., 1923. Вып. 1.

Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. Изд. 3-е. М., 1963.

Орфоепічні норми та їх значення // Сучасна українська літературна мова. Фонетика. К., 1969.

Соловьева Н. М. Практикум по выразительному чтению. М., 1976.

Станиславский К. С. Работа актера над собой. М., 1985.

Сухомятинский В. А. Сердце отдаю детям. К., 1988.

Томан І. Мистецтво говорити / Пер. з чеської. Вид. 2-ге. К., 1989.

Ферман М. Г. Дикция и орфоэпия. М., 1964.

Чичерин А. В. Устная речь как искусство // Рус. речь. 1975, № 4.

Язовицкий Е. В. Выразительное чтение как средство эстетического воспитания. Изд. 2-е. Л., 1963.

Мова людська — невичерпна скарбниця, що володіє таким запасом різноманітних засобів для оформлення думки, здійснення комунікативних актів, реалізації естетичних потреб і етичних норм, що людина впродовж свого свідомого життя до дна осягнути цей запас не може. Тому ті засоби, які людині доконче потрібні і які вона може зробити в своєму мовленні досконалим інструментом не лише формування власної думки і почуття, а й знаряддям впливу на інших людей (а вони, в свою чергу, так само впливають на мовця), повинні служити людині справно. Вона не сміє цей інструмент псувати, не може показувати людям безпорадність у користуванні ним. «Мова глибоко пов'язана з людським розумом. Це — багатство пам'яті, успадковане особистістю і племенем, недремна свідомість, яка нагадує і застерігає. І мовлення є характерною рисою особистості в доброму або поганому її вияві, відмітною ознакою сім'ї і науки, свідченням людського благородства»¹.

Погане мовлення — це насамперед свідчення невихованості людини, а вже потім — її неосвіченості. Згадаймо застереження К. Ушинського: «...у нас часто трапляються особи дуже розвинені, обізнані й розумні, які хочуть вам сказати про яку-небудь справу, але є справжніми мучениками... набридають слухачеві, стомлюють його і часто втрачають багато в житті через те, що школа не подбала, щоб розвинути в них вчасно природний дар слова»². Хіба ж це не стосується сьогоднішніх проблем виховання культури мовлення? Хіба не доводиться нам спостерігати надмірну залежність діалога чи монолога від конкретної ситуації, безпорадність у логіці мислення? Хіба не чуємо логічно, а часто й граматично неокоректних, невпорядкованих фраз, у яких і меж між реченнями не вловити? А хіба не гнітить нас безбарвне (безобразне), одноманітне мовлення. Чи не втомлює нерівномірний темп мовлення, у якому безпричинно виникають то прискорення, то уповільнення? Причин таких явищ чимало. І одна з них — тривожне становище, в якому опинилася українська мова сьогодні, коли треба повертати

її в школу, у вузи, в сферу діловодства, коли вирости покоління, байдужі до рідної мови, до історії і культури свого народу.

Очевидно, причини і в змістовій, і в організаційній якості мовлення. Засоби ж подолання помилок є в психології, методиці і практиці. Тому піднесення культури мовлення, удосконалення етики спілкування — справа всього суспільства, усіх його функціональних важелів: виховних закладів, науки (у тому числі педагогіки), школи, преси, суспільно-виробничих і духовно-естетичних колективів. Звичайно, не треба нехтувати природними, вродженими здібностями людини до аналітичного мислення, до більш виразних творчих проявів особистості в конкретній сфері буття (у тому числі галузі знань). Але ж мислити можна навчити, отже, можна навчити оформляти результати праці інтелекту засобами мови, які вона надбала за всю історію свого розвитку і які примножити зобов'язане покоління сьгоднішніх мовців! Не звучити — як це часом спостерігається, коли обсяг знань мови не виходить за рамки побутового спілкування, — а розширити функції і збагатити засоби мови! Байдужість до власної мови — безкультурність, дикунство, байдужість до мови конкретного народу — аполітизм, байдужість до рідної мови — бездуховність, яка зазіхає на майбутнє народу і його мови. ✱

Добре мовлення збуджує бажання слухати (або читати) його, спонукає співбесідника брати участь у реалізації мети спілкування. Таке мовлення задовольняє естетичні потреби людини, допомагає їй реалізувати своє відчуття гармонії чи дисгармонії світу і викликати відповідні почуття у слухача.

Культура мовлення суспільства формується культурою індивідуального мовлення носіїв конкретної мови. Тому виховання такої культури є нашою спільною справою: справою учителів-словесників, преси та радіомовлення, власне кожної людини, котра добре володіє словом і може бути прикладом у його застосуванні. Культура мовлення досягається не лише вивченням словесно-інтонаційних засобів, якими володіє мова для задоволення усіх потреб комунікації, а й культурою мислення, культурою почуттів, адже без цього не буде логічності й виразності мовлення, не буде передано яскравості й самостійності думки, глибини і щирості почуттів. Проте жодному із стидьових різновидів мови (чи мовлення) не потрібні вишукані фрази, штучні красивості — потрібна мудра простота і логічна переконаність, доступність (без спрощеності!), щира інтонаційна виразність. Сама перебудова нашого життя потребує ясності, простоти, переконливості думки, отже, і мовних засобів оформлення цієї думки. Такого мовлення може досягти кожен, якщо буде небайдужим до мови.

Для досягнення високого рівня культури мовлення необхідно:
1) постійно тренувати пам'ять, удосконалювати навички логічного

мислення, ніколи не припиняти процес пізнання; 2) навчитися чути себе (навіть тоді, коли пишеш), слухати співбесідника, прислухатися до мовлення різних вікових, професійних, соціальних груп населення — вчитися у них різноманітності мовлення; 3) багато читати з різних стилів, їх різновидів, з письменників різних епох і народів; 4) бездоганно засвоїти лексичні, граматичні, орфоепічні норми літературної мови, її правила, користуватися ними осмислено, творчо, володіти навичками відбору мовних засобів; 5) постійно стежити за новою довідковою літературою (словниками, правописними збірниками, довідниками) з метою корекції набутих раніше знань відповідно до вимог часу; 6) бути мовлянином, адже мова — це передусім те, що звучить, що ми вимовляємо і чуємо, а вже потім — те, що пишемо, бачимо, тобто залежне від живого слова.!

Мова володіє надзвичайною силою впливу на оточуючих, Тому потрібно дбати, щоб ця сила була спрямована на творення добра, подолання зла. Навряд чи хто погодиться з шахтарем, який на одній із зустрічей у Донецьку зазначив: «Якщо б від того, якою мовою я буду говорити, в країні стало більше вугілля і продуктів харчування, то завтра всі на Донбасі почали б балакати по-українськи». Невже хлібом єдиним живе ця людина кінця століття двадцятого, що так далеко відійшла від часу, коли праця перетворила мавпу в людину, а потреба спілкування в процесі праці «навчила» людину мови? Сьогодні треба не просто говорити, а говорити добре, зберігаючи повагу до всіх мов народів нашої країни. А це можливе лише за умови любові до рідної мови, яка дає не тільки плоть, а й серце, душу. Людині, котра не дбає про рівень культури свого мовлення, байдуже і мовлення загальнонародне. «Культура мови — це зовсім не «важкий обов'язок», який нібито вигадали філологи. Культура мови стосується всіх нас. (...)! Культура мови — це не лише філологічна, а й соціальна проблема: вона в той чи інший спосіб пов'язана з найрізноманітнішими видами комунікації в сучасному світі»³, — правильно зазначає Р. О. Будагов.

Мова — національний скарб. З ним треба поводитись дбайливо — примножувати і вдосконалювати. Адже «перед Словом усі рівні. Слово не субординує і не субординується. І найперший можновладець, і найупосліджений злочинець урівноважуються Словом, бо змушені послуговуватися однією мовою. Перед Словом рівні, як перед світом: перед небом, землею, сонцем... І мова на кожен народ одна, яка всіх урівнює, яка не знає і не визнає жодної соціальної диференціації, жодного ідеологічного поділу. Мова є справді п'ятою ефірною стихією світу. Проте у кожного сущого на землі свій голос, свій тембр, своє інтонаційне забарвлення»⁴. Не заглушімо ж цього голосу!

Вступ

¹ Яковлев К. Как мы порти́м русский язык. М., 1976. С. 4.

² Гончар О. Т. Нашій мові — жити // Літ. Україна. 1989. 2 листоп. С. 1.

³ Олійник Б. І. Мова — це голос народу // Літ. Україна. 1989. 2 листоп. С. 1.

⁴ Головиц Б. Н. Основы культуры речи. М., 1980. С. 7.

⁵ Ильях М. И. Основы культуры речи. Киев-Одесса, 1984. С. 5—6.

Виноски до першого розділу

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 3. С. 28.

² Синиця І. О. Психологія усного мовлення. К., 1974. С. 11.

³ Торощев І. С. Язык и речь. Воронеж. 1980. С. 15—29.

⁴ Там же. С. 29—39.

⁵ Синиця І. О. Психологія усного мовлення. С. 20.

⁶ Синиця І. О. Психологія усного мовлення. С. 28, 29.

⁷ Див.: Основы теории речевой деятельности / Отв. ред. А. А. Ломтев. М., 1974. С. 34—35.

⁸ Винокур Г. О. Избранные труды по русскому языку. М., 1959. С. 221.

⁹ Винокур Г. О. Культура языка // Основы культуры речи: Хрестоматия / Сост. Л. И. Скворцов. М., 1984. С. 166.

¹⁰ Перебийніс В. С. Методи дослідження стилістики мови і стилістики мовлення // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. К., 1972. С. 52.

¹¹ Там же. С. 62.

¹² Там же. С. 61.

¹³ Там же. С. 62.

¹⁴ Жакевич Г. П. Взаємодія стилістики мови і стилістики мовлення // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. К., 1972. С. 40.

¹⁵ Виноградов В. В. Русская речь, ее изучение и вопросы речевой культуры // Вопр. языкознания, 1961. № 4. С. 19.

¹⁶ Степанов Г. В. Стихия языка в стихии спросов // Лит. газ. 1984. 26, 27 июня: С. 3.

¹⁷ Літературна Україна. 1989. 2 листоп. С. 1.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1986. С. 187.

¹⁹ Русанівський В. М. Складава інтернаціонального виховання // Укр. мова і літ. в шк. 1987. № 11. С. 37.

²⁰ Горький М. Открытое письмо А. С. Серафимовичу // Собр. соч.: В 30 т. М., 1953. С. 27. С. 151.

²¹ Известия. 1989. 1 июня.

²² Этическое и эстетическое. Л., 1971. С. 68—69.

²³ Білодід І. К. Культура мови в духовному світі радянської людини // Філософ. думка. 1977. № 5. С. 52.

²⁴ Этическое и эстетическое. С. 108.

²⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу С. 102.

²⁶ Горелов И. Н. Речь и этикет: книга учит искусству общения // Рус. речь. 1984. № 5. С. 63.

²⁷ Гольдин В. Е. Этикет и речь. Саратов, 1978. С. 67.

- ²⁸ Будагов Р. А. Эстетика языка // Рус. речь. 1975. № 4. С. 68.
²⁹ Рильський М. Вечірні розмови. К., 1964. С. 175.
³⁰ Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Вид. 3-тє. К., 1982. С. 25—26.
³¹ Там же. С. 107—108.
³² Докладніше див.: Складні випадки сучасного українського правопису. С. 86—95.
³³ Складні випадки сучасного українського правопису. С. 100.
³⁴ Коваль А. П. Культура ділового мовлення. С. 181.
³⁵ Див.: з цієї та викладених попередю проблем: Редько Ю. К. Відмінювання, правопис і наголос українських прізвищ // Про культуру мови. К., 1964. С. 209.
 Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. К., 1968. Складні питання сучасного українського правопису. С. 153—187.
³⁶ Складні питання сучасного українського правопису. С. 183.
³⁷ Там же. С. 154.
³⁸ Український правопис. К., 1960.
³⁹ Десярева Т. А. Культура письменной речи. М., 1968. С. 9.
⁴⁰ Сухомлинський В. О. Сто порад учителєві. К., 1988.
⁴¹ Об ораторском искусстве. Изд. 3-е. М., 1963. С. 312—313.
 (Тут і далі переклад наш.— Н. Б.).
⁴² Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине. Изд. 2-е. М., 1972.
⁴³ Об ораторском искусстве. С. 309.
⁴⁴ Там же. С. 315—317.

Виноски до другого розділу

- ¹ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. С. 195.
² Див. ще: Ломтев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969.
³ Десярева Т. А. Культура письменной речи. М., 1968. С. 8.
⁴ Там же. С. 5.
⁵ Будагов Р. А. Человек и его язык. Изд. 2-е. М., 1976. С. 172.
⁶ Мова і культура / відп. ред. В. М. Русанівський. К., 1986. С. 24.
⁷ Там же. С. 25.
⁸ Толковый словарь живаго великорускаго языка Владимира Даля. Изд. 2-е СПб, 1882. М., 1982. С. 379.
⁹ Русский язык. Энциклопедия. М., 1979. С. 163.
¹⁰ Там же. С. 164.
¹¹ Там же. С. 222.
¹² Пилинський М. М. Мовна норма и стиль. К., 1976. С. 63.
¹³ Там же. С. 67.
¹⁴ Там же. С. 82—84.
¹⁵ Там же. С. 54—56.
¹⁶ Там же. С. 94.
¹⁷ Будагов Р. А. Человек и его язык. С. 426.
¹⁸ Головин Б. Н. Основы культуры речи. С. 48—49.
¹⁹ Ожегов С. И. Очердные вопросы культуры речи // Основы культуры речи: Хрестоматия. С. 219—220.
²⁰ Пешковський А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык. Там же. С. 246.
²¹ Будагов Р. А. Человек и его язык. С. 65.
²² Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 25 Ч. 2. С. 384.
²³ Головин Б. Н. Основы культуры речи.
²⁴ Рубинштейн. Принципы и пути развития психологии. М., 1959. С. 61.
²⁵ Головин Б. Н. Основы культуры речи.
²⁶ Русские писатели о языке: Хрестоматия. Изд. 2-е. Л., 1954. С. 143.
²⁷ Античные теории языка и стиля. М.; Л., 1936. С. 209.
²⁸ Будагов Р. А. Человек и его язык. С. 18.
²⁹ Там же. С. 15.

- ³⁰ Там же. С. 249.
³¹ Там же. С. 16.
³² Головин Б. Н. Основы культуры речи. С. 131—133.
³³ Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К., 1978.
 С. 42—43.
³⁴ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973.
 С. 53.
³⁵ Ленін В. І. Про очищення російської мови // Повне збір. творів. Т. 40. С. 47.
³⁶ Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972. С. 106.
³⁷ Там же. С. 101.
³⁸ Там же.
³⁹ Словник української мови. Т. 4. С. 539.
⁴⁰ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. С. 122.
⁴¹ Словарь иностранных слов. М., 1964. С. 371.
⁴² Гурвич С. С. Основы риторики. К., 1978. С. 48.
⁴³ Головин Б. Н. Основы культуры речи. С. 145.
⁴⁴ Левин А. Лектор и аудитория. М., 1964. С. 113.
⁴⁵ Головин Б. Н. Основы культуры речи. С. 217.
⁴⁶ Гуц Л. М. Синтаксична синоніміка як один із засобів мовної експресії // Укр. мова та літ. в шк. 1973. № 6. С. 37.
⁴⁷ Ганич Д. І., Олійник І. Г. Словник лінгвістичних термінів. Жаргонізм. Слово або вислів, який належить якомусь жаргону певної мови і вживається в мовленні чи художній мові з певною стилістичною метою (с. 78). Арготизм (від argot — жаргон). Слова або вирази, які належать якомусь арго (с. 20). Вульгаризм (від лат. vulgaris — простий, звичайний). Не прийняте в літературній мові грубе чи лайливе слово або зворот (с. 45).
⁴⁸ Борисова Е. Г. О некоторых особенностях современного жаргона молодежи // Рус. яз. в шк. 1981. № 3. С. 87.
⁴⁹ Будагов Р. А. Человек и его язык. С. 247.
⁵⁰ Зборовский И. О некоторых педагогических особенностях публичных выступлений В. И. Ленина // Полит. самообразование. 1970. № 7. С. 109.
⁵¹ Леонова М. В. Стилiстичні помилки та характер їх // Укр. мова та літ. в шк. 1972. № 5. С. 75—78.
⁵² Эккерман И. Разговоры с Гете. М., 1934. С. 311.
⁵³ Избранные статьи и речи Луи де Бройля. М., 1967. С. 20.
⁵⁴ Головин Б. Н. Основы культуры речи. С. 252.
⁵⁵ Там же. С. 253.

Виноски до третього розділу

- ¹ Рекомендації щодо різних форм роботи вчителя з текстом. Див.: Горбушина Л. А., Николаичева А. А. Выразительное чтение. М., 1978. С. 67—154.
² Будагов Р. А. Эстетика языка. С. 68.
³ Верховский Н. Ю. Книга о чтецах. М., Л., 1950. С. 12.
⁴ Матеріали ХХVІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. С. 108.
⁵ О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. документов и материалов. М., 1984. С. 46.
⁶ Там же. С. 48.
⁷ Горбушина Л. А., Николаичева А. П. Выразительное чтение. С. 5.
⁸ Коровяковъ Д. Искусство выразительнаго чтенія. СПб, 1890. С. 23.
⁹ Шведов И. Искусство убеждать: Беседы о современном красноречии. К., 1986. С. 21.
¹⁰ Там же. С. 31.
¹¹ Будагов Р. А. Эстетика языка. С. 64.
¹² Там же. С. 68.
¹³ Кочарян Сурен. Человеческое слово // Театр. 1966. № 2. С. 39.
¹⁴ Чичерин А. В. Устная речь как искусство // Рус. речь. 1975. № 4. С. 75.

- ¹⁵ Гельгардт Р. Р. Помехи в понимании речевых сообщений // Рус. яз. в шк. 1968. № 3. С. 8.
- ¹⁶ Блинов И. Я. Выразительное чтение и культура устной речи. М., 1946.
- ¹⁷ Карасьов М. Мистецтво художнього читання. К., 1965. С. 5.
- ¹⁸ Озаровская О. Э. Школа чтеца: Хрестоматия для художников слова и педагогов. Изд. 2-е. М., 1923. С. 55.
- ¹⁹ Дашкевич В. Образність і продуманість // Під прапором ленінізму. 1975. № 4. С. 77.
- ²⁰ Поздняков П. В. Разработка критериев эффективности партийной пропаганды и политической информации // Вопросы теории и методов идеологической работы. Вып. 3. М., 1973. С. 54.
- ²¹ Томап Іржі. Мистецтво говорити: переклад з чеської: Вид. 2. К., 1989.
- ²² Минеева С. А. Некоторые психологические аспекты устной публичной речи. М., 1975. С. 15.
- ²³ Апресян Г. З. Ораторское искусство В. И. Ленина. М., 1971. С. 9.
- ²⁴ Ким Ф. О такте и тоне лектора // Лектор и аудитория: Сб. ст. Ташкент, 1970. С. 119.
- ²⁵ Див.: Перебийніс В. С. Методи дослідження стилістики мови і стилістики мовлення. С. 58.
- ²⁶ Бельчиков Ю. А., Кохтев Н. Н. Лектору о слове. М., 1973. С. 61.
- ²⁷ Ленин В. І. Ще раз про профспілки // Повне збір. творів. Т. 42. С. 280.
- ²⁸ Методика выразительного чтения / Общая редакция Т. Ф. Завадской. М., 1977. С. 67.
- ²⁹ Язовицкий Е. В. Выразительное чтение как средство эстетического воспитания. Изд. 2-е. Л., 1963. С. 11—12, 16, 23.
- ³⁰ Артоболевский Г. В. Очерки по художественному чтению. М., 1959. С. 3.
- ³¹ О. В. Чичерін визначив три види тиші: 1) тиша чемної і розсіяної благопристойності під акомпанемент шелесту й шепоту; 2) тиша настороженої уваги, коли всі серйозно слухають, дехто записує (така тиша бажана на уроці.— Н. Б.) 3) схвилювана тиша: ніхто не поворухнеться, навіть подих спирає (це тиша на прекрасній лекції, побіля ідеального оповідача.— Н. Б.) Див.: Чичерин А. В. Устная речь как искусство // Рус. речь. 1975. № 4. С. 73.
- ³² Детальніше: Кони А. Ф. 18 советов лекторам // Наука и религия. 1965. № 5. С. 7—8.
- ³³ Блинов И. Я. Выразительное чтение и культура устной речи. М., 1946. С. 13.
- ³⁴ Соловйова Н. М. Практикум по выразительному чтению. М., 1976. С. 26—27.
- ³⁵ Коровяковъ Д. Искусство выразительного чтения. С. 49.
- ³⁶ Блинов И. Я. О русской речевой интонации // Уч. зап. ин-та им. В. И. Ленина. Каф. рус. яз. М., 1956. Т. 39. Вып. 6. С. 4.
- ³⁷ Кошачевський С. С. Техніка мови. К., 1963. С. 89.
- ³⁸ Орфоепічні норми та їх значення // Сучасна українська літературна мова: Фонетика. К., 1969. С. 370—401.
- ³⁹ Матеріал взято з праці: Передрій Г. Р. Вимова деяких слів із звуком [и] // Укр. мова і літ. в шк. 1972. № 8.
- ⁴⁰ Наводяться за працею: Ферман М. Г. Дикция и орфоэпия. М., 1964. С. 9—10.
- ⁴¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
- ⁴² Вихованець І. Наголошування слів // Трибуна лектора. 1973. № 5. С. 24.
- ⁴³ Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. К., 1984.
- ⁴⁴ Шведов А. Искусство убеждать. С. 101.
- ⁴⁵ Голозин Б. Н. Основы культуры речи. С. 185—212.
- ⁴⁶ Озаровская О. Э. Школа чтеца. С. 12.
- ⁴⁷ Див., напр.: Коровяковъ Д. Искусство выразительного чтения. С. 85.
- ⁴⁸ Коровяковъ Д. Искусство выразительного чтения. С. 89.

- ⁴⁹ Валгина Н. С. Что такое авторская пунктуация? // Рус. речь. 1978. № 1. С. 56.
- ⁵⁰ Кошачевський С. Техніка мови. С. 8.
- ⁵¹ Цит. за: Блинов И. Я. О русской речевой интонации. С. 5.
- ⁵² Там же. С. 11.
- ⁵³ Блинов И. Я. Выразительное чтение и культура устной речи. С. 90.
- ⁵⁴ Там же. С. 102.
- ⁵⁵ Там же. С. 140.
- ⁵⁶ Буяльский Б. А. Поезія усного слова. К., 1969. С. 130.
- ⁵⁷ Ломоносов М. В. Краткое руководство к риторике // Избр. произведения: У 2 т. М., 1986. Т. 2. С. 192.
- ⁵⁸ Порівн. у В. І. Даля: «Мимика, ж. искусство объяснять мысли и чувства свои не словами, а лицом, тѣлодвижениями (Толковый словарь. М., 1981. Т. 2. С. 327). Слово жест словарь не подає.
- ⁵⁹ Германович А. И. Звуковые жесты // Вопросы теории и истории языка. Л., 1969. С. 292.
- ⁶⁰ Там же. С. 293.
- ⁶¹ Николаева Т. М. Жест и мимика в лекции М., 1972. С. 13.
- ⁶² Ломоносов М. В. Краткое руководство у риторике. Т. 2. С. 155, 157.
- ⁶³ Багмут А. И., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. К., 1980. С. 40.
- ⁶⁴ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. М., 1956. С. 207.
- ⁶⁵ Ярещенко А. П. Засоби вираження наказовості в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. 1971. № 6. С. 33.

Замість висновків

- ¹ Ельмслев Луи. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. М., 1960. Вып. 1.
- ² Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К., 1949. С. 199.
- ³ Будагов Р. А. Как мы говорим и пишем. М., 1988. С. 78.
- ⁴ Мовчан П. Мова — явище космічне // Літ. Україна. 1989. 16 листоп. С. 2.

З М І С Т

Від автора	3
Вступ	5
Розділ I. МОВА І МОВЛЕННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ	11
Розділ II. ОСНОВНІ КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ	62
Розділ III. ВИРАЗНІСТЬ ЯК ОЗНАКА КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ	140
Замість висновків	224
Примітки	227

Учебное пособие

БАБИЧ Надежда Денисовна

ОСНОВЫ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР
в качестве учебного пособия для студентов университетов

Львов. Издательство «Світ» при Львовском госуниверситете
(На украинском языке)

Художник С. Ю. Храпов
Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректори К. Г. Логвиненко, М. Т. Ломеха

ИБ № 14

Здано до набору 17.04.90. Підп. до друку 12.11.90. Формат 60×84^{1/16}. Папір друк. № 2.
Літ. гарн. Вис. друк. Умовн. друк. арк. 13,48. Умовн. фарб. відб. 13,82. Обл.-вид. арк. 15,21.
Тираж 30 000 прим. Вид. № 2040. Зам. 259. Ціна 70 к.

Видавництво «Світ» при Львівському держуніверситеті, 290000, Львів, вул. Університетська, 1,
Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, Біла Церква, вул. Карла Маркса, 4.